

X.A.Dadaboyev, Z.T. Xolmanova

**TURKIY TILLARNING
QIYOSIY-TARIXIY
GRAMMATIKASI**

**“Tafakkur Bo‘stoni”
Toshkent – 2015**

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI

H.A. Dadaboyev, Z.T. Xolmanova

TURKIY TILLARNING
QIYOSIY-TARIXIY GRAMMATIKASI

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi
tomonidan o‘quv qo‘llanma sifatida nashrga tavsiya etilgan*

Toshkent – 2015

UO'K: 811.512.1(09)(075)

81.2-2

T89

X.Dadaboyev

Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi [Matn] : o'quv qo'llanma / X.Dadaboyev, Z.Xolmanova – Toshkent: Tafakkur Bo'stoni, 2015. -224 b.

KBK-81.2-2ya73

Mas'ul muharrir: f.f.d., prof. **Sh.Ulmanova**

Taqrizchilar: f.f.d., prof. **Q. Sodiqov**

f.f.n., dots. **A.Rafiyev**

Mazkur qo'llanma "Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi" fanining mazmun-mohiyatini yoritish maqsadida tuzilgan bo'lib, turkiy tillarning grammatik tizimi, umumturkiy taraqqiyot davri va hozirgi rivojlanish bosqichidagi fonetik-fonologik, leksik-semantik, struktur-grammatik xususiyatlari haqidagi ma'lumotlarni o'zida jamlagan. Qo'llanma o'zbek tili, qardosh turkiy tillar va rus tilidagi mavjud adabiyotlar asosida tuzilgan bo'lib, fanning asosiy masalalarini qamrab oladi.

Qo'llanma matni O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining "Lotin alifbosiga asoslangan o'zbek tilidagi o'quv adabiyotlarini yaratish to'g'risida"gi 2004- yil 23-yanvar 20-sonli buyrug'iga asosan tayyorlandi.

O'quv qo'llanma talabalar, katta ilmiy xodim-izlanuvchi va turkiy tillar grammatikasi bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchilar uchun mo'ljallangan.

UO'K: 811.512.1(09)(075)

KBK-81.2-2ya73

ISBN - 978-9943-993-04-4

© "Tafakkur Bo'stoni", 2015

© X.Dadaboyev va boshq., 2015

© "Ilm Ziya nashriyot uyi", 2015

Soʻzboshi

Oliy oʻquv yurtlari bakalavriat yoʻnalishi oʻquv rejasiga kiritilgan “Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi” fanining maqsadi hozirgi turkiy tillarning fonetik-fonologik, morfem-morfologik, leksik-semantik va struktur-grammatik xususiyatlarini yaxlit holda tahlil qilish, turkiy tillar grammatikasida oltoy tillariga xos lingvistik jarayonlar ifodasini yoritish, turkiy tillarni tasniflashda fonetik, leksik, grammatik, geografik, etnik mezonlarning oʻrni va ahamiyatini izohlash; turkiy tillarning umumiy va xususiy taraqqiyot bosqichlari haqida muayyan tasavvur hosil qilish, tipologik oʻziga xosliklarini umumlashtirish, farqli jihatlarini ajratishdan iborat.

“Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi” fani doirasida oʻrganiladigan asosiy masalalarning amaliy qiymati quyidagilarda koʻrinadi:

– talabalar milliy tilning shakllanish jarayoni, oʻzbek tili mansub boʻlgan oltoy tillari oilasi, turkiy tillar guruhining grammatik jihatdan oʻziga xosligi, fonetik, leksik, morfologik xususiyatlari haqida muhim maʼlumotga ega boʻladilar;

– turkiy tillar tasnifi, tarqalish hududlari, turkiy tillarda soʻzlashuvchi xalqlar haqida muayyan tasavvur hosil qiladilar;

– turkiy tillarning dastlabki taraqqiyot jarayonidagi lingvistik xususiyatlarning hozirgi turkiy tillarda saqlanib qolish darajasi, lisoniy va nolisoniy omillar haqida bilim koʻnikmalariga ega boʻladilar;

– turkiy tillarning dastlabki taraqqiyot davriga xos boʻlgan grammatik xususiyatlarning dialektlarda saqlanib qolishi, bu jihatdan shevalarning muhim lingvistik baza sifatidagi ahamiyatini anglab yetadilar;

– hozirgi turkiy tillar grammatikasini qiyoslash tilning ichki taraqqiyoti, lingvistik jarayonlar, leksema semantikasidagi oʻzgarishlar, maʼno kengayishi, semantik torayish va ularni yuzaga keltiruvchi omillarni oʻrganish imkoniyatini beradi.

Hozirgi kunda barcha sohalarda globallashtirish jarayoni taʼsiri koʻzga tashlanmoqda. Ana shunday vaziyatda “Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi” fanining asosiy masalalari borasida toʻplangan bilim koʻnikmalari turkologiya sohasini takomillashtirishda, umum-turkiy global masalalarni hal qilishda, turkiy tillarda yaratilgan yozma yodgorliklar mazmunini oʻzlashtirishda, turkiy tillar, xususan, oʻzbek tili taraqqiyot xususiyatlarini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, milliy til, qardosh tillar tarixi, takomiliga jiddiy eʼtibor qaratish barcha ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning, mamlakat rivojining, millat ravnaqining asosiy mezonini belgilaydi.

Kirish

“Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi” fanini o‘rganish jara-yonida turkologiya tarixida yuz bergan muhim voqealarni alohida qayd etish lozim bo‘ladi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida turkiy tillarni qiyosiy o‘rganish sohasida bir qator izlanishlar yuzaga keldi. Rossiya Fanlar akademi-yasining Tilshunoslik instituti turkiy tillar bo‘limi, uning Sankt-Peter-burg va Sibir tarmoqlari tilshunoslari tomonidan turkiy tillar fonetikasi, leksikasi, grammatik qurilishini o‘rganish yuzasidan ilmiy izlanishlar yaratildi.

Turkiy tillar tarixini o‘rganishda ikki yo‘nalish – tarixiy grammatika va adabiy tillar tarixini yaratish yuzasidan izlanishlar olib borildi. 60-70- yillarda turkiy tillar tarixi bo‘yicha bir qancha monografiyalat, darsliklar, qo‘llanmalar yaratildi. Turkologiya tarixida sinxronik va diaxronik aspektdagi tadqiqotlar yuzaga keldi. Turkiy tillar tasnifi, turkiy tillar fonetikasi, leksikologiyasi, semasiologiyasi, termino-logiyasi, leksikografiyasi, grammatikasiga doir izlanishlar olib borildi. monografiyalar, qo‘llanmalar yaratildi, ilmiy maqolalar e‘lon qilindi. Turkiy tillarda yaratilgan yozma yodgorliklar o‘rganildi, nashr etildi.

Turkiy tillar fonetikasi sohasida jiddiy yutuqlarga erishildi. Eksperi-mental-fonetik tekshirishlar asosida turkiy tillarning fonematik siste-masi (unli va undosh tovushlar tizimi), aksentuatsiyasi, gap intonatsiyasi yoritildi. Turkiy tillar leksikologiyasi, leksikografiyasi bo‘yicha olib borilgan ishlar turkiy tillar leksikasini ham sinxron, ham diaxron aspektda tekshirishga qaratilgan tadqiqotlar uchun zamin yaratdi. Turkiy tillarga oid ikki tilli lug‘atlarda turkiy bo‘lmagan til (masalan, rus tili)ning leksik-grammatik xususiyatlarini turkiy til vositasi orqali aks ettirish, ko‘chma ma‘nodagi so‘z va iboralarni tarjima qilish, old qo‘shimcha (prefiks) li so‘zlarning turkiy tillardagi muqobilini topish, ularning semantik xususiyatlarini har jihatdan yoritish masalalariga e‘tibor qaratildi.

Turkiy tillar morfologiyasi, xususan, so‘z turkumlarining leksik-se-mantik, morfologik va sintaktik xususiyatlari ilmiy asosda tadqiq qilindi. Ot, sifat, ravish va fe‘l turkumiga xos kategoriyalar o‘rganildi. Turkiy tillar sintaksisi bo‘yicha ham bir qator ishlar amalga oshirildi. So‘z birikmalari, sodda va qo‘shma gap sintaksisiga oid fundamental tadqiqotlar yaratildi.

Turkiy tillar dialektologiyasi turkologiyaning asosiy yo‘nalish-

dan biri hisoblanadi. Turkiy tillar dialektologiyasi masalalariga qoʻyilgan ilmiy konferensiyalarning muntazam ravishda oʻtkazilishi, Turkiy tillar dialektologiyasi masalalari toʻplamining nashr etilishi dialektologiyaning turkiy tillar fonetik, leksik, grammatik sohalariga doir masalalarni hal qilishdagi ahamiyatini yoritishga xizmat qiladi.

Turkiy tillarning sheva va lahjalari monografik tarzda oʻrganilganligi sababli turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi uchun muhim qiymatga ega boʻlgan fonetik, grammatik va leksik xususiyatlar aniqlandi. Turkiy tilli respublikalarning dialektologlari tomonidan dialektologik atlaslarning tuzilishi soha taraqqiyotidagi muhim qadamlardan hisoblanadi. Turkiy tillarning sheva va lahjalari boʻyicha toʻplangan faktik materiallar asosida bir qator lugʻatlar ham tuzilgan.

Quyidagi tadqiqotlar, amalga oshirilgan ishlar "Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi" fani masalalariga doir manbalar sifatida ahamiyatlidir.

Keying yillarda turkologiya sohasida bir qator yangi tadqiqotlar yuzaga keldi. Eng qadimgi sugʻd, koʻk turk (oʻrxun-enasoy, turkiy turk), eski uygʻur (turk) yozuvlaridagi yodgorliklarni oʻrganishga oid izlanishlar olib borilmoqda. Koʻk turk xoqonligi davrida yaratilgan Hupʻut mangutoshi, uning tiklanish tarixi, yodgorlikda saqlanib qolgan sugʻdcha bitig talqini, sugʻd tilidagi arablar istilosi bilan bogʻliq nazariy qarashlar, koʻk turk bitiglarini, koʻk turk yozuvining oʻziga xos jihatlari, uning xususiyatlari, koʻk turk xatida bizgacha yetib kelgan Toʻnyuquq, Oʻngun, Kul tegin, Bilga xoqon, Suji bitiglarining matni talqini, turkiy yozma yodgorliklar asosida rasmiy uslubning yuzaga kelishi, taraqqiyot bosqichlari, hujjat turlari haqida muhim maʼlumotlar qayd etilgan.¹

Turkiy tillar leksik qatlamini tadqiq etishda oʻrxun-enasoy yozma yodgorliklari eng qadimiy obidalardan hisoblanadi. Ammo ayrim turkologlar bu yodgorliklar tilining turkiy tillar uchun "bobo til" sifatida qaralishini maʼqullamaydilar va hozirgi turkiy tillardagi arxaik elementlarning oʻrxun-enasoy tosh bitiglarida uchramasligini asos sifatida keltiradilar. Bu yodgorliklar tilining umumturkiy til emas, balki shu tilning kichik boʻlagi ekanligini oʻrinli taʼkidlaydilar. Darhaqiqat, yozma manbalar davr tili xususiyatlarini imkon qadar toʻliq aks ettiradi, ammo yodgorliklar tili davr tilining ayni oʻzi emas. Bunda muallifning soʻz qoʻllash mahorati,

¹Is'haqov M., Sodiqov Q., Omonov Q. *Mangu bitiglar*.-T., 2009.- B.116

fikrini to'liq aks ettira olish qobiliyati, nutqiy imkoniyati ham o'ziga xos o'rin tutadi. O'rxun-enasoy yozma yodgorliklari turkiy tillarning qadimiy xususiyatlarini mukammal aks ettira olmasa-da, turkiy tillarning tarixiy taraqqiyot bosqichiga oid muhim manba sifatida ahamiyatlidir.

Hozirgi kunda turkiy tillarning qadimgi davrini o'rganishga doir tadqiqotlar ham amalga oshirilmoqda. Shunga qaramay, turkiy tillar tarixida aniq yechimini topmagan, hozirgacha hal qilinmagan murakkab va dolzarb masalalar ko'p. Turkiy adabiy tillar tarixini davrlashtirish, o'zaro qiyoslash, umumturkiy taraqqiyot bosqichidan keyingi rivojlanish jarayoni, turkiy tillar dialektlari o'rtasidagi munosabat, o'xshash va farqli jihatlarni tahlil qilish masalalari muhim ahamiyat kasb etadi. Bu muammolarni turkiy adabiy tillar grammatikasini qiyoslash, umumxalq turkiy so'zlashuv tili hamda adabiy kitobiy tilning turli tarixiy davrlardagi uslubi, ichki – intralingvistik omillarning o'rni, tashqi – ekstralingvistik omillar ta'siri, yozuvning ahamiyati va xalqning madaniy taraqqiyot saviyasini nazarda tutgan holda hal qilish maqsadga muvofiq.

Qadimgi turkiy qabilalardan bo'lgan xunlar, xazarlar, bulg'orlar tili hamda chuvash, yoqut tillari aloqadorligi masalalari ham o'z yechimini kutmoqda. Bu masalalarni ijobiy hal qilishda o'rxun-enasoy yozuvidagi bitigtoshlardan oldingi davr manbalaridagi faktik materiallarga ham murojaat etish zarur bo'ladi.

Turkiy tillarning boshqa tillar bilan aloqadorligini o'rganish muammosini hal etish ham ahamiyatlidir. Zotan, turkiy xalqlar qadim zamonlardan beri hind-yevropa, fin-ugor, semmit mo'g'ul va boshqa xalqlar bilan yondosh holda yashagan va o'zaro munosabatda bo'lgan. Xalqlar o'rtasidagi ijtimoiy-siyosiy aloqalar tilda o'z ifodasini topadi. Tadqiqotlar jarayonida boshqa tillarning turkiy tillarga ta'sirini o'rganish bilan bir qatorda, turkiy tillarning german, roman, slavyan, mo'g'ul, fors-tojik kabi qardosh bo'lmagan tillarga ta'sirini tekshirish, tadqiq qilish, substrat holatlarni aniqlash ham muhimdir.

Turkiy tillarning tarixiy fonetikasi va morfologiyasining umumlashtirilgan tahlili M.Ryasyanen izlanishlarida², nazariy masalalari umu-

²Ryasyanen M. *Materialen zur Lautgeschichte der turkischen Sprachen. Studia Orientalia. XV*-Helsinki, 1949; shu muallif. *Materialen zur Morphologie der turkischen Sprachen. Studia Orientalia, XXI*, 1957.

niy va furoqli xususiyatlari, tarixi A.Emre³, A.Dilachar⁴ va hoshqa bir qator turkologlar tadqiqotlarida aks etgan. A. Gafero'g'ning "Turk tili tarixi" kitobida turkiy tillarning shakllanish davridan keyingi taraqqiyot bosqichiga kelib bo'lgan davr ilmiy izlanishlar tahlili asosida yoritilgan. Mahmud Koshg'ariy, Mahmud Zamahshariy, Yusuf Xos Hojib, Xorazmiy, Babg'uziy asarlaridan namunalari tahlil etilgan.⁵

Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasini o'rganishda umumiy taraqqiyot bosqichi, keyingi davrdagi rivoji haqida tasavvurga ega bo'lish lozim. Turkiy tillardan biri bo'lgan o'zbek adabiy tili tarixi quyidagicha davrlashtirilgan:⁶

1. **Eng qadimgi turkiy til** (qadimgi davrlardan milodning V asrlariga qadar. Adabiyotlarda eng ko'hna davri *oltoy*, keyingi bosqichi *xun davri*, deb yuritiladi). Bu davrlarga xos yozma manbalar saqlanib qolmagan.

2. **Qadimgi turkiy adabiy til** (milodiy VI-X asrlar). Eng qadimgi turkiy yozma yodgorliklar shu davrga o'iddir. Turkiy adabiy til tarixi ham shu davrdan boshlanadi. Bu davr o'z ichida quyidagi guruhlarga ajraladi:

a) Ko'k turk tili (Birinci va Ikkinchi turk xoqonliklari davrida yaratilgan ko'k turk yozuvli o'rxun-enasoy, tuva, talas, farg'ona yodgorliklari tili);

b) Uyg'ur xoqonliklari davrida yaratilgan ko'k turk, uyg'ur, moniy, buxara yozuvlaridagi yodgorliklar tili (hozirgi adabiyotlarda "qadimgi uyg'ur tili" deb yuritilmoqda).

3. **Eski turkiy adabiy til** (XI asr–XIV asming birinchi yarmi). Bu davr o'z ichida quyidagilarga bo'linadi:

a) Qoraxoniylar davri tili – qoraxoniylar davrida yaratilgan yodgorliklar tili;

b) Chig'atoy turkiysi;

d) Eski xorazm turkiysi (Oltin O'rda va Xorazm adabiy muhitida amal qilgan til);

e) Eski qipchoq tili (Misrda arab tilida yozilgan grammatikaga oid manbalar va lug'atlar hamda g'arbiy turk o'lkalarida qipchoqlar yaratgan asular tili);

¹ Lane A.C. *Türk lehçelerinin mukayeseli grameri. I Fonetik.* -Istanbul, 1949.

² Dibaçarı A. *Türk Diline Genel Bir bakış.* -Ankara, 1964.

³ Çaturoğlu A. *Türk dili tarihi. I. II. 3-haski.* -Istanbul: Enderun kitab evi, 1969.-S.247.

⁴ Davrlashtirish o'zbek tilshunosligidagi murakkab masalalardan hisoblanib, tarixiy sharoit bilan bevosita bog'liq bo'lgani sababli adabiyotlarda har xil tasniflar keltirilgan. Bu adabiyotlardagi davrlashtirishning umumlashtirilgan ko'rinishi sifatida mazkur taxminni keltirishni ma'qul topdik.

ф) Eski onadoʻli turkchasi (XIII–XV asrlarda oʻgʻuz turklari qoʻllagan yozma adabiy til. Keyinchalik uning negizida "usmonli turkchasi" adabiy tili shakllandi).

4. *Eski oʻzbek adabiy tili* (XIV asr ikkinchi yarmi–XX asr boshlari).

5. *Hozirgi oʻzbek adabiy tili*. XX asr boshlaridan hozirga qadar boʻlgan davrni oʻz ichiga oladi.⁷

Oʻzbek adabiy tilining birinchi, ikkinchi, uchinchi bosqichdagi taraqqiyot darajasi turkiy tillarning umumtaraqqiyot davriga xos fonetik-fonologik, leksik-semantik, soʻz yasalishi, struktur-grammatik xususiyatlarni aks ettiradi. Har bir turkiy til dastlabki rivojlanish bosqichida umumturkiy xususiyatlarni namoyon etgan. Tarixiy taraqqiyot, qardosh va qardosh boʻlmagan tillar taʼsiri natijasidagi farqli jihatlar til taraqqiyotining nisbatan keyingi bosqichlariga xosdir.

Turkiy tillarning umumiy fonetik-fonologik, morfem-morfologik xususiyatlari, grammatik tuzilishi haqidagi asosiy maʼlumotlar V.A.Bogoroditskiy⁸, M.Ryasyanen⁹, K.G.Menges¹⁰, A.N.Kononov¹¹, L.S.Levitskaya¹², A.M.Sherbak¹³, B.A.Serebrennikov, N.Z.Gadjjyeva¹⁴, N.A.Baskakov¹⁵ tadqiqotlarida, jamoa tomonidan yaratilgan nashrlarda¹⁶, A.Rafiyev¹⁷, Y.Abdurasulov¹⁸ qoʻllanmalarida va boshqa bir qator manbalarda keltirilgan.

⁷Sodiqov Q. *Turkiy yozma yodgorliklar tili: adabiy tilning yuzuga kelishi va tiklanishi*. -T., 2006. - B. 208.

⁸Богородицкий В.А. *Введение в татарское языкознание*. -Казань, 1953.

⁹Ryasyanen M. *Materialen zur Morphologie der turkischen Sprachen*. -Helsinki, 1957.

¹⁰Menges K. G. *The Turkic Languages and Peoples*. -Wiesbaden, 1968.

¹¹Кононов А.Н. *Показатели собирательности-множественности в тюркских языках*. -Л., 1969; *Он же. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.)*. -Л., 1980.

¹²Левитская Л.С. *Историческая морфология чувашского языка*. -М., 1976.

¹³Щербак А.М. *Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя, глагол)*. -Л., 1977, 1981.

¹⁴Серебренников Б.А., Гаджиева И.З. *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков*. -М., 1986.

¹⁵Баскаков Н.А. *Введение в изучение тюркских языков*. -М., 1969; *Он же: Историко-типологическая морфология тюркских языков*. -М., 1979; *он же: Алтайская семья языков и ее изучение*. -М., 1981.

¹⁶Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч.2. -Морфология. -М., 1956; *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков*. -М.: Наука, 1988. -560 с.

¹⁷Рафиев А. *Туркий тилларнинг қиссий-тарихий грамматикаси*. -Т., 2004.

¹⁸Абдурашулов Ё. *Туркий тилларнинг қиссий-тарихий грамматикаси*. -Т.: Фан, 2009. -259 б.

Ushbu qo'llanma turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasiga oid mavjud manbalar asosida tuzilgan bo'lib, fan doirasidagi tushunchalarni, ta'limning muhim masalalarini, hozirgi turkiy tillarning asosiy xususiyatlarini talabga yetkazish maqsadi qo'yilgan. Qo'llanmada quyidagi unskripsiya belgilaridan foydalanildi:

u = til orqa, keng, qattiq unli

u = til orqa, cho'ziq unli

ü = til oldi, keng, yumshoq unli

u = til orqa, tor, lablangan, qattiq unli

ü = til oldi, tor, lablangan yumshoq unli

i = til oldi, tor, yumshoq unli

i = til orqa, o'rtta keng, qattiq unli

e = o'rtta keng, lablanmagan unli

ö = til oldi, o'rtta keng, lablangan unli

o = til orqa, o'rtta keng, qattiq, lablangan unli

q = jarangli sirg'aluvchi undosh

k = jarangsiz sirg'aluvchi undosh

ç = jarangsiz portlovchi undosh

Qolgan tovushlarni ifodalashda lotin yozuvi asosidagi yangi o'zbek alifbosi da mavjud harflardan foydalanildi.

I-§. TURKIY TILLAR TARAQQIYOTINING UMUMIY TAVSIFI

Asosiy tushunchalar: bobo til, til oilasi, oltoy tillari oilasi, til guruhlari, turkiy tillar guruhi, genetik qardoshlik, tillar tasnifi, tasniflash mezonlari, geneologik tasnif, sharqiy turkiy tillar, g'arbiy turkiy tillar, r guruhi, d guruhi, tan guruhi, tag'liq guruhi, tag'li guruhi.

Hozirgi turkiy tillar taraqqiyoti quyidagi davrlarni o'z ichiga oladi:

1. Turkiy tillar taraqqiyotining Oltoy davri (eradan avvalgi III asrlarga qadar).

2. Qadimgi xun davri (eradan avvalgi III asrlar va yangi eraning V asrligacha qadar).

3. Qadimgi turk davri (V–X asrlar).

4. O'rtta turk davri (X–XV asrlar).

5. Yangi turk davri (XV–XX asrlar).

6. Eng yangi turk davri (XX asr).¹⁹

Oltoy tillari oilasi. Hozirgi tilshunoslik fanida tillar o'rtasida genetik aloqadorlikning yangi qirralari ochilmoqda. Taxminan 200 til oilasidan 22tasi Yevrosiyoga, 20ga yaqini Afrikaga, qolganlari Amerika, Avstraliya, Yangi Gvineyaga to'g'ri keladi. XIX asr oxirida, asosan, 4 ta til oilasi ajratilgan: turkiy, mo'g'ul, tungus-manchjur, koreys tillari. XX asrda mazkur tillarning qardosh ekanligi ta'kidlandi va umumlashtirilib *oltoy tillar oilasi* deb nomlandi. Bu kabi an'anaviy til oilalaridan kengroq bo'lgan, bir-biriga qardoshligi to'la asoslanmagan til oilalarini "makrotiloilalari" deb nomlash taklif qilingan. V.M. Ilyich-Svitich tadqiqotlarida aks etgan nostratik gipoteza (lotin tilida *noster* "bizniki" ma'nosini beradi) til oilalarini yanada kengroq doiradagi genetik asosga birlashtirishni nazarda tutadi. Nostratik makrotiloilasiga hind-yevropa, ural, oltoy, kartvel, dravid tillari kiritilgan. Bu tillar o'rtasidagi o'xshashlik, asosan, olmoshlarda kuzatiladi:

tatar. *мин*, mord. *мон*, "men"; zansk. *munens*, rus. *мне*;

mar. *мый*, mo'g'ul. *ci* (>^x ti), rus. *ты*;

udm. *ми*, teleut *мети*, xaysa *ми*, rus. *мы*;

komi *майо*, mo'g'ul. *tere*, rus. *там*;

o'zb. *ким*, fin. *ken*, somali *кима* "kim".

O'zaro o'xshashlik bir qator leksik asoslarda ham kuzatiladi:

turkiy *qulaq*, gruz. *quri* "quloq", fin. *kuule*, yun. *klyo* "eshitmoq";

turkiy *qaryn* "qorin", arab. *qurh*, tamil *karuppai*, lat. *corpus* "tana";

mo'g'ul. *moren* "daryo", tamil *marai* "yomg'ir", rus. *море*;

turkiy *tuman*, rus. *тумный*;

turkiy *kelin*, lat. *glos*, rus. *золовка*, fin. *kały* "ukaning xotini";

turkiy *qara*, teleut *kari*.

Nostratik gipoteza muayyan faktik materiallarga ega bo'lsa-da, hali ko'pchilik tomonidan e'tirof etilgan emas.

Oltoy tillari o'rtasida ko'plab o'xshashliklar kuzatiladi. Masalan,

turkiy – *qol*, xalxa – *qol* (geografik nom), manchj. *dolo*, kor. *кол* "vodiy";

turkiy *baj*, mo'g'ul. *bajan*, tung.-manchj. *hajan* "boy";

turkiy *bek*, *beki*, tung.-manchj. *heki* "berk";

¹⁹ Абдурасулов Ё. Туркий тилларнинг қўёсий-тарихий грамматикаси –Т.: Фан, 2009. -Б.13

turkiy *san* "sani", mo'g'ul. *san-a* "bilmoq", tung.-manchj. *sa-* "bilmoq":
mo'g'ul. *mo'ten* "daryo", evenk. *my*, kor. *myr* "suv";
mo'g'ul. *mo'dun*, tung.-manchj. *mo* "daraxt", kor. *moŭ* "o'rmon, tog".

O'zdek tilidagi *men* mo'g'ul tilidagi *minu* "menga", evenk tilidagi *moote* "mening" so'zlariga mos keladi. O'rin-payt kelishigi turkiy tillarda *da*, mo'g'ul tilida *-da*, tungus-manchjur tilida *-de*.²⁰

Turk, mo'g'ul, tungus-manchjur, koreys tillarida aksariyat o'rinlarda fonetik moslik kuzatiladi.

Oltoy oilasidagi tillarning o'xshashligi, ayniqsa, so'z yasalishi tizimida yaqqol namoyon bo'ladi.

Ul oilalarini o'rganish **tilshunoslarning dastlabki e'tiborida** bo'lgan. Bundan, oltoy tillari oilasiga kiruvchi tillar xususida tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, N.A. Baskakovning "Алтайская семья языков и ее изучение"; V.Kotvichning "Исследование алтайских языков", N.P. Erzenkovning "Грамматика алтайского языка" kabi izlanishlari shular jumlasidandir.

Bir qator turkologlar tadqiqotlarida oltoy tillarining genetik jihatdan qatnash ekanligi asoslangan. J.Deni "Dunyo tillari" kitobida turkiy, mo'g'ul, tungus-manchjur guruhiga kiruvchi tillarning quyidagi umumiy belgilarini ko'rsatadi:

1. Fonetik sathda: unlilar uyg'unligi, so'z boshida sonor tovushlarning ishlatilmasligi, so'zda undosh tovushlarning yonma-yon kelmasligi, so'z oxiridagi n tovushining beqarorligi;

2. Morfologik sathda: grammatik rodning yo'qligi, o'zakning mustaqil ma'no anglatishi, agglyutinativ xususiyatga egaligi; suffiksallik sifatidagi, ya'ni prefikslarning yo'qligi, predloglar o'rnida ko'makchilarning qo'llanishi, grammatik son – birlik va ko'plikning mavjudligi.

3. Sintaktik sathda: gapning muayyan qurilishga egaligi, son bilan ifodalangan aniqlovchilarda sonda moslashuvning uchramasligi, so'roq ma'nosining ifodalanishida yuklamalarning qatnashishi, aniqlovchi vazifasida keluvchi sifat, son, olmoshlarning aniqlanmishga muvofiq o'zgarimasligi va h.k.

4. Leksik sathda: lug'at tarkibida umumiy qatlamning mavjudligi, bir bo'g'inli so'zlarda mushtaraklikning yaqqol sezilishi, siyosiy-ijtimoiy muhit ta'sirida hukmron til leksikasining o'zlashganligi va shu kabilar.

²⁰ Шанкеева А.Я., Абдурашидов А.А., Гурджиева Е.А. Введение в языкознание. - Т. Укитувчи. 1989.-С.228.

Oltoy tillariga mansub bo'lgan turk, mo'g'ul, tungus-manchjur va koreys tillarining genetik aloqalarini o'rganish davom etmoqda. Bu borada tadqiqotlar yaratilmoqda.²¹

Turkologiya sohasidagi ilk tadqiqotchilardan biri Filipp fon Stralenbergdir. U o'n uch yil davomida Sibirdagi qavmlarning ijtimoiy hayoti va tillariga doir "Tatar tillari" nomli asar yaratdi. Bu asari bilan Ural-oltoy maktabiga asos soldi. Stralenberg turkiy qavmlarni "Kichik Tatariston" va "Katta Tatariston" kabi nomlar ostida ikki hududiy guruhga ajratgan. Asarga ilova qilingan "Poliglotta tabulasi" jadvalida qalmiq, tatar tillariga oid so'zlar bilan bir qatorda mo'g'ul, tungus so'zlari ham keltirilgan. "Tabula" o'ttiz ikki "Tatar" (bu ta'bir Stralenbergniki) sheva va lahjalari haqida bahs yuritadi. Bu jadvalda har lahja va shevaga doir hisob raqamlari bilan bir qatorda "tenri", "gök" kabi o'ttiz beshta turkiy so'z ham berilgan.

"Tabula"da qayd etilgan o'ttiz ikki til, dastavval, olti guruhga ajratilgan:

1. Fin-ugor (muallif izohiga ko'ra "uyg'ur"): majar. fin, vogul, che-remis, permyak, votyak, ostyak.

2. Turk-tatar: tatar, yoqut, chuvash.

3. Samodiy.

4. Mo'g'ul-manchjur: qalmiq, manchjur, tangut.

5. Tungus: tungus, kamasin, arin, koryak, kuril.

6. Qoradengiz va Xazar dengizi o'rtasidagi xalqlar tili.

Stralenberg asarida turkiy xalqlar: chuvash, tatar, boshqird, yoqut, turkman, qoraqalpoq, baraha va xon turklari tillari haqida fikr bildirilgan. Stralenberg yaratgan Ural-Oltoy nazariyasi XIX asr hoshlariga qadar bu sohadagi yagona manbalardan biri bo'lib keldi²².

Olimlar oltoy tillarini o'rganar ekanlar, birinchi navbatda, ularning tasnifi masalasini hal qilishga kirishdilar. Ko'plab olimlar tasnifida, xususan, V.Shotta va N. Baskakov ishlarida oltoy tili uch guruhga bo'linadi:

1. **Turkiy tillar guruhi.** Bu guruhga o'ttizdan ortiq tillarni kiritish mumkin. Shuning uchun ham N.A. Baskakov turkiy tillar oltoy oilasining katta qismini tashkil qilishini ta'kidlagan.

²¹ Усманова ИЛ. Олтой тилларида муштарак маъини лексика. Филол. фан. д-ри. дисс.-я.-Т., 2011.-324 б.; шу муаллиф. Олтой тилларида муштарак маъини лексика.-Т.:Фан, 2010.

²² Stralenberg D.Messerschmidt bilan birgalikda Abulg'aziy Bahodirxonning "Shajarayi tarokima" asarini ham fanga ma'lum qildi. Qarang: Caferoğlu A. Turk dili tarihi.1, II. 3-baski -Istanbul: Enderun kitabevi, 1969 -S.11.

2. **Mo'g'ul tillari guruhi.** Bu guruhga *qalmaq, xalxa, buryat, mo'g'ul, shorvon* kabi tillar kiradi.

3. **Tungus-manchjur tillari.** Bu guruh boshqalarga qaraganda kichikroq bo'lib, *evenk, nigedal, xumari, solon, nanay, manchjur, sibir, jurjen* tillarini o'z ichiga oladi.

Turkiy tillar. Turkiy xalqlar ijtimoiy turmush taqozosi tufayli ko'p hollarda turkomanchilik bilan kun kechirgan. Ko'chmanchi qabila va o'troq salqlarning aralash holda hayot kechirishi aniq lingvistik chegarani aniqlashga monelik qiladi.

Turkiy qabilalarning dastlabki maskani Janubiy Sibir va Shimoliy Mo'g'uliston (Oltoydan Amurgacha) hududlariga to'g'ri kelgan. Eramizdan avvalgi 206-yilda turkiy qabila (xun)larning birinchi zafarli yurishi boshlandi. Miloddan avvalgi 1 asrda xunlar ittifoqi ikkiga bo'lindi: biri Mo'g'uliston cho'llarida qoldi; ikkinchisi Sharqiy Qozog'iston tomon oldi. Shu davrdan turkiy qabilalarning g'arbga yurishi boshlandi. Eramizning IV asrida turkiy qabilalar alan (skif. ostgot–sharqiy got), deblarol mag'lubiyatga uchratib, ularni o'zlariga qo'shib oldi va Dunayga chiqdi. Ushbu yurishning eng rivojlangan davri V asr o'rtalaridagi Attila hukmdorligiga to'g'ri keladi. II – VI asrlarda Yevropaga kelgan turkiylardan yozma yodgorliklar saqlanib qolmagan.

Keyinchalik turkiy dialektlar bulg'or guruhiga birlashdi. Eramizning V asrida turkiylar yanada kuchli, xitoy manbalarida *tyukyu* deb nomlangan ittifoqni tashkil qildilar. Bu davrdan o'rxun-enasoy yozuvida bitilgan qoyatosh yozuvlari, qabritoshlar, kumush va sopol idishlardagi bitiklar yetib kelgan.

VII asr oxirlarida Bolqon bo'ylaridagi slavyanlarni mag'lubiyatga uchratgan bulg'orlar turkiylar hisoblanadi. Bulg'or guruhiga kiruvchi chuvash tili boshqa turkiy tillardan keskin farqlanadi va bu til, hatto, qo'ndul tatarlarga ham mutlaqo tushunarsiz. Bu holat chuvash tilining qadimiy xususiyatlarni saqlab qolganligi bilan izohlanadi.

Chorvador turkiy qabilalar, dastlab, Mo'g'uliston va Yuqori Enasoy daryosi bo'ylarida turkiy tillarning ijtimoiy-siyosiy guruhini tashkil qilgan. Tuya tili shu guruhga mansub bo'lib, mo'g'ul tilining kuchli ta'siriga uchragan. Tofalar (karagas) tili ham shu guruhga mansub bo'lgan. Tuvadan shimoliy g'arb tomonigacha bo'lgan hududda yashagan qzil, qavchin, sagay kabi turkiy qabilalardan xakas xalqi va xakas tili

shakllandi. Xakasiyada shor tili, Polsk viloyati sharqida – chulim tili, Sharqiy Sayanda kamasin tili yuzaga keldi.

Shimoli-sharqiy turkiy tillar guruhidan yoqut tili ajralib chiqqan. Yoqut tili shevalaridan dolgan tili rivojlandi. Yettisuv va Shinjon bo'ylaridagi o'troq aholidan janubi-sharqiy (qarluq) guruhi paydo bo'ldi. X asrda markazi Bolosog'un bo'lgan qoraxoniylar davlati yuzaga keldi. Qoraxoniylar poytaxti Koshg'arga ko'chirildi.

Sharqiy Turkistonda hukmdorlik uyg'urlarga o'tgach, ko'pgina qabilalar Orol dengizi tomon siljigidilar va o'g'uz qabilalari ittifoqini tashkil etdilar (VIII asrlar). Buning oqibatida janubi-g'arbiy dialekt (o'g'uz dialekti) shakllandi.

Shimoli-g'arbiy Erondagi saljuqiylar mahalliy fors aholisi tili bilan moslashgan holda ozarbayjon tilining shakllanishiga zamin yaratdilar. Turk tili XIX asrdan boshlab adabiy til sifatida shakllandi.

O'rta Osiyoda qolgan o'g'uzlar tili turkman tilining shakllanishiga asos bo'ldi. Janubi-g'arbiy turkiy tillar guruhiga gagauz tili ham kiradi.

Quman (polovets) tilining davomi sifatida qumiq tili yuzaga keldi (Dog'iston shimolida), qorachoy-balqar, qrim-tatar, qaraim tillari shakllandi.

XIX asr ikkinchi yarmida tatar adabiy tili me'yorlari ishlab chiqildi. O'tgan asrning 30-yillarida tatar tiliga yaqin bo'lgan boshqird adabiy tili yuzaga keldi.

No'g'ay va qozoq dialektlari ta'sirida no'g'ay, qoraqalpoq, qozoq tillari shakllandi.

Hozirgi o'zbek adabiy tili janubi-sharqiy (qarluq) guruhi negizida yuzaga keldi. Qipchoq dialektlari eng qadimiy bo'lib, ularda singarmonizm, 8 fonemali unli-lar tizimi saqlanib qolgan. Aksincha, qarluq dialektlari asosida shakllangan o'zbek adabiy tili tovush tizimi eroniy tillar ta'sirida muayyan o'zgarishlarga uchradi, unli fonemalar soni qisqarib, 6 taga tushib qoldi.

Keyingi davrlarga kelib mo'g'ul guruhidagi turkiy tillar – uyrot, qalmiq, buryat tillari shakllandi. Amur bo'ylarida tungus-manchjur guruhiga mansub nanay, ulch, udegey tillari yuzaga keldi.

Sibir guruhiga evenk (tungus) tili taalluqlidir. Ural tillari oilasi fin-ugor va samodiy tillaridan iborat.²³

²³ Шайкевич А.Я., Абдуазизов А.А., Гурджиева Е.А. Введение в языковедение.

Turkiy tillarni ilk bor tasnif qilgan olim Mahmud Koshg'ariydir. Turkiy tillar grammatikasiga oid ilk manba Koshg'ariyning "Kitabu jevahir-ul-olviy fi-lug'atit-turk" asaridir. Uning "Devonu lug'otit-turk" asari ham bu mavzudan ahamiyatli.¹ Asar ikki qismdan tashkil topgan: 1) muqaddima; 2) lug'at. Muqaddima qismida turkiy tillarning mavqeyi, lug'atning o'ldira qo'yilgan vazifalar, asar mundarijasi, turkiy tillarda so'z tuzilishi va yasatishi, turkiy qabilalar va turkiy tillarning o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan. "Devon"ning lug'at qismi sakkiz bo'limdan iborat: 1. Hamzali so'zlar bo'limi (boshida *alif, voy, yoy* harflari keladigan so'zlar). 2. Solim tarkibida *alif, voy, yoy* harflari keladigan so'zlar) bo'limi. 3. Muzoaf bo'limi (tarkibida bir harfi takrorlangan so'zlar). 4. Misol (boshida, o'rtasida yoki oxirida *alif, voy, yoy* harflaridan biri kelgan so'zlar) bo'limi. 5. Uch harfli so'zlar bo'limi. 6. To'rt harfli so'zlar bo'limi. 7. G'unnalilar (tarkibida burun tuzilishi keladigan so'zlar) bo'limi. 8. Tarkibida ikki undosh qator kelgan so'zlar bo'limi.

Mahmud Koshg'ariy turkiy tillar qurilishini tasvirlashda qiyosiy metodlarni foydalangan. Yigirmaga yaqin qabila tillaridagi leksik birliklarni muadillar mavqida izohlagan. So'zning lug'aviy ma'nosi, qaysi qabila tilida bo'lishi, fonetik tuzilishi borasida muhim ma'lumotlar keltirgan. U turkiy tillarning leksik, morfologik va fonetik xususiyatlarini bir-biriga qiyoslab, o'xshash va farqli jihatlarini ko'rsatdi. Lug'atda turkiy tillar leksikasiga mansub 7500 atrofidagi so'z izohlangan.

Koshg'ariy XI asrda yashagan turkiy xalqlarning tillarini ikki qismga ajratadi:

1. Shuqiy turkiylar tili. 2. G'arbiy turkiylar tili. Birinchi guruhga Boloq'ur, Koshg'ar atrofida yashaydigan xalqlarning tillarini kiritdi. Bular *chigil, qarluq, uyg'ur, tuxsi, yag'mo* kabi xalq va qabilalar tillaridan iborat edi. Qolgan tillarni ikkinchi guruhga kiritdi.

Mahmud Koshg'ariy qabilalar hayoti va tilini tarixiy asosda yoritdi. Keyingi davrlarda mavqeyi nishatan pasaygan qarluqlar, tangutlar, bamanil va boshqa qabilalar tili ham devonda keng izohlangan. Asarda keltirilgan qabilalar leksikasi haqidagi ma'lumotlar tarixiy jihatdan muhim ahamiyatga egadir. Mahmud Koshg'ariy ayrim shevalargagina

1. Укитубчи, 1989.-С.228.

² Айбуракүлов Ё. Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси.-Т.: Фан, 2009.-К.8.

xos bo'lgan til hodisalarini ham, ko'pchilik qabilalarning unumlashgan til xususiyatlarini ham izchil ravishda yoritdi. Bu ma'lumotlar O'rtu Osiyo xalqlari tillarining, jumladan, o'zbek tilining shakllanishida asos bo'lgan qabilalarni aniqlashda muhim material bo'lib xizmat qiladi.

"Devon"da qabilalar tilida so'z yasalishi masalasi ham yoritildi. Mahmud Koshg'ariy til faktlari asosida qabilalarning bir-biriga bo'lgan munosabatini ko'rsatdi, qabilalarning bir-birlari bilan qo'shilishi natijasida yuzaga kelgan boshlang'ich xalq tili namunalarini o'sha davrdagi iqtisodiy, ijtimoiy sharoitlar asosida yoritib berdi. O'zbeklar, qozoqlar, qirg'izlar, turkmanlar, uyg'urlar, tatar va boshqa xalqlarning qadimgi sodda tillari namunalarini mukammal izohladi. Bu xalqlar devon materiallari asosida o'zlarining tillari qaysi qabila tili asosida shakllanganini aniqlash imkoniyatiga ega bo'ldilar, Mahmud Koshg'ariy o'z davriga xos til xaritasini ham yaratdi.²⁵

Mahmud Zamahshariyning "Muqaddimat ul-adab", Abu Hayyonning "Ad-durrat -ul mudi'ye fi-l-lug'atit-turkiy", "Kitob ul-idrok li-lison ul-atrok", Faxriddin Muhammad ibn Mustafoning "Qavoyid ul-lisani turk", Jamoliddin Ibn Muxannaning "Xiliat ul-inson va xalibat ul-lison", Jamoliddin at-Turkiyning "Kitobi ul-lug'ot al-mushtoq fi-l-lug'ati at-turk val-qipchoq", muallifi noma'lum "Kitob-i-majmu-u-tarjimon turki va ajamiy va mo'g'uliy", "Kitob-at-tuhfat-uz-zakiyatu fi-l-lug'at-it-turkiy" asarlarida ham turkiy tillar grammatikasi, leksikasiga doir ma'lumotlar berilgan.

XV asr olamida ulug' mutafakkir shoir, madaniyat va davlat arbabi Alisher Navoiyning mashaqqatli mehnati, izlanishlari hamda Husayn Boyqaroning homiyligi tufayli turkiy tillar orasida o'zbek tilining mavqeyi ko'tarilgan edi. Alisher Navoiy "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida turkiy tilning keng imkoniyatlarini nazariy jihatdan asoslab berdi.

Turkiy tillar tasnifi bir qator mezonlarga asosan amalga oshirilgan.

N.A.Baskakov turkiy bobo tilni ikki guruhga ajratgan: **g'arbiy turkiy tillar:** bulg'or, o'g'uz, qipchoq, quman, saljuqiy, usmonli turk, turkman, chuvash, gagauz, ozarbayjon, qaraim, qumiq tillari; **sharqiy turkiy tillar:** o'rxun-enasoy, qadimgi uyg'ur, uyg'ur, qarluq, tatar, boshqird, qozoq, no'g'ay, qoraqalpoq, o'zbek, qirg'iz, oltoy, tuva, xakas, shor, yoqut tillari.²⁶ Har bir guruh o'z ichida yana kichik guruhlarga ajratilgan:

²⁵ Koshg'ariy Mahmud. *Devonu lug'otit turk*. I-III-T., 1960-1963.

²⁶ Баскаков Н.А. *Туркские языки*. -М., 1960.

1. **G'arbiy xun tarmog'i** (g'arbiy hudud).
1. **Hulg'or guruhi** (shimoli-g'arbiy areal):
- a) qadimgi tillar – *bulg'or, xazar, avar, sabir (suvarlar) tili*; b) hozirgi tillar – *chuvash tili*.
2. **O'g'uz guruhi** (janubi-g'arbiy areal):
- 1) o'g'uz-turkman guruhi: a) qadimgi tillar – *X–XI asrlardagi o'g'uzlar tili*; b) hozirgi tillar – *turkman tili, truxman dialekti*;
- 2) o'g'uz-bulg'or guruhi: a) qadimgi tillar – *pecheneglar, uzlar (qora klavaklar) tili*; b) hozirgi tillar – *gagauz tili, bolqon turklari tili va dialekti*;
- 3) o'g'uz-saljuq guruhi: a) qadimgi tillar – *saljuqiylar, eski usmon tillari*;
- b) hozirgi tillar – *ozarbayjon, turk tillari*.
2. **Qipchoq guruhi** (shimoli-sharqiy areal):
- 1) qipchoq-palovets guruhi:
- a) qadimgi tillar – *palovets tillari (qipchoq yoki kumanlar tili)*;
- b) hozirgi tillar – *qaraim, qumiq, qorachoy-balqar, grim-tatar tillari*;
- 2) qipchoq-bulg'or guruhi: a) qadimgi tillar – *g'arbiy oltino'rda tili*;
- b) hozirgi tillar – *tatar, boshqird tillari*;
- 3) qipchoq-no'g'ay guruhi: a) qadimgi tillar – *eski qozoq, eski qoraqalpoq tillari*; b) hozirgi tillar – *no'g'ay, qoraqalpoq, qozoq tillari*.
3. **Qarluq guruhi** (janubi-sharqiy areal):
- 1) qarluq-uyg'ur guruhi: qadimgi tillar – *qoraxoniylar davridan keyingi tillar*;
- 2) qarluq-xorazm guruhi: a) qadimgi tillar – *qarluq-xorazm, sharqiy oltin o'rda, chiy'atoy, eski o'zbek, eski uyg'ur tillari*; b) hozirgi tillar – *o'zbek va uyg'ur tillari*.
4. **Sharqiy xun tarmog'i** (sharqiy hudud).
1. **Uyg'ur-o'g'uz guruhi** (shimoliy areal):
- 1) uyg'ur-tukyu guruhi: a) qadimgi tillar – *qadimgi o'g'uz, qadimgi uyg'ur tillari*; b) hozirgi tillar – *tuva tili, tofalar dialekti*;
- 2) yoqut guruhi: *hozirgi yoqut tili*;
- 3) sakas guruhi: hozirgi tillar – *xakas, shor, chulim tillari, kamasin dialekti*.
2. **Qirg'iz-qipchoq guruhi**: a) qadimgi til – *qadimgi qirg'iz tili*; b) hozirgi tillar – *qirg'iz, oltay tillari*.²⁷

²⁷ *Башкиров Н. А. Историко-типологическая фонология тюркских языков* - М.: Наука, 1989, с. 111-112.

Baskakov, B.A. Serebrennikov, N.Z. Gadjiyeva, A.M. Sherbak, E.R. Tenishcheva, L.S. Levitskaya, L.A. Pokrovskaya kabi olimlarning izlanishlari natijasida turkiy tillarning mukammal qiyosiy-tarixiy grammatikasi shakllandi.

Hozirgi turkiy tillarning tarqalish doirasini quyidagicha umumlashtirish mumkin:

1. O'zbek tili. Bu til O'zbekiston Respublikasining (poytaxti -- Toshkent) davlat tili bo'lib, bu tilda 21 milliondan ortiq kishi (O'zbekiston, Afg'oniston, Pokiston, Tojikiston) so'zlashadi.

2. Turk (usmonli turk) tili. Bu til Turkiyaning (poytaxti -- Anqara) davlat tili bo'lib, unda 72 milliondan ortiq kishi (Turkiya, Kipr, Iroq, Suriya, Yunoniston, Bolgariya) so'zlashadi.

3. Turkman tili. Bu til Turkmaniston Respublikasining (poytaxti -- Ashgobod) davlat tili bo'lib, bu tilda 4 milliondan ortiq kishi (Turkmaniston, Afg'oniston, Xuroson, Pokiston) so'zlashadi.

4. Ozarbayjon tili. Bu tilda so'zlashuvchi aholining soni 31 milliondan oshadi (Ozarbayjon, Gruzsiya, Eron). Bulardan 20 milliondan ko'prog'i Eronda, 10 milliondan ziyodi esa Ozarbayjonda yashaydi. Bu til Ozarbayjon Respublikasining (poytaxti -- Boku) davlat tilidir.

5. Qozoq tili. Bu til Qozog'iston Respublikasining (poytaxti -- Astana) davlat tili bo'lib, unda 11 millionga yaqin kishi (Qozog'iston, Xitoy) so'zlashadi.

6. Qirg'iz tili. Bu til Qirg'iziston Respublikasining (poytaxti Bishkek) davlat tili bo'lib, bu tilda 3,3 milliondan ortiq kishi so'zlashadi (Qirg'iziston, Xitoy).

7. Tatar (Qozon tatarlari) tili. Bu til Tatariston Respublikasining asosiy davlat tili bo'lib, bu tilda so'zlashuvchilar 7,5 milliondan ortiqdir (Tatariston-Rossiya, Qrim-Ukraina).

8. Uyg'ur tili. Bu tilda so'zlashuvchilar 17 milliondan ortiqroq bo'lib (Xitoy, Qozog'iston, Rossiya), ular asosan, Xitoy Xalq Respublikasining Shinjon-uyg'ur avtonom hududida yashaydilar.

9. Chuvash tili. Mazkur til Chuvash Respublikasida yashovchi xalq tili bo'lib, unda 2 milliondan ko'prog' kishi gaplashadi.

10. Boshqird tili. Ushbu til Boshqirdiston Respublikasida yashovchi asosiy xalqning tili bo'lib, unda 2,5 millionga yaqin kishi so'zlashadi.

11. Qoraqalpoq tili. Qoraqalpog'istonda yashovchi xalqlar tili bo'lib, bu tilda 600 mingdan ortiq kishi so'zlashadi.

11. Yoqut (Saxa) tili. Bu til Yoqutiston Respublikasida yashovchi xalqning tili bo'lib, 400 mingdan ko'p kishi so'zlashadi.

12. Qorachoy tili. 400 ming kishi so'zlashadi (Kavkaz – Rossiya).

13. Tova tili. Tuva Respublikasida yashovchi asosiy xalqning tili bo'lib, bu tilda 300 mingdan ko'proq kishi muloqotga kirishadi (Tuva – Rossiya, Mo'g'uliston).

14. No'g'ay tili. 300 ming kishi so'zlashadi (Kavkaz – Rossiya)

15. Qumiq tili. 283 ming kishi so'zlashadi (Kavkaz – Rossiya).

16. Gagauz tili. 247 ming kishi muloqot qiladi (Moldaviya, Ruminiya, O'zbekiston).

17. Dabjar tili. 200 ming kishi so'zlashadi (Kavkaz – Rossiya).

18. Oltoy (oyrot) tili. 180 ming kishi so'zlashadi (Oltoy o'lkasi – O'zbekiston).

19. Sakas tili. 150 ming kishi gaplashadi (Xakasiya – Rossiya, Kanzu o'lkasi – Xitoy).

20. Satach tili. 30 000 ming kishi so'zlashadi (Eron).

21. Qoradim tili. 10 000 kishi so'zlashadi (Litva, Ukraina, Polsha, O'zbekiston).

Dunadun tashqiri shor. karagas (tofalar) tillari ham turkiy tillarga mansabdirl.

Qoson, pechenn, qipehoq, qadimgi uyg'ur, bulg'or va xazar kabi ko'p otlar n'lik tilga aylangan.

Bu 20 o'zbekiyotlarda turkiy xalqlar miqdori 42ta deb ko'rsatiladi: qoradim, turklar, bolqon turklari, gagauz turklari, Karay turklari, Qrim tatarlari, chulim turklari, Kumandi turklari, Kandak turklari, karagas turklari, Qumaxay turklari, Iroq turklari, Suriya turklari, Kipr turklari, Anseropol turklari, Saxa (yoqut) turklari, oltoy turklari, tuva turklari, Dug'iston turklari, mesxeti turklari, Yevropadagi turklar, qozoqlar, qing'izlar, turkminlar, qoraqalpoqlar, uyg'urlar, sariq uyg'urlar va salarlar, tatarlar, chuvashlar, boshqirdlar, qrimlar, ozarbayjonlar, qumiqlar, qorachoylar, bulqarlar, no'g'aylar, xakaslar, Tobol tatarlari, barabalar, shoshlar, koshqaylar, Hamza turkmanlari tillari.

Turkiy tillda so'zlashuvchi xalqlar Afg'oniston, Eron, Yugoslaviya, Albaniya, Gretsiya (Yunoniston) va boshqa mamlakatlarda ham yashaydi.

1. H. Ersovan, Yunan Erta'gul. Universiteler için türk dili (yazili va sözlü anlatim). - Istanbul, Karay yayinevi. 2011. -S.73-74

Turkiy tillarda so'zlashuvchi yana shunday elatlar mavjudki, ularda ona tilidan, asosan, maishiy hayotda foydalaniladi, bu tillarning ijtimoiy vazifasi juda chegaralangan. Ular o'zlarining rasmiy yozuvlariga ega emas. Zarurat tug'ilganda, eski alifbodan foydalanadilar. Bunga qarab, shor, chulim tillari kiradi. Ushbu tillar bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan.

Turkiy tillarga mansub o'zbek tili *turkiy, sart, chig'atoy* terminlari bilan nomlanib kelgan.

Savol va topshiriqlar

1. Til oilasi va til guruhlarini farqlang. *Oltoy tili, qadimgi til, buxoro tili* tushunchalari haqida ma'lumot bering. Oltoy tillari oilasi, oltoy tilli xususiyatlari yoritilgan adabiyotlarni o'rganing.

2. Mahmud Koshg'ariy tasnifining asosiy xususiyatlarini ayting.
3. N.A.Baskakov tasnifidagi eng muhim xususiyatlarni ajrating.
4. V.V.Radlov tasnifini izohlang.
5. A.Samoylovich tasnifini misollar asosida yoriting.

Test sinovi

1. Oltoy tillarining dastlabki tasnifi kim tomonidan amalga oshirilgan?

- A) A.Samoylovich C) F.Stralinberg
B) V.Radlov D) N.Baskakov

2. Turkiy tillar morfologik xususiyatlariga ko'ra qaysi guruhga mansub?

- A) flektiv tillar guruhiga C) izolyativ tillar guruhiga
B) agglutinativ tillar guruhiga D) polisintetik tillar guruhiga

3. Turkiy tillar tasnifi, dastavval, kim tomonidan amalga oshirilgan va bu tasnifda turkiy tillar necha guruhga bo'lingan?

- A) M.Koshg'ariy, 2 guruhga C) S.Radlov, 4 guruhga
B) Q.Mahmudov, 3 guruhga D) N.Baskakov, 3 guruhga

4. Muxtor viloyatlardagi turkiy xalqlar qaysi qatorda berilgan?

- A) tuva, yoqut C) oltoy, xakasiya
B) oltoy, yoqut D) tuva, oltoy

8. Turkiy tillardan qaysi biri o'zbek tiliga eng yaqin (o'xshash) til hisoblanadi?

A) uyg'ur C) qipchoq

B) qozoq D) qoraqalpog'

9. Turkiy va Markaziy Osiyoda yashaydigan qaysi xalqlar "turkiy xalqlar" atama bilan yuritiladi?

A) qoraqalpog', qozoq, qirg'iz B) turkman, uyg'ur, tatar

C) tatar, qipchoq, chuvash, ozarbayjon D) barcha javoblar to'g'ri

9. *Devon* tilining ikkinchi nomini belgilang.

A) qozoq B) tatar

C) qipchoq D) chuvash

2-§. TURKIY TILLAR FONETIKASI

Asosiy tushunchalar: fonema, tovush o'zgarishlari, geminatsiya, geminatsiya bo'shigi, singarmonizm, unililar tizimi, undoshlar tizimi, rotatsizm, tabiiyatim, jaranglashish, jarangsizlashish.

Bir til til oilasining boshqa til oilalaridan ajratib turuvchi xususiyatlari mavjud. Turkiy tillar oilasi uchun xos bo'lgan singarmonizm, singarmonizm boshida undoshlarning ketma-ket kela olmasligi, bir bo'g'inda undoshlarning qator kelmasligi, gap bo'laklarining joylashish tartibi kabi xususiyatlar bu tillarni boshqa til oilalaridan farqlab turadi. Muayyan tilga xos sotsodiyatlar shu til oilasining til qurilishi, grammatik tizimini ta'kidlaydi. Til oilasining o'ziga xos xususiyatlari muayyan davr nuqtayi nazaridan o'rganiladi. Tilga xos fonetik-fonologik, leksik-semantik, grammatik-fonologik xususiyatlar o'zgaruvchan bo'lib, turli tillardagi o'zgarishlar genetik asos til belgilari bilan izohlanadi. Shu bilan bir qatorda boshqa omillar ham nazarda tutiladi.

Mahmud Koshg'ariy turkiy tillar fonetik qonuniyatini birinchi-boridan to'liq yoritgan olimdir. U "Devonu lug'otit turk"da fonetik qonuniyatlarning tovush almashuvi, tovush tushishi, tovush ortishi kabi jihatlarni batafsil izohlagan.

Mahmud Koshg'ariy sharqiy va g'arbiy guruh turkiy tillarining qator turli sotsodiyatlarini keltiradi. Masalan, sharqiy va g'arbiy guruh turkiy tillarining fonetik jihatdan quyidagicha farqlanishini ko'rsatadi:

Soʻz boshida:

Sharqiy turkiy tillarda	Gʻarbiy turkiy tillarda
Jarangsiz <i>t</i> - tovushi keladi: <i>tehey</i>	Jarangli <i>d</i> - tovushi keladi: <i>dehey</i>
Til oʻrta <i>y</i> tovushi keladi: <i>yinju, yilkin</i>	Til oldi <i>j</i> tovushi keladi yoki <i>y</i> tovushi kelmaydi: <i>janju, elkin</i>
Sonor <i>m</i> - tovushi keladi: <i>men, muq</i>	Portlochi <i>h</i> - tovushi keladi: <i>hen, huq</i>

Turkiy tillarning unlilar tizimi. Dunyodagi barcha tillarda boʻlgani kabi turkiy tillarda ham unli va undoshlar oppozitsiyasi mavjud. Hozirgi turkiy tillarda unli va undosh tovushlar miqdori bir xil emas. Tuva, gagauz, chulim, tatar tillarida unlilar miqdori variantlari bilan hisoblaganda yigirmatadan ortadi. Masalan, gagauz tili fonetikasida 18 ta unli fonema beriladi: *a, i, o, u, e, i, o:, u:, a:, aa, u, oo, uu, ee, ii, o:oo, u:uu, a:aa*. V.V.Radlov fikricha, umumturkiy bobo til davrida sakkizta unli mavjud boʻlgan. Turkiy tillarning aksariyatida unli fonemalar 8 ta:

Qisqa unlilar	a	ə	o	e	u	ü	ı	i
Choʻziq unlilar	a:	ə:	o:	e:	u:	ü:	ı:	i:

Hozirgi oʻzbek adabiy tilida 6 ta unli fonema mavjud.

Qadimgi turkiy til davriga xos til oldi **a** ning lablangan orqa qator **u** unlisiga oʻtishi tatar, boshqird tillari uchun xarakterlidir: *ḡaḡıp* "mis".

Oʻzbek tiliga lablanmagan **o** xosdir: *ḡouu, mong*.

Turkiy tillarga xos choʻziq **a** unlisi turkman va yoqut tillarida koʻproq saqlangan.

Turkiy tillarda choʻziq unlilar birlamchi va ikkilamchi turlarga ajratiladi. Birlamchi choʻziq unlilar tarixi qadimgi turkiy tilga borib taqalsa, ikkilamchi choʻziq unlilar turkiy tillar taraqqiyotining keyingi bosqichlarida qadimgi turkiy soʻzlar tarkibidagi ayrim undosh tovushlarning qisqarishi va tushishi natijasida kelib chiqqanligi qayd etilgan. Hozirgi turkiy tillarda soʻzdagi ayrim fonetik oʻzgarishlar natijasida vujudga kelgan choʻziq unlilar ham kuzatiladi. Masalan, uygʻ. *o:rak* "oʻroq", *o:rdak* "oʻrdak" kabi soʻzlarda birinchi unli choʻziq talaffuz qilinadi. Bunday unlilar turkologiyada ikkilamchi choʻziq unlilar deb yuritiladi.

Ho'qibat turkiy tillarda ikkilamchi cho'ziq *a* unlisi shakllangan: gag., sak., tov., shor. *a:r* (*ağır*) "og'ir", *a:z* (*ağız*) "og'iz", tuv. *ada:m* (*adağam*) "oyog'im", sak. *aza:m* (*azağam*) "oyog'im", xak. *pa:r* (*bagır*) "bag'ir", turk. *a:l* (*agaçlı*) "dunast", gag. *sa:r* (*sağır*) "sag'ir", tuv., xal., shor. *a:l* (*ayıl*).

Turkiy tillarda cho'ziq unlilar so'z ma'nolarini farqlashga ham xizmat qiladi: *ba:r* "bor" – *baur* "bag'ir", *ol* "u" – *ool* "o'g'il", *sok* "ur" – *sook* "suyuq", *suk* "chorlamog" – *suuk* "suyuqlik", *ur* "uzoq" – *uur* "uya", *du* "noma'stann" "kecha", *it* "it" – *it* "tovush", *čiri* "yoritmoq" – *čiri* "yoyug'it".

Umumiy gapimiz, qirg'iz, tova, turkman, yoqut tillarida va o'zbek tilining qandoliq shivasida unlilar uzun-qisqaligiga ko'ra farqlanadi. Bu holat boshqalarga ham bo'lib, ma'noni farqlash uchun xizmat qiladi. Masalan, qandoliq shivasida: *at* "ism" – *at* "ot" (hayvon), *a:č* "och" (sifat) – *ach* "och" (ch'li). Bu so'zlar tarkibidagi unlilar birlamchi cho'ziq unlilar bo'lsada, bu so'z tarkibida azaldan cho'ziq holda mavjud bo'lgan.

Uchlary tillarda unlilar o'zgarishi. Chuvash adabiy tilida unlautda *a* bo'lgan *a* bo'g' o'tishi kuzatiladi: *baš* chuv. *nuc*³³; turk. *tap-* "топмок", chuv. *tap-* "yo'g'"; *jaz-* "yozmoq" – chuv. *čur*.

Uchlary tilida birinchi bo'g'indagi *a* ning keyingi bo'g'indagi *i* ta'sirida qandoliq shiva kuzatiladi: *etu* "uning oti", *óeruk* "baliq", *elip* "olib", *bašim* "boshim" (ko'plikda *bašiat*).

a *ai* fonemasining *i* ga o'tishi bir qator turkiy tillarda uchraydi: *tap-*, *čur-*, *šur-*, *tap-*, *čur-*, *šur-*, *čur-*; *tap-* "yotmoq" – yoq. *sit-*; *jaz-* "yozmoq" – chuv. *šir-*; *šur-* – chuv. *šir-*; *altin* – chuv. *ildan*; *hal* "asal" – chuv. *mlr*.

a *ai* "olmoq" – chuv. *il-*. Ba'zi so'zlardagina *a* saqlanib qolgan: *atu* "ata" – chuv. *atte*.

a *ai* chuvash tili uchun xarakterli: ozarb. *tən*, "teng", uyg'. *tən*, chuv. *kas*, ozarb. *kas* "kesmoq", uyg'. *kas*, chuv. *kas*; ozarb. *tər* "ter", uyg'. *tər*, chuv. *tar*.

a *ai* o'zgarishi tatar, boshqird, chuvash, xakas tillari uchun xos: ozarb. *at*, uyg'. *at* "tana", tatar *it* "go'sht", boshq. *it*, xak. *it*.

o *oi* o'zgarishi tatar, boshqird, qisman, chuvash tillariga xos: *toğic*

³³ Шибирякова Е. Туркитилларнинг килсий-тарихий грамматикаси - I. Фан, 1969. - Б. 26.

³⁴ Шибирякова Е. История чувашского языка. Звуки. Чебоксари, 1971. - С. 8-20.

“to‘qqiz”: qoz., *toğiz*, qirg‘: *toğuz*, turk, *dokuz*, boshq. *tugiz*, q-qalp. *toğiz*, qum. *toğuz*, tat. *tugiz*.

Bobo til davriga xos bo‘lgan cho‘ziq *o:* unlisi faqat turkman tilida uchraydi: *jo:l*, *o:t* “olov”, *o:n*, *jo:q*.

Cho‘ziq *o:* unlisining *yo* diftongiga o‘tishi yoqut tilida kuzatiladi: turkm. *go:l* - yoqut *kyol*; turkm. *co:k* - yoqut. *yox*; turkm. *do:rt* - yoqut. *tyort*;

o: >’*va*. Chuvash tilida bir qator so‘zlardagi *o:* unlisi -’*va*- birikmasi ko‘rinishida namoyon bo‘ladi: chuv. *kvak* “ko‘k”, *t’vada* “to‘rt”.

Diftonglar. Turkiy tillarda *j(i)* komponentli diftonglar mavjud.

aj: tat. *qajda* “qayda”, “qozoq. *qajda*, qum. *qajda*, xak. *xajda*.

aj: chuv. *kajik* “kiyik”; tat. *kiək*.

oj: tat. *ujna-* “o‘ynamoq”, qirg‘. *ojno-*, xak. *ojna-*. Turkiy tillarda soxta diftonglar ham uchraydi: qazaq. *tav* “tog‘”; boshq. *hiv* “suv”. tat. *kiav* “kuyov”;

o, o unililari qozoq, qoraqalpoq, no‘g‘ay, qorachoy-balqar tillarida so‘z boshida diftonglashgan holda talaffuz etiladi: q-qalp. *uoq* “o‘q”, q-balq. *uot* “olov”, *uon* “o‘n”, qoz. *uoruoq* “o‘roq”. Shunga o‘xshash talaffuz singarmonizm saqlangan ayrim o‘zbek shevalarida ham kuzatiladi.

Chuvash tili turkiy tillardagi so‘z oxirida unli orttirilishi bilan ham xarakterlanadi: chuv. *kule* “ko‘l”: turk. *gal*; qirg‘. *kol*, tat. *kiil*, chuv. *uğ* “o‘q”, turkm. *oq*; turk. *ot*. Bu hodisa oxirgi bo‘g‘inning aksariyat hollarda chuvash tiliga xos ochiq holatda bo‘lishi natijasidir.

Chuvash adabiy tilida quyidagi unli tovushlar mavjud: *a, a, e, yo, u, o, u, ö, i*. Chuvash tilidagi “*a*” tovushi rus tilidagi “*a*” tovushidan kelib chiqqan. Ba’zi bir so‘zlarning chuvash va rus tillarida talaffuz qilinishini solishtirish jarayonida, mazkur tovushlarning farqini kuzatish mumkin: *qarantaš, karta, učitel* “o‘qituvchi”, *osen* “kuz”, *kofe* “qahva”, *parikmaxer* “sartarosh” va h.k.

a va *yo* reduksiyalangan unililar bo‘lib, ular qadimgi *u* va *o*‘ tovushlaridan kelib chiqqan, deb hisoblanadi. *a* tovushi urg‘uli bo‘g‘indan keyin xuddi rus tilidagi “*o*” tovushi kabi talaffuz qilinadi. *a* va *o* tovushlari urg‘u qabul qilishi mumkin: *vakar, xerex, dene* va boshqalar. Adabiy tilda birinchi bo‘g‘indagi so‘z kuchsiz seziluvchi urg‘u bilan aytiladi, *o* tovushi xuddi nemis tilidagi *til* oldi *i* fonemasi kabi talaffuz qilinadi. Qolgan jarangli unilarning talaffuzi rus tilidagi unilarga mos keluvchi tovushlar talaffuzidan farq qilmaydi.

Chuvash tili dialektida **o** tovushi bo'lgani holda chuvash adabiy tilida uning o'rnida **u** fonemasi ishlatiladi. **o** tovushi esa faqatgina o'zlashgan so'zlarda uchirishi mumkin.

Ayrim turkiy tillarda unililar uyg'unlashuvining buzilish holatlari kuzatiladi. Ushbu holat chuvash tilida ham uchraydi. Chuvash tilida qo'shimcha bo'g'inlarda unililar uyg'unlashuviga hamma hollarda ham amal qilinavermaydi. Masalan, - *sem* ko'plik qo'shimchasi chuvash tilida orqa qator asoslariga ham, old qator asoslariga ham bir xil ko'rinishda turikadi: *vilmzem* "o'g'illarim", *lajazem* "otlar", *ešsem* "ishlar", *enezem* "sigitlar".

Chuvash tili vokalizmining boshqa bir o'ziga xosligi shundaki, bunda ikki unlining yonma-yon kelishi mavjud emas. Biror bir unli tovushdan keyin boshqa unli kelmaydi. Agar so'z yasalişhida yoki morfologik tuzilishda ikkita unlining ketma-ket kelishi zarur bo'lsa, bu holatda har ikki unli bir-biridan ajratuvchi **y** yoki **n** tovushi keladi. Hozirgi vaqtda ikkita qo'sh unililarni talaffuz qilishning artikulyatsion qiyinchiliklari bartaraf etilgan va ular chuvash tilida erkin muomaladadir. Masalan, *kooperatsiya*, *poet*, *poema* va h.k.

Unlilarning o'zgarishi. Chuvash tilida unililarning o'zgarishi juda keng tarqalgan hodisadir. **a**, **o** unililari gap oxirida talaffuz etilmaydi. **o** unlisi so'z oxirida kelganda, ayniqsa, murakkab so'zlarda III shaxsga tegishli qo'shimchasi bo'lsa, bu affiksdan oldin **sh** tovushi keladi va qurildoshlik munosabatlarini, ya'ni kattalik va o'lchamni bildiradi.

Reduksiyaga uchragan unililarning o'zgaruvchanlik holati ba'zan so'z o'rtasida ham kelishi mumkin. So'z yasalişhida va so'z o'zgarishida esa tushib qoladi. **a** va **yo** unililari so'z o'rtasida kelganda o'zi bilan alohida bo'g'in hosil qiluvchi undosh tovushlarni ham tushirib qoldiradi, masalan, *karantak-kuntak* "oyna", *ankarti-karti* "poliz", *asatte-atte* "boba" va h.k.

Urg'u. Chuvash tilidagi **urg'u** rus tiliga nisbatan kuchsizroqdir, agarda **urg'u** reduksiyalangan unliga ega bo'lmasa, **u** taqdirda hammavaqt so'zning oxirgi bo'g'inida keladi. Agar so'zning oxirgi bo'g'inida **a** yoki **yo** tovushi bo'lsa, **urg'u** to'la unlili eng yaqin bo'g'inga ko'chadi. So'zda hamma unililar reduksiyalangan bo'lsa, adabiy tilda **urg'u** birinchi bo'g'inga tushadi.

Hozirgi turkiy tilarning, deyarli, hammasida har bir unli paydo bo'lish o'rniga ko'ra oppozitsiya (ziddiyat) hosil qiladi:

Hozirgi o'zbek tili bundan mustasno, ya'ni old qator unlilar o'zaro farqlanmaydi.³⁴

Turkiy tillarda singlarmonizm. Turkiy tillardagi singlarmonizm hodisasi oldingi bo'g'in (yoki o'zak)dagi unliga keyingi bo'g'in (yoki bo'g'inlar)dagi unlilar, ba'zan undoshlarning artikulyatsiya o'mi va usuliga ko'ra moslashuvidir. A.M. Sherbak ta'kidlaganidek, bir bo'g'inli so'zlardagi unli sifat jihatidan doimiy va mustaqil bo'lib, ko'p bo'g'inli so'zlardagi keyingi unlilar esa birinchi bo'g'inga muvofiqlashadi. Masalan, *bar -gan -lar*, *kol-ga* (o'zbek tili qipchoq shevalari), *yuksaltmak* (ozarbayjon tili). Singarmonizmning bu ko'rinishi – palatal yoki tanglay singlarmonizmida birinchi bo'g'in unlisi mustaqil bo'lib, keyingi bo'g'indagi unlilar unga tobe bo'ladi, ya'ni birinchisiga moslashadi. Palatal yoki tanglay singlarmonizmi qadimiy bo'lib, turkiy boho til davriga oiddir.

Turkiy tillar oilasiga mansub bo'lgan hozirgi uyg'ur tilida singlarmonizmning boshqa ko'rinishi ham mavjud. Bu tilning o'ziga xos xususiyati asl turkiy bir bo'g'inli so'zlarda (ba'zan ko'p bo'g'inli so'zlarda ham) keyingi bo'g'indagi tor *i* unlisi ta'sirida undan oldingi bo'g'indagi keng *a* unlisi torayadi va *e* tovushiga o'tadi: *bas-besi*, *bala-belesi*. Bu hodisa *teskari singlarmonizm* deb ataladi. Teskari singlarmonizm, uyg'ur tilidan tashqari, o'zbek tilining Namangan va Uychi shevalarida ham uchraydi: *belik* "baliq", *jeyim* "joyim", *temin* "toming", *yeji* "yangi".

O'zaklar tarkibidagi unlilar turkiy tillarda, ba'zan bir turkiy til doirasida ham, bir xil bo'lavermaydi: ayni bir so'zning birinchi bo'g'inida bir turkiy tilda yoki shevada oldingi qator unlisi, ikkinchi turkiy tilda (shevada) orqa qator unlisi kelishi mumkin. Bunday hodisa turkologiyada *singarmonistik variantlar* deb yuritiladi. Masalan, qadimgi uyg'. *turna - tirna*, qirg'. *comul - domul*, qoz. *say-säy*, ozarb. *okuz-oküz*.

Turkiy tillarda dastlabki bo'g'indagi unlilarning lablanishi natijasida keyingi bo'g'indagi unlilar ham lablanadi: qirg'. *kollarda*, alt. *kalda*, yoq. *qorobun* "ko'ryapman"; turuoxput "turamiz", *ogolar* "bolalar", qirg'. *quldor* "qo'llar", turk. *kolu* "qo'li". Turkiy tillardagi labial singlarmonizmi unli hosil bo'lishida labning ishtirokiga asoslanadi: *o, ā, u, ū* unlilari

³⁴ Муртозиев М. *Ўзбек тили фонетикаси*. - Т. Фан, 2013.

langan. *u, a, i, i*, unlilari lablanmagan unlilardir. Labial singarmonizm, misol qirg'iz tilida yaqqol ifodalanadi: *duioloro* "tuyalarga", *oglonlora* "o'g'illarga", *qopoloq* "kapalak", *tundo* "tunda", *koldorunuzdun* "qo'llaringizdan". Singarmonizmning bu turi o'g'uz va qipchoq guruhiga mansub tillarda keng tarqalgan bo'lib, o'zbek va xakas tillarida kam uzatiladi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida singarmonizm sezilmas darajaga kelib qolgan. Bu hodisa ayrim so'zlar tarkibidagina saqlangan. O'zbek adabiy tilida singarmonizmning buzilishi, birinchi navbatda, o'zbek tilining ichki taraqqiyoti asosida yuz berdi. Buni boshqa turkiy tillardagi singarmonizm umumiyatiga bo'ysunmaydigan affikslar, singarmonistik variantlarning mavjudligi ham tasdiqlaydi. O'zbek adabiy tilidagi singarmonizmning kuchsizlanishida sug'd, xorazmiy, saq va fors-tojik kabi sharqiy eroniy tillar hamda arab tilining ta'siri katta bo'ldi. Bu tillar ta'siri natijasida turkiy til (eski o'zbek tili) fonetikasi, leksikasi, grammatikasida ayrim o'zgarishlar yuzaga keldi.

Turkiy tillarga oid fonetik xususiyatlar bobo til davridagi unlilar uyg'unligi misolida yaqqol namoyon bo'ladi. Keyingi bo'g'inlar sifati birinchi bo'g'inlar sifatiga moslashgan. So'zlarda, asos (*bo'g'inlarda*) va qo'shimchalarda faqat orqa qator (*tog'larda*) yoki faqat old qator unlilari ishtirok etgan (*kollerde*).

Singarmonizm yoki *garmoniya* chuvash tili vokalizmining o'ziga xos xususiyatlaridandir. Singarmonizm unli tovushlarning progressiv assimilyatsiyasiga asoslanadi va birinchi bo'g'indagi jarangli tovush so'zda hukmron bo'ladi. Keyingi bo'g'inlarning unlilari unga bog'lanadi va shu tufayli har bir so'zda alohida bir kategoriyali unli bo'ladi. Shuningdek, oldingi va orqa qatordagi harcha tovushlar ham bir xil sifarga ega unli bo'lishi mumkin. Shu asosda unlilar orqa qatorda bo'lsa, affikslarda ham xuddi shunday reallashadi yoki aksincha bo'lishi ham mumkin. Masalan, *ayan* "ayb", *ayapan*, *ayappa*, *ayaplar* "ayblash", *ayaplakan* "ayblovchi", *ayaplanakan* "ayblanuvchi" va hoshqalar.

Ayrim turkiy adabiy tillarda singarmonizm o'z kuchini yo'qotib bormoqda. Rus va boshqa tillardan kirib kelgan yangi so'zlar yordamida morfologik shakl tuzilganda singarmonizmga rioya qilinmaydi. Agar XX asr boshlariga qadar tilda singarmonizmning buzilishi 18-23 % bo'lsa, keyingi davrda bu holat nisbatan ko'proq foizni tashkil etadi.

Turkiy tillar orasida unlilar mosligi ham mavjud. Tovush mosligi deganda bir tildagi biror tovushga ikkinchi qardosh tildagi boshqa bir tovushning muntazam holda mos kelishi tushuniladi. Masalan o'zbek tilidagi **e** tovushiga tatar tilida **i** tovushi mos keladi: *kel // kil, et // it, het // bit* kabi; o'zbek tilidagi **e** tovushiga ozarbayjon tilidagi **a** tovushi mos keladi: *men // man, kel // gal, ellik // alli* va h.k.

Turkiy tillarda undoshlar tizimi. Turkiy tillar undosh tovushlar miqdori jihatidan, deyarli, farqlanmaydi. Turkiy tillar fonetikasiga bag'ishlangan adabiyotlarda undoshlar 20tadan - 30 tagacha bo'lgan miqdorda ko'rsatiladi.

Undoshlar tizimida umumiy jihatlar bilan birga farqli xususiyatlar ham mavjud. Masalan, turkiy tillarda undoshlar so'z tarkibida qo'llanish o'rnini nuqtayi nazaridan o'zaro farqlanadi.

Turkiy tillarda undoshlar tizimidagi umumiy jihatlar quyidagicha:

– sof turkiy so'zlar sonor tovush bilan boshlanmaydi (bunday so'zlar uchrasa, ular boshqa tildan o'zlashgan yoki keyingi fonetik taraqqiyot natijasida yuzaga kelgan bo'ladi);

– sonorlar ko'proq so'zning oxirgi qismida uchraydi. Sonor bo'lmagan undoshlar esa so'zning boshida ham, oxirida ham keladi. Bu hodisa turkiy tillar tarixining eng qadimgi davrlarida kuchli bo'lgan;

– turkiy bobo til va undan keyingi davrlarda jarangli undoshlar so'z boshida juda kam qo'llangan. Umuman, turkiy tillar taraqqiyotida so'z boshida jarangli undoshlarning kelishi kam kuzatiladi;

– turkiy bobo til davrida **r, l, m, n, h, d, ė** kabi undoshlar so'z boshida kelmagan. A.Sherbak tiklagan bir bo'g'inli turkiy bobo til o'zaklari ichida *na* (nima) o'zagidan boshqa sonor yoki jarangli undosh bilan boshlangan o'zak uchramaydi (*v* bilan boshlangan o'zaklar bundan mustasno). Hozirgi turkiy tillarda jarangli undoshlar bilan boshlanadigan o'zaklar fonetik o'zgarishlar orqali hosil bo'lgan ikkilamchi hodisadir.

Turkiy tillarning o'g'uz guruhi (turkman, turk, ozarbayjon tillari)da so'z boshida undoshlarning jaranglilashuvi keng tarqalgan: boshqa turkiy tillarda so'z boshida keladigan **k, p, t** kabi jarangsiz undoshlar o'rnida bu tillarda **g, h, m, d** jarangli undoshlari keladi. Masalan, o'zbek tilidagi *kel, ko'r, tog', tosh*³³ so'zlari ozarbayjon tilida *gal, gur; dag, das* ko'rinishiga ega. So'z boshida undoshlarning jaranglilashuvi qarluq, qipchoq tillarida

³³ O'zbek adabiy tilidagi misollar joriy alifbodagi transliteratsiya asosida berildi.

bilan uchraydi. Masalan, o'zbek tili va uning shevalarida bir so'zning *tata-daraza, tokcha-dakcha, tala-dala* kabi jarangsiz va jarangli tovush bilan boshlanuvchi variantlari mavjud; qozoq tilida *hayga* "poyga" da *tutan* "tegirmon" kabi so'zlar jarangli tovush bilan boshlanadi. So'z boshida jarangsiz undoshlarning ko'proq saqlanishi Sibir hududidagi turkiy tillar va chuvash tili uchun xarakterlidir.

Turkiy tillarga xos fonetik hodisalardan biri so'z o'rtasidagi jarangsiz undoshlarning intervokal pozitsiyada jaranglilashuvidir. Shu nuqtayi nazaridan turkiy tillarni ikki guruhga ajratish mumkin:

1) bir bo'g'inli so'zlar tarkibida jaranglilashish sodir bo'ladigan turkiy tillar. Bu guruhga mansub tillarda bir bo'g'inli o'zaklarga unli bilan boshlanuvchi affiks qo'shilsa, o'zak oxiridagi jarangsiz undosh jaranglilashadi. Masalan, xak. *pas-pazi* "bosh-boshi", *at-adi* "ot-oti"; tuv. *as-nay* "usib"; qoz. *shq-shiqib* "chiqib", *kap-kabi* "qopi"; tat. *aq-aqim* "oqim" kabi;

2) bir bo'g'inli so'zlar tarkibida jaranglilashish sodir bo'lmaydigan turkiy tillar. Bu tillarda bir bo'g'inli o'zaklarda har qanday sharoitda ham jarangsiz undosh saqlanadi. Masalan, o'zbek tilida: *ot-oti, ek-ekib, aq-aqib*. Ammo bu tillarda ham ko'p bo'g'inli so'zlar oxiridagi **k, q, p** jarangsiz undoshlari intervokal pozitsiyada jaranglilashadi: uyg'. *yazlik-yozligi* "yozligi", *ayaq-ayigim* "oyog'im". o'zb. *o'rtoq-o'rtog'i, o'simlik-o'simligi*; Bunday jaranglilashuv undoshlardan keyin egalik affiksi qo'shilgandagina sodir bo'ladi, boshqa hollarda esa ular jarangsizligicha qoladi: *qishloqi, qo'rqib, qiziqib* va h.k. Qarluq va o'g'uz guruh tillariga boshqa tillardan kirgan so'zlarda ham bu undoshlar jaranglilashmaydi.

Turkiy tillarda ayrim jarangli undoshlar (masalan, **b, d**) ning so'z oxirida kelishi chegaralangan, shuning uchun o'zbek tiliga boshqa tillardan jarangli undoshlar bilan tugagan so'z qabul qilinsa, bunday undosh jarangsizlashadi. Masalan, uyg'. *javop*, qrim-tat. *sharap*, qoz. *mektep* o'zb. *kitop, yot* (kitob, yod) va h.k. Bu so'zlarga unli bilan boshlanuvchi affiks qo'shilsa, ular yana jaranglilashadi: *kitahi, yadida, javabi, sharabi, mektebi* singari.

Turkiy tillarning konsonantizmi (undoshlar tizimi)da kuzatiladigan hodisalardan biri undoshlar geminatsiyasi, ya'ni undoshning miqdor jihatdan o'zgarib, cho'ziq tovushga o'tishi, ikkilanishidir. Yozuvda bunday undoshlar ikkita bir xil harf bilan aks ettiriladi. A.Sherbak

fikricha, intervokal pozitsiyada undoshlar jaranglilashuvi mavjud bo'lgan tillardagina geminatlar bo'lishi mumkin. Intervokal pozitsiyada undoshlarning jaranglilashuvi esa barcha turkiy tillarga xos. Bu holat turkiy bobo til davrida ham undoshlar geminatsiyasi mavjud bo'lganligini ko'rsatadi.

Undoshlar geminatsiyasining assimilyatsiya natijasida vujudga kelishi turkiy tillarda eng ko'p tarqalgan: o'zb. *yetti* "yetdi", *shaharri* "shaharni", qum. *minni* "mind", qoz. *atti* "otni" kabi. Geminat tovushlarning o'zak tarkibida uchrashi turkiy tillarda bir xil emas. Qarluq, o'g'uz va bulg'or tillarida bunday tovushlar ko'p kuzatilsa, qipchoq guruhi va Sibir hududidagi tillarda (yoqut tili bundan mustasno) bu hodisa kam uchraydi. Masalan, to'qqiz so'zi o'zbek tilida *to'qqiz*, chuvash tilida *taxhar*, qozoq tilida *toguz*⁸ qirg'iz tilida *togus* shaklida keladi.

Turkiy tillar o'zaro yaqinligiga qaramay, har bir turkiy til o'ziga xos fonetik taraqqiyot jarayoniga ega. Shu bois turkiy bobo tilda ayni bir undosh bo'lgani holda, muayyan turkiy tillarda boshqa-boshqa undosh qo'llana boshlagan. Bu jihatdan, ayniqsa, **y-j-d-č** undoshlarining qo'llanishi xarakterlidir:

o'zb.	turkm.	qoz.	olt.
<i>yil, yoq</i>	<i>yil, yoq</i>	<i>jil, joq</i>	<i>dil, doq</i>

Misollardan ko'rinib turibdiki, qarluq va o'g'uz guruhi tillarida so'z boshida keladigan **y** tovushi o'rnida qipchoq va Sibir guruhi tillarida **j**, **d** tovushlari qo'llanadi.

Qarluq, qipchoq va Sibir guruhi tillarida so'z boshida keladigan **k**, **t** tovushlari o'rnida o'g'uz tillarida **g**, **d** tovushlari ishlatiladi:

o'zb.	ozarb.	uyg.	turkm.	yoq.	tat.	boshq.
<i>kel</i>	<i>Gal</i>	<i>kal</i>	<i>gel</i>	<i>kel</i>	<i>kil</i>	<i>kil</i>
<i>tosh</i>	<i>Das</i>	<i>tas</i>	<i>das</i>	<i>tas</i>	<i>tas</i>	<i>tas</i>

Rotatsizm va labdaizm chuvash tili bilan boshqa turkiy tillar undosh tovushlari qiyosida yaqqol namoyon bo'ladi. Masalan, o'zbek tilidagi *yuz*, *ez*, *to'qqiz*, *qozon*, *kuz*, *eshik*, *eshit*, *yetmish*, *oltmish* so'zlari chuvash tilida *serr*, *taxhar*, *xuran*, *ker*, *alak* (darvoza), *ilt*, *sitmel*, *utmal* ko'rinishlariga

bu jihatdan chuvash tili mo'g'ul tillariga ancha yaqin. Mo'g'ul tili bilan boshqa turkiy tillar orasida ham /-s/ mosligi mavjud (*tanil – tanir*). Bu holat chuvash-mo'g'ul tillari munosabati qadim davrlardan boshlanganini ko'rsatadi.

Rotatsizm va labdalizm qoldiqlari boshqa turkiy tillarda ham uchraydi: ozarh., turkm. *desik-delik* “teshik”; boshq. *kasik-kalak* “choy qoshiq”, o'zb. *semir-semiz, ko'rar-ko'rmas, sergak-sez*.

Turkiy tillarning yuqorida ta'kidlangan xususiyatlari bu tillar fonetik tizimidagi asosiy jihatlar hisoblanadi. Ba'zi o'rinlarda umumiy fonetik xususiyatlardan chekinish hollari ham kuzatiladi. Masalan, qarluq guruhi tillarida so'z boshida ba'zan **y** emas **j** keladi: o'zbek tilida *jo'namoq, jun;* uyg'ur tilida *jurak* (yurak) kabi. O'g'uz guruhi tillarida so'z boshida **t** o'rnida **d** tovushi qo'llanishi xarakterli bo'lgani holda, ozarhayjon tilida ayrim so'zlarda aksincha holat kuzatiladi: *tanis, tarla* “dala”, *tutasma-tushlamoq* kabi. O'zbek tilida so'z boshida **y** va **d** tovushlarini parallel qo'llash hollari ham mavjud: *dumaloq / yumaloq* kabi. Bu holat turkiy tillarning umumtaraqqiyot bosqichlariga xos xususiyatlar bilan bir qatorda xususiy taraqqiyot jarayoniga doir jihatlarni ham namoyon etadiganlaridan biri sifatida bilan izohlanadi.

Chuvash tilida so'z o'rtasidagi **q** muntazam ravishda **g** ga almashadi: *saqal – sugal* “soqol”, *saqiz – sagiz* “daraxt yelimi”, *chaqir – cagir* “chaqirmoq”; **q>g** almashuvi xakas, tuva tillarida ham kuzatiladi: bo. *caqa, tuv, caga, xak. caga* “yoqa”, *cagin* “yaqin”.

Chuvash tilida so'z oxiridagi **q** tovushining tushib qolishi kuzatiladi: *bahq* “hulliq” – chuv. *puł*, *aзақ* “nyoq” – chuv. *ura*; *acıq* “ochiq” – chuv. *už*.

Hozirgi turkiy tillar ichida chuvash tili o'zining fonetik tizimi jihatidan ajralib turadi. Shuning uchun boshqa turkiy tillar bilan chuvash tili tovushlarining mosligini solishtirish farqli jihatlarni kuzatish imkonini beradi.

Boshqa turkiy tillardagi **a** unlisiga hozirgi chuvash tilida, aksariyat hollarda, **u** unlisi mos keladi. Turkiy tillardagi **z** fonemasi o'rnida chuvash tilida **r** fonemasi ishlatiladi:

Turkiy tillarda	Chuvash tilida:	Turkiy tillarda	Chuvash tilida:
<i>bu//par</i>	<i>pur</i> “bor”	<i>buz</i>	<i>par</i> “muz”

<i>kaz://ga</i>	<i>xur</i> "oz"	<i>qaz-</i>	<i>hur-</i> "qozmoq"
<i>atla//xatla</i>	<i>ot</i> "hatlamoq"	<i>qazan</i>	<i>huran</i> "qozon"
<i>yat</i>	<i>yut</i> "yotmoq"	<i>omuz</i>	<i>amar</i> "ko'krak"
<i>haliq</i>	<i>pula</i> "haliq"	<i>buzau</i>	<i>paru</i> "buzoq"
<i>havan</i>	<i>pujan</i> "boy"	<i>semitz</i>	<i>samar</i> "semiz"
<i>alti</i>	<i>ult</i> "olti"	<i>oktiz</i>	<i>vakar</i> "hokiz"

Ba'zan, aksincha, turk tilidagi r ro'rnida z ishlatiladi: *çir* - yaz, *herkiz*-his.

Chuvash tilidagi asl so'zlarda quyidagi undosh tovushlar uchraydi: **v, y, k, l, m, n, r, p, s, t, x, ç, š** hamda yumshoq va qattiq ko'rinishdagi belgilar. Bu tovushlarni ovoz va shovqin ishtirokiga ko'ra ikki guruhga ajratish mumkin: sonor va shovqinli. Sonorlar guruhiga – **v, y, l, m, n, r**, shovqinlilar guruhiga – **k, p, s, t, x, ç, š** tovushlari kiradi. **v** fonemasi doim jarangli talaffuz qilinadi, uning jarangsiz holati chuvash tilida mavjud emas. Boshqa turkiy tillardagi jarangsiz talaffuzi o'zlashma so'zlar ta'siri natijasidir.

Chuvash tilida shovqinli undoshlar ikki ko'rinishda bo'ladi. Jarangli va jarangsiz undoshlarning talaffuzi ularning so'zlardagi artikulyatsion o'rniga bog'liq. Ular ikki holatda jarangli talaffuz qilinishi mumkin:

a) unli tovushlar orasida kelganda, *sakar-sagar* "non", *epir-ebir* "biz", *laşa-laja* "ot";

b) bir tomonda sonor undosh, ikkinchi tomonda unli bo'lganda: *kurka* – *kurga* "cho'mich", *kampa* – *kamba* "qo'ziqorin" va h.k.

Chuvash tilidagi jarangli undoshlar o'zining akustik jihatidan rus tilidagi jarangli undoshlardan farq qiladi. Ular ovoz bog'lamlarining kuchsiz artikulyatsiyasida talaffuz etilgani uchun nisbatan kuchsiz tebranishda ekanligi, ya'ni to'laligicha musiqiy ohang bermasligi seziladi. Shovqinli undoshlarning jarangsiz talaffuzi ushbu fonetik holatlarda kuzatiladi;

a) so'zning to'liq talaffuz etilishida: *kayak* "qush", *paxar* "asal";

b) so'z oxirida: *ak-* "ekmoq", *pux-* "yig'moq";

d) so'z o'rtasida barcha undoshlar, ya'ni sonor va shovqinlilardan oldin kelganda: *xapxa* "darvoza", *utmal* "olmish" va shu kabilar;

e) shovqinli undoshlarning jarangsiz talaffuzi cho'zilganda ular jarangli bo'lib ham kelishi mumkin, bunda ularning ikki xil farqi kuzatiladi: unlilar orasida - *kukka*, *appa*; unlilar va sonorlar orasida: *ultta* "olti", *karkka* "kurka" kabi.

ushlar cho'ziqligi. Chuvash tilida shovqinli tovushlar faqat *o* ko'rinishida bo'ladi. Tovushlar cho'ziqligining fonetik holati unli orasida kelishi bilan aniqlanadi. Masalan, *kukka, alla, anne, oppin, perre, atte, čeče* va boshqalar.

Chuvash tilida barcha undoshlar qattiq va yumshoq ko'rinishda bo'ladi. Undoshlarning so'zlardagi yumshoqligi *yo, ya, i, u* unilari bilan birgalikda namoyon bo'ladi. Undoshlar unilardan oldin yoki keyin kelishidan qat'iy nazar undoshlarga palatalizatsiyalanuvchi bo'lib keladi. Bu xususiyat chuvash tilini rus tilidan farqlaydi. Rus tilida undoshlarning yumshoq talaffuz etilishida faqat regressiv assimilyatsiya holatlari kuzatiladi, chuvash tilida esa assimilyatsiyaning regressiv va progressiv holatlari kuzatiladi.

Chuvash tilining rus tilidan yana bir farqi – oldingi qator unilarining qattiq undoshlar bilan mos kelmasligi. Bu tartibga rioya qilmaydigan yopma holat s tovushining jarangsiz va jarangli ko'rinishidir. Bu tovush yumshoq talaffuz etilmaydi: *sive* "sovuq", *kekse* "qisqa", *simes* "yashil", *esir* "sen", *esir* "siz" va h.k.

Chuvash tilida undoshlarning yumshashi old qator unilarining undan oldin yoki undan keyin keluvchi undoshlarga assimilyativ ta'siri asosida yuzaga keladi. Singarmonizm ta'siri tufayli so'zlarda faqat old qator unilar bilan orqa qator unilari palatalizatsiyalashgan bo'ladi, ammo shu bilan birga, chuvash tiliga xos bo'lmagan orqa qator unilarining yumshoq undoshlar bilan birga kelishi kuzatiladi. Bunday hollarda qattiq oldingi 6ta yumshoq undosh kelishi mumkin: *y, s, č, l, n, t*. Masalan, *tiq, somrak, puslax, čuxan, pačar, tapuč* va h.k; s tovushidan qadimgi *č* affrikati shakllangan, shuning uchun turk tilida unga *dj, j, d, č, y* mos keladi. Masalan, tat. *suk*, turk. *yok*, qirg' *yuk*, shor. *dok*.

Ushbu hollarda yumshoq *l, n, t* tovushlarining bo'lishi hamda turli fonetik o'zgarishlar natijasida *y* tovushining va oxirgi reduksiyalangan unlisining tushib qolishi kuzatiladi.

Undoshlarning o'zgarishi. Morfologik xususiyatga ega bo'lgan jarangsiz *t* tovushining jarangli *č* tovushi bilan ketma-ketligi otlarda III shaxs egalik shaklida kuzatiladi, fe'lllarda esa o'tgan zamon III shaxs shaklida keladi. Masalan, *yat* "ism" – *yače* "uning ismi", *pasport* "pasport" – *pasporče* "uning pasporti", *suk* "daraxt" – *suce* "daraxti".

Turkologlar turkiy bobo til davrida soʻz boshida jarangli va jarangsiz undoshlar birdek ishtirok etganligini maʼlum qilishgan. Ayrim hollarda soʻz boshida b undoshining boʻlmasligi haqida fikr bildirilgan, tovush oʻzgarishlarining anlautdagi koʻrinishlari koʻp uchrashi taʼkidlangan.

Anlautdagi tovush almashuvi:

p~b: ozarb. *palta* ~ *balta* “bolta”, qoz. sheva. *pal* ~ *bal* “asal”, qingʻ sheva. *putaq* ~ *butoq*; noʻgʻ. dial. *pisak* ~ *bişak* “mushuk”; *putun* ~ *butun*;
t ~ d: ozarb. dial: *tovşan* ~ *dovşan* “quyon”.

Fonetik xususiyatlar turkiy tillarning ichki farqlanishida ham muhim belgi sanaladi. Masalan, qozoq tilining uch asosiy lahjasi bor: shimoli-sharqiy, janubiy va gʻarbiy.

Shimoli-sharqiy lahja qozoq adabiy tilining asosini tashkil qiladi. Janubiy lahja lugʻat qurilishi jihatidan adabiy tildan baʼzi bir fonetik farqlarga ega:

a) **k** ning **g** ga oʻtish holati kuzatiladi: *guriş* (*koʻriş* oʻrnida) “koʻrish”, *goh* (*koʻh* oʻrnida) “gung”;

b) **j** ning **y** ga oʻtishi: *yaq* (*jaq* oʻrnida) “yoq”;

d) **s** ning **ş** ga oʻtishi: *mısq* (*mısq* oʻrnida) “mushuk”;

e) I shaxs koʻplikdagi *-aʻliq/-yeliq* buyruq-istak mayli qoʻshimchasi oxiridagi undoshning tushishi: *borali* (*barayliq* oʻrnida) “boraylik”;

f) *bilan* koʻmakchisining toʻliq shakli *-mnan* qoʻllanadi (*-man* oʻrnida).

Gʻarbiy lahja janubiy lahjadan quyidagi asosiy xususiyatlari bilan farqlanadi:

a) keng unllarning tor unllarga (o>u) oʻtishi, masalan: *qul* (*qol* oʻrnida) “qoʻl”;

b) **y>n** (soʻroq olmoshlarida kuzatiladi): *qunda* (*qayda* oʻrnida) “qayerda”;

d) I shaxs koʻplikdagi kishilik olmoshlarida qaratqich kelishigʻi qisqargan shaklining qoʻllanishi: *biziq* (*bizdiy* oʻrnida) “bizniki”;

e) *bardI / baruvli* feʼllarining teng qoʻllanishi.

Tatar milliy tili uch lahjadan iborat. Tatar tili lahjalari fonetik jihatdan quyidagicha farqlanadi:

Markaziy yoki oʻrta lahja Volganing oʻrta oqimida yashovchi tatarlar tili boʻlib, Tataristonning asosiy xalq tili hisoblanadi. Ular qozon tatarlari (kazanli) nomi bilan yuritiladi. Markaziy lahjaning asosiy xususiyatlari:

a) soʻz boshida **y** oʻrnida **j** qoʻllanadi: *jir* “yer”;

b) k > q, u > g almashuvi kuzatiladi;

d) u unlesining ikki varianti mavjud: rus tilidagi a ning hamda lahjaning a ning qo'llanishi kuzatiladi;

e) labdanotagan tor i tovushi mavjud: qis o'rnida qis.

Ukrainiy lahja yoki tatar tilining mishar lahjasi. Bu lahja vakillari Tatariston tashqarida Rossiya Federatsiyasining Gorkiy, Tambov, Penza, Ryazan, Orenburg viloyatlari, Mordova Avtonom Respublikasi va Hoshqirdistonda yashaydi. Bu lahjaning asosiy fonetik xususiyatlari:

a) so'z boshida j > y o'zgarishi uchraydi: jir > yir "yer";

b) k > q, u > g almashuvi kuzatiladi: qarg'a o'rnida karga "qarg'a";

d) radikalning lablanmasligi xarakterlidir: ŷ (o), u (ø): ken (kyn o'rnida, yozuvda kon) "kun"; hegen o'rnida, yozuvda bogen "bugun";

lahjaning u mavjud emas;

e) č > s: barabanlilar tilida aksa (akca o'rnida) "pul";

Shimoliy lahja yoki sibir (turinsk, babarin, tomsk, tyumen, ishim, salutar, irtish, tobolsk) tatarlari lahjasining asosiy xususiyatlari:

a) jumpli undoshlarning jarangsizlashishi: h > p, d > t, z > s;

b) so'z boshida j > y ning č ga o'tishi.

Uladimov tatarlari lahjasining asosiy belgilari:

a) til orqa q, ğ, k undoshlarining ishlatilmasligi va ular o'rnida arab tilidagi ğga yaqin bo'g'iz tovushining qo'llanishi, masalan: al-(qal-o'rnida) "qolmoq";

b) so'z boshida y o'rnida j qo'llanishi: jul (yol o'rnida) "yo'l";

d) i unlesining boshqa lahjalardagi e o'rnida qo'llanishi, masalan: uder (uderze o'rnida) "deraza".

Hoshqirdistondagi permlik yoki gazli tatarlari aralash lahjada gaplashadi: ularning tili tatar va boshqird tillari oralig'ida turadi.

Ural tatarlari, jumladan, oldingi Shimoliy Ural uyezdida yashovchi ukrainiy-tatarlar tilining asosiy fonetik xususiyatlari:

a) so'z boshida y o'rnida j qo'llanishi, masalan: jigit (veget o'rnida) "yigit".

b) qo'shimchalarda č > s almashuvi kuzatiladi: kilgüs (kilgič o'rnida) yozilishi "kilgee".

d) diftonglarning cho'ziq unilarga almashuvi, masalan: bozau (buzav o'rnida, yozilishi buzau) "buzoq"; šuli (šuly o'rnida) "shunday"; äta (ayta o'rnida) "aytib" va h.k.

Shimoliy yoki choʻl tatarlari tilining quyidagi fonetik xususiyatlari bu lahjaning qipchoq-polovets kichik guruhiga mansubligini asoslaydi:

a) soʻz boshi va oxiridagi *k* ning tushib **qolishi**: *ava* (*kavak* oʻrnida) "kovak", *saha* (*sabak* oʻrnida) "sabo":

b) qipchoq-noʻgʻay tilida boshqa turkiy tillardagiga nisbatan biroz orqa qator (chuqur orqa qator emas) *k* ning mavjudligi, masalan: *kun* "kun" (*k.un* emas):

d) **old qator**, keng unilardan keyin keladigan undoshlarning yumshoq talaffuz etilishi: *soz* (*səz* oʻrnida) "soʻz":

e) **y** undoshidan keyin keluvchi undoshlarning yumshoq talaffuz etilishi: masalan: *sayl. amaq* < *saylamoq*, *hayl. amaq* < *baylamoq*.

Savol va topshiriqlar

1. Turkiy tillarda singarmonizm hodisasi va uning mohiyatini yoriting.
2. Undoshlar geminatsiyasi haqida fikr bildiring.
3. Turkiy tillardagi unililar tizimi haqida maʼlumot bering.
4. Oʻzbek tili va boshqa turkiy tillardagi unililar tizimini qiyosan tahlil eting.
5. Turkiy tillarning undoshlar tizimidagi asosiy xususiyatlarni ajrating.

Test sinovi

1. Oʻrxun-enasoy yodnomalarida jami nechta yozuv belgisi mavjud va ulardan nechtasi unli tovushni ifodalaydi?

- A) 41 ta belgi, 4 tasi unli C) 41 ta belgi, 6 tasi unli
B) 38 ta belgi, 8 tasi unli D) 40 ta belgi, 10 tasi unli

2. Keng unidan soʻng va hir hoʻgʻinli soʻzlarning oxirida qoʻllangan *g* tovushi qozoqchada qanday talaffuz etiladi?

- A) lab-lab *v* tovushi tarzida C) til orqa *g* tovushi tarzida
B) til oldi *t* tovushi tarzida D) lab-tish *v* tovushi tarzida

3. Turkiy tillardan hiri hoʻlgan *karagas* tili yana qaysi termin bilan yuritiladi?

- A) tofa B) qaraim
B) gagauz D) salar

4. Turkiy tillardagi *z* oʻrnida *r* tovushining kelishi qaysi tillarga xos?

- A) qaraim tiliga C) chuvash tiliga
B) tuva tiliga V) shor tiliga

5. Aulandagi tovush almashuvi...

A) qo'shimchadagi C) so'z o'rtasidagi

B) so'z oxiridagi D) so'z boshidagi tovush o'zgarishi

6. Hoshiqird tilidagi unlilar soni...

A) 6ta C) 9ta

B) 8ta D) 11ta

7. O'zbek tilidagi z o'rnida chuvash tilida g ning qo'llanishi qaysi morfologik hodisaga misol bo'ladi?

A) labdaizm C) singarmonizm

B) rotatsizm D) assimilyatsiya

O'quv loyihasi

Mavzu:	Turkiy tillarning fonetik xususiyatlari
Istiqbolchilar:	5 talabadan iborat guruh
Loyiha maqsadi:	turkiy tillarning fonetik tizimi, unli va undoshlar tavsifi, tasnifi, turkiy tillarning o'ziga xos tabiatini belgilaydigan singarmonizm mohiyatini o'zlashtirish.
Uzlashtirilayotgan o'quv natijalari:	hozirgi turkiy tillarning fonetik xususiyatlarini umumlashtirish, turkiy tillarga va o'zlashma so'zlarga xos fonemalarni tavsiflash, fonetik jarayonlarning so'z grammatik strukturasiidagi o'rnini yoritish.
Uzlashtirish natijati bo'yicha talaba qo'lidagi amaliy ko'nikmalarga ega bo'ladi:	-turkiy tillar fonetikasining asosiy masalalarini umumlashtirish; -turkiy tillarning o'ziga xos fonetik xususiyatlarini ajratish; -fonetik o'zgarish, morfologik qayta bo'linish hodisalarini misollar asosida yoritish; g) turkiy tillar fonetik tizimini loyiha taqdimoti asosida yoritish.
Talabalar loyihani muvaffaqiyatli bajarishlari uchun lazim bo'lgan bilim va ko'nikmalar quyidagilardan iborat:	turkiy tillarning fonetik tizimi; unli va undoshlar tavsifi, singarmonizm, ikkilamchi cho'ziqlik hodisasi, singarmonizmning hozirgi turkiy tillarda saqlanib qolish darajasini tahlil qilish.

Talaba avval o'zlashtirilgan quyidagi bilimlarni mustahkamlaydi:	tovush va fonema, fonetik o'zgarishlar, morfologiya, qayta bo'linish, so'z grammatik strukturasi, o'zgarishlarni izohlash.
--	--

3-§. TURKIY TILLAR LEKSIKASI

Asosiy tushunchalar: *leksika, leksema, semantika, semantik o'zgarishlar, semantik kengayish, semantik torayish, o'z qatlam, o'zlashtirilgan qatlam, turkiy so'zlar, forsha-tojikcha so'zlar, arabcha so'zlar.*

Turkiy tillarni bir til oilasiga birlashtiruvchi va boshqa til oilalaridan farqlovchi xususiyatlardan biri leksik tarkibning bir-biriga yaqinligi hamda grammatik qurilishning mushtarakligidir. Shuning uchun chuvash va yoqut tillaridan boshqa hamma turkiy tillar bir-biriga tushunarlidir.

Tildagi barcha so'zlar uning lug'at boyligini tashkil etadi. Tilning lug'at boyligi ikki manba – ichki va tashqi manba orqali ortib boradi. Boshqa tillardan so'z olish natijasida turkiy tillarda ham o'z qatlam va o'zlashtirilgan qatlam farqlanadi.

O'z qatlam. O'z qatlamga turkiy tillarga oid, shuningdek, turkiy tillar uchun umumiy bo'lgan so'zlar kiradi. Turkiy tillar lug'at tarkibida umumturkiy so'zlar asosiy miqdorni tashkil etadi: *tosh, tog', yer, bosh, suv, til, qo'l, kishi, hola; oq, qora, qizil, ko'k, sariq, yashil, yaxshi, yomon; bir, ikki, uch, besh, olti, yetti, yuz, ming; men, sen, u, biz, siz, bu, shu; kel, ol, bor, tur, qara; ildam, erta, indin, ilgari.*

Turkiy tillarning bevosita o'ziniki bo'lgan qatlam tilning ichki imkoniyatlari asosida hosil bo'lgan so'zlardan iborat. Bunda uch holat kuzatiladi:

1) asli turkiy so'zlardan shu tildagi affikslar yordamida yasalgan so'zlar: *qatnashchi, terimchi, og'machi, birlashma;*

2) boshqa tildan o'zlashtirilgan so'zlarga turkiy qo'shimcha qo'shilishi natijasida hosil bo'lgan so'zlar:

a) arabcha so'zlardan: *aqlli, mashhurlik;*

b) forsha-tojikcha so'zlardan: *mardlik, go'shtli;*

d) ruscha-baynalmilal so'zlardan: *limonli, sportchi.*

3) o'zlashtirilgan so'zga o'zlashtirilgan qo'shimchani qo'shish natijasida hosil bo'lgan so'zlar ham ichki imkoniyat asosida yasalgan so'z hisoblanadi: *kitobxon, doimiy, adabiyotshunos.*

Turkiy tillar leksikasining umumiy xususiyatlari quyidagicha:

1. O'zbek aksariyat o'rirlarda cv (undosh + unli) qolipida bo'ladi.

2. Turkiy so'zlarda ot-fe'l omonimligi ko'p uchraydi: *to'y, tut, yoz*.

Turkiy tillarda omonimiyani yuzaga keltiruvchi hodisa – qadimgi turkiy til so'zlariga xos turkum sinkretizmi o'z ifodasini topgan. E. V. Sevortyan tomonidan "fe'l-ot asoslar" deb nomlangan bu hodisa turkiy tillarning boshlang'ich taraqqiyot bosqichlarida bir bo'g'inli leksik asosning ayni bir lug'aviy ma'noga ega bo'lgani holda ism sifatida ham, fe'l sifatida ham ishlatilishini ifoda etadi. E. V. Sevortyan o'z qarashlarida "fe'l-ot omonimligi", "fe'l-ot omoformalar" terminlarini qo'llagan. Shu bilan bir qatorda, bu hodisani "leksik-morfologik sinkretizm" deb qarash to'g'riroq ekanligini e'tirof etgan.³⁶ Hozirgi o'zbek tilidagi *yoz, tut, shish, to'p* kabi so'zlarda turkum sinkretizmi xususiyatlari namoyon bo'ladi.

3. Turkiy so'zlarda tarixiy fonetik o'zgarishlar sezilib turadi: *yig'och-ravot; jil-yil, jilan-yilan -ilan; sal jilmoq-siljimoq*.

4. Tana a'zolari nomlari, asosan, turkiy qatlamga oid: *koz, quloq, til, baq, qo'sh*.

5. Tub fe'llar turkiy hisoblanadi: *ber, hil, qac, kir, qoy, tol, bur, ayt*.

6. Soular (*bes, yetti*), olmoshlar (*men, siz*) turkiy qatlamga mansubdir.

7. Turkiy tillarda so'z tartibi quyidagicha:

yasov "so'z yasovchi + lug'aviy shakl yasovchi + sintaktik shakl yasovchi qo'shimcha,

qu'y + chi + lar + imiz

Qadimgi turkiy til davri turkiy tillarning umumtaraqqiyot bosqichiga xos xususiyatlarning to'laligicha namoyon bo'lishi bilan xarakterlanadi. Bu davr tiliga oid tadqiqotlarda turkiy tillarning fonetik, leksik, grammatik taraqqiyotiga xos umumiy jihatlarning kuzatilishi qayd etilgan.³⁷ XV asrning leksik xususiyatlari aks etgan nomalarda qadimgi

36. Севортян Э. В. *Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и внутритюркские основы на гласные)*. М.: Наука, 1974. – С. 32-40.

37. Батманов И. А. *Язык енисейских памятников древнетюркской письменности* – Фрунзе, 1959; Насылов В. М. *Язык орхона-енисейских памятников* – М., 1960; Раджибов А. А. *Язык орхона-енисейских памятников древнетюркской письменности*. Дисс. ... канд. филол. наук. – Баку, 1967; Махматкулов М. *Анализический способ словообразования в языке древнетюркских памятников*. Дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1973; Аманжолов А. С. *Материалы и исследования по истории древнетюркской письменности*. Дисс. ... д-ра. филол. наук. – Алма-Ата, 1975 va h.k.

turkiy tilga mansub bir qator soʻzlarning mavjudligi kuzatiladi.³⁸ Navoiy asarlarida 1400ga yaqin qadimgi va eski turkiy til soʻzlari qoʻllangan.³⁹ "Boburnoma"da qadimgi turkiy til davrida keng isteʼmolda boʻlgan 1700dan ortiq umumturkiy soʻz uchraydi. Eski turkiy til va eski oʻzbek tili harbiy leksikasining semantik-funksional, tarixiy-etimologik, struktur-grammatik tahlili koʻpgina harbiy terminlar XI–XV asrda arabcha, forsha-tojikcha, ayniqsa, moʻgʻulcha oʻzlashmalar bilan ifodalana boshlaganini koʻrsatsa-da, eski oʻzbek adabiy tili harbiy leksikasi asosini qadimgi turkiy soʻzlar tashkil etgan. Eski oʻzbek tili manbalariga doir tadqiqotlar ham shu fikrni tasdiqlaydi. XI–XIV asrlarda yaratilgan qoʻlyozma manbalar tilida isteʼmol qilingan 700ga yaqin ijtimoiy-siyosiy terminlarning 640dan ortigʻi Navoiy asarlarida kuzatilishi taʼkidlangan.⁴⁰ Qadimgi turkiy til olmoshlari ayrim fonetik oʻzgarishlar bilan eski oʻzbek adabiy tilida saqlangan.⁴¹ Qadimgi turkiy til soʻzlarining aksariyati eski oʻzbek adabiy tili davrida hech qanday oʻzgarishsiz, ayrimlari fonetik yoki semantik oʻzgarishlar bilan qoʻllangan.⁴²

Qadimgi turkiy tilga xos xususiyatlarning hozirgi turkiy tillarda kuzatilishi tadqiqotlarda qayd etilgan.⁴³ A.M.Sherbak, E.Tenishev, A.Pokrovskaya, N.Gadjiyeva, A.Koklyanova, F.Isʼhoqov, A.Yuldashev-larning izlanishlari qadimgi turkiy til davriga xos soʻzlarning hozirgi turkiy tillarda nomlash (ot), ifodalash (harakat -feʼl), koʻrsatish (olmosh),

³⁸ Жумаев А. XI аср ўзбек номларида қадимги туркий сузларнинг қулланиши // Ўзбек тили ва адабиёти - 1991. - №5. - Б. 47-49.

³⁹ Эгамова Ш. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексика тадқиқи (структур-грамматик, функционал-семантик аспектларда). Филол. фан. ном. дисс. -2007.

⁴⁰ Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. - Т., 1991; Дадабаев Х. Алишер Навоий асарларидаги ижтимоий-сийсий терминларнинг эски туркий обидалар лексикасига муносабати. Алишер Навоий туғулганининг 550 йиллигига бағишланган илмий конференция материаллари. -Т., 1991. -Б.68-70

⁴¹ Юсуфов Б. Местоимения в староузбекском литературном языке (XV-XVI вв.). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. -Ташкент, 1988. -Б.14-19.

⁴² Насыров Н. Лексика "Маджалис ан-нафис" Алишера Навои. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. -Т., 1980. -Б. 5.

⁴³ Аширатиев К. Древнетюркские элементы в современных тюркских языках. На материале орхон-енисейских памятников. Дисс. ... канд. филол. наук. -Фрунзе, 1969; Базарова Д.Х., Шарипова К.А. Развитие лексики тюркских языков Средней Азии и Казахстана. -Т.: Фан, 1990.

qoʻllanish (sifat) vazifalarida ishlatilayotganligini koʻrsatadi. Turk soʻzligi davriga xos soʻzlarning asosiy qismi hozirgi turkiy tillarda qoʻllanadi.⁴⁴ E. Begmatov DTSga tayangan holda, qadimgi turkiy tilga son 2500 dan ortiq soʻzning hozirgi oʻzbek adabiy tilida qoʻllanishini koʻrsataydi. Bu soʻzlar turli yoʻnatilishdagi tushuncha ifodalari boʻlib, yakkamga yaqin leksik-semantik guruhga mansubdir.⁴⁵ Ijtimoiy sohaning maʼni koʻrinishlariga oid tushunchalarni ifodalovchi qadimgi soʻzlar hozirgi turkiy tillarda ishlatiladi.

Oʻzlashgan qatlam. Turkiy tillardagi yunoncha, arabcha, forschatojikcha, xitoycha, moʻgʻulcha, ruscha soʻzlar oʻzlashgan qatlamni tashkil etadi. Turkiy tillardagi oʻzlashgan qatlamning asosiy qismi arab, forschatojik, rus tillaridan kirgan soʻzlardan iboratdir.

Arabcha soʻzlar diniy terminlar va turli soha nomlaridir. Arabcha soʻzlar quyidagi xususiyatlarga ega:

1. *ʻay, ʻh* harflari ishtirok etgan soʻzlar, asosan, arabcha: *vazir, fikr, hosil.*

2. *ʼ* (tutuq belgisi) ishtirok etgan soʻzlar arab tiliga mansub: *maʼno, taʼlimot, naʼra* va h.;

3. Arabcha soʻzlar siniq koʻpligiga ega, yaʼni koʻplik soʻz tarkibini oʻzgartirish bilan hosil qilinadi: *hol-ahvol, xabar-axbor, ruh-arvoh, xulq-arloq, sheʼr-ashʼor* va h.k.;

4. Arab tili konsonant hisoblanib, arabcha soʻzlarda oʻzakdoshlar taksoni tarkibidagi undoshlar yordamida hosil qilinadi: *hukm-hokim-hokim-mahkama-hokimiyat; fikr-tafakkur-mutafakkir; kitob-maktab-kutubxona-maktub; sinf-tasnif; hurmat-ehtirom-marhamat-muhtaram.*

Turkiy tillardagi arabcha soʻzlar: *kitob, maktab, xulq, maorif, shoir, maʼno, ilhom, sanʼat, tanqid, madaniyat, kashf, aʼlo, odob, xar, savod, amol, oila, inson, husn, nutq, soat, avlod, savol, sinf, millat, hikoya, maqol, hayot, shamol, qadr, dohiy, magʻrur, xafa* va h.k.

Forscha-tojikcha soʻzlar. Forscha-tojikcha soʻzlar turkiy tillar lugʻat tarkibida qadimdan mavjud boʻlib kelgan. Forscha-tojikcha soʻzlar quyidagi xususiyatlarga ega:

a) *ch, l, g, z* undoshlari bilan boshlanadigan soʻzlar, asosan, forschatojikcha hisoblanadi: *lola, gul, chaman;*

⁴⁴ Дидаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VII века - Душанба, 1971.

⁴⁵ Begmatov Э. Хозирги узбек адабий тилининг лексик қатламлари.-Т.: Фан, 1985. -б. 66-73

h) -xo'r, -noma, -do'z, -xon, -nomo, -shunos, -hoz, -bon, -dor, be-, no- ser- kabi qo'shimchalar forscha-tojikchadir.

Turkiy tillardagi forscha-tojikcha so'zlar: *osmon, oftob, bahor, bano, barg, daraxt, gul, xona, mirob, dasta, bemor, g'isht, dasht, xonadon, shogird, xaridor, shurobxo'r, serob, shirin, mard, mehribon, jonajon, kamtar, kam, chala, go'sht, non, sozanda, sabzavot, reja, dard, ombul, dugona, do'st, peshona, kaft* va h.k.

Mo'g'ulcha so'zlarning o'zlashish omillari tadqiqotlarda qayd etilgan.⁴⁶ V.I.Rassadin fikricha, Chig'atoy va uning vorislari hukmronligi davrida eski o'zbek tiliga yuzga yaqin mo'g'ulcha so'z o'zlashgan. Hozirgi turkiy tillarda mo'g'ulcha so'zlar miqdorining bundan ko'proq ekanligi qayd etilgan. Jumladan, oltoy tili shevalarida 830 dan ortiq mo'g'ulcha so'z ishlatilishi aniqlangan.⁴⁷

Eski o'zbek tilida ishlatilgan mo'g'ulcha so'zlar shaxs otlari: (*qorovul, chag'dovul, chig'dovul, yasavul, shig'avul, kuragon, dorug'a*); harbiy kiyim-kechak nomlari: (*dubulg'a, ko'ha, o'pchin*); harbiy harakatga doir terminlar (*hurong'or, javong'or, g'o'v// qo'l, shiba kabilar*)dan iborat. Mo'g'ulcha so'zlarning 97%i harbiy terminlardir. -vul affiksi orqali yasalgan *hiravul, eravul, hakavul, yasavul, jangdavul, chag'davul* singari harbiy terminlar eski o'zbek tilida faol qo'llangan.

Qadimgi turkiy til manbalarida *eravul* o'rnida *yezak*, "ilg'or qism",

⁴⁶ Баскаков Н.А. Алтайский язык. -М., 1958. - С. 36-44; Очерк развития и формирования алтайского языка и его диалектов. -Уч. Зап. Горно-Алти ИИИЯД, 1960. Вып. №3. -С.48-55; Патачкова Д.Ф. Материалы к изучению истории лексики хакасского языка. В. кн: Вопросы хакасской филологии. -Абакан, 1962. - С.18-20; Рассадин В. И. Монгольские заимствования в алтайском языке // Советская тюркология. - 1973. - №1.-С.62-72; он же. Монголо-бурятские заимствования в сибирских тюркских языках.-М., 1980; Татаринцев Б.Н. Монгольские языковое влияние на тувинскую лексику. -Кызыл, 1976; Щербак А.М. О характере лексических взаимосвязей тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языков // Вопросы языкознания -М., 1966 - №3; он же. Грамматика староузбекского языка -Л., 1962. -С.238; Doerfer G. Turkische und Mongolische Elemente im Neupersischen. Bd. 1. Wiesbaden, 1963.-P.7. -Булар хақида қаранг: Дадабаев Х. Эски ўзбек тили обидаларида муулча сузлар // Ўзбек тили ва адабиёти.-Т., 1986.-№ 6 -Б. 32; муулчиф. Эски ўзбек обидаларидаги муулча сузлар // Адабиёт қўзғуси. -Т., 1998.- №4 -Б. 126-135; шу муулчиф. Chig'atoy adabiy tilidagi mo'g'ulcha o'zlashma so'zlar: IV Uluslararasi turk dili kurultayi Bildirgilari I. -Ankara, 2007. -S. 383-389.

⁴⁷ Рассадин В. И. Монголо-бурятские заимствования в сибирских тюркских языках.-М.: Наука, 1980.-С.19.

bu or "avangard boshlig'i" ma'nosini ifodalovchi *yesäk başı*, "ayg'oqchi taymad" ma'nosidagi *tutğaq* so'zlari ham qayd etilgan. Izohlarda *tutğaq* o'zgarish tunda harakat qilishi ta'kidlangan (DLTind.288). Eski qadimiy til obidalarida xonni muhofaza qiluvchi (faqat tunda emas, shuningni slavyan *jatgaq* deyilgan (DLTind,119); *yatgaq, tutğaq* "(tungi yotq o'quyad)" (DTS,592); *bilgüçi* "razvedkachilar (DTS,98); *yortug* "yotq tularida yoki biror yerga borishda xonning atrofida boradigan muqabilar" (DLT.III.48) ma'nosidagi turkiy terminlar keyingi davr o'zbek tili manbalarida, deyarli, uchramaydi. Bu so'zlar mo'g'ulcha terminlar o'zlashishi sababli iste'moldan chiqqan.

Fin-ugor tillari orasida chuvash tili oraliq til vazifasini o'taydi. Chuvash tiliga o'zlashgan slavyan so'zlarining aksariyati rus tili orqali o'tgan.

Tuvu tilida: a) mo'g'ulcha so'zlar ko'p o'zlashgan; b) fin-ugor, samodiy, tungus-manchjur tillaridan ham so'z o'zlashgan.

Volga bulg'orlari tiliga xos qadimiy so'zlar qabrtoshlarda va boshqa yotqotliklarda saqlanib qolgan:

Aslida	Transkripsiya	Chuvash tilidagi muqobili	O'zbek tilida
жал	<i>jan</i>	<i>čul</i>	<i>yil</i>
юр	<i>jur</i>	<i>čür (čer)</i>	<i>yuz</i>
юрүм	<i>jurum</i>	<i>čirim (čirēm)</i>	<i>yigirma</i>
жет	<i>j(š)yet</i>	<i>čiri (čirē)</i>	<i>yetti</i>
жетмеш	<i>j(t)yerni(t)nš</i>	<i>čirä (čiräč)</i>	<i>yigirmanch</i>
تراج	<i>t(i)m(t)reč</i>	<i>čipimis</i>	<i>i</i>
		<i>timirči (tumerčē)</i>	<i>temirchi</i>

Qrim-tatar tilida qo'llanadigan ayrim so'zlar (masalan: *halaban* "katta", *qaranta* "oila") hozirgi turkiy tillarda kuzatilmaydi. *Şın* "odam", *şınxa* "burun", *kaçan* "bel", *arām* "ayol", *čēčē* "pichoq", *tulā* "bug'doy" kabi so'zlar faqat bulg'or tilida uchraydi. Bu holat turkiy tillarning eng qadimgi leksik xususiyatlarni turli darajada saqlab qolganligini ko'rsatadi. Hunda, ta'kidlanganidek, ichki taraqqiyot va tashqi omillar ta'siri muhim o'rin tutadi.

Turkiy tillar leksikasi taraqqiyotida leksemalarning semalari doirasida o'zgarish kuzatiladi. Semantik o'zgarishlar, asosan, ma'no kengayishi va ma'no torayishi bilan izohlanadi. Masalan, *ogul / oqlan, qiz oqlul / qiz oqlan*. Hozirgi turk tilida *kiz oqlan*; turkman tilida *giz oqlan*.

Ba'zi turkiy leksemalarning hozirgi qo'llanishida semantik torayish kuzatiladi. Bu holat tilning tarixiy taraqqiyoti jarayonidagi ichki qonuniyatlar hamda shu tushunchani ifodalovchi boshqa yasama leksik birlikning shakllanishi yoki boshqa tilga oid leksik birlikning o'zlashishi bilan izohlanadi.

Og'laq so'zi *ulaq* shaklida ham uchraydi, *ogul* bilan asosdosh. Bu so'z yoqut tilida *uol* shaklida "o'g'il" ma'nosi bilan hirga "nevara" ma'nosida ham ishlatiladi. L.Bernshtam yoqut tiliga asoslanib, *o'gul* so'zi umuman avlodni bildirishini ta'kidlagan.⁴⁸ A. Kononov *o'gul* "ona" ma'nosidagi og va kichraytiruvchi *-ul* affiksidan iborat, degan fikrni aytadi (*qiyos: sinil*).⁴⁹

Singil / sinil o'rxun-enasoy yodgorliklarida ham uchraydi. *Sinil* chulim turklari tilida "erning ukasi yoki jiyani" ma'nosida ishlatiladi.

Eng qadimgi davrlarga xos bo'lgan *aka* so'zi "Boburnoma"da ayollarga nisbatan qo'llangan. *Maxfi kishilar barib akam hila yana bila, Poyanda Sultānbeğimni "aka" der edim* (BN.146,1); ⁵⁰ "Boburnoma"ning 1960-yildagi nashrida ham. Gulbadanbegim asarida ham *oka* shaklida keltirilgan. Gulbadanbegim *onam* o'rnida *okam* hazratlari birligini ishlatgan.⁵¹ Bu so'z Eyji Mano matnida *aka* shaklida berilgan⁵². M.Salye tarjimasida ham *akā* ishlatilgan⁵³. Ayollarga nisbatan ishlatilgan *aka* so'zi o'zbek tilidagi lug'atlarda uchramaydi. Pave de Kurteyl lug'atida "ona" ma'nosidagi mo'g'ulcha so'z, deb izohlangan.⁵⁴

Chuvash tilida *aka* so'zi *akka* shaklida "opa", "ota tomonidan buyi ning opasi" ma'nolarida qo'llanadi.

Chig'atoy tilida *ağaca*, *akaca* so'zlari "begim", "opa" ma'nolarida ishlatilgan. Bu so'zlarda *-cha* jinsni ifodalashga xizmat qilgan va ayollarga nisbatan qo'llangan.

Turkiy tillar leksikasi taraqqiyotida ma'no ko'chishi turli usullar yordamida yuzaga kelgan. Masalan, metonimiya asosida qabila nomlari

⁴⁸ Бернштам Л. К семантике термина *огул* "сын". Язык и мышление. -Т.IX. -М.-Л., 1940.-С. 97.

⁴⁹ Кононов А. К этимологии слова *огул* "сын". Филология и история монгольских народов. Памяти акад. Б.Я.Владимирцова. -М., 1958.-С.175-176.

⁵⁰ Gulbadanbegim. Хумоюннама.-Т.: Фан, 1959.

⁵¹ Zahir al-din Muhammad Bahur. *Bāhur-nāma* (Vaḡayī). Critical edition based on four Chaghatay texts with introduction and notes by Eiji Mano Kyoto, Syokado, 1995.-P.300.

⁵² Бабурнаме. Перевод М. Салье. -Т.: Глав ред. энцикл., 1958. -С. 224.

⁵³ Pave de Courteille A. Dictionnaire Turk-Oriental. Amsterdam, 1972.-P.137.

shabnlarga nisbatan ishlatilgan. V.Vladimirsov mo'g'ullar haqida yozar: *tan, tutukul yut qabilasidagi erkaklar tutukultay, ayollar tutukulchin deb atalganini ta'kidlaydi.*

Ayrim so'zlar semantikasidagi o'zgarishlar qism nomining butun denotatni anglatishi va, aksincha, butun nomi bilan denotat qismini nomlash kuzatiladi. M. tam qadimgi turkiy tilda "devor"; "uyning ustki qismi"; "uy" ma'nolarida qo'llangan (DLT.I,299). Bu ma'nolar hozirgi turkiy tillarda va shevalarda saqlanib qolgan. Ayrim turkiy tillarda mazkur so'z farqli ma'nolarda qo'llanadi. Jumladan, qozoq tili shevalarining janubi-sharqiy qismida *tam* "yerto'la", shimoli-g'arbiy qismida "qabr" ma'nolarida ishlatiladi. Mo'g'ul tilida bu so'zning "tubsiz chuqur" ma'nosi kuzatiladi. "Shajarayi tarokima"da *tam* va *ev* so'zlari juft qo'llanib, "shahar" tushunchasini ifodalagan: *tam ev tabdi "shahar qurdi"*¹⁴. "Bobumoma"da *tam* ikki ma'noni: obyektning hamda obyektning qismini ifodalovchi leksik birlik sifatida qo'llangan. "uy" ma'nosida kelgan: *...tamga va yig'achqa o'sbu ti'slarini qoyub, z'orlab yiqitur (BN,199,I); "uyning ustki qismi", "kuzatish joyi" ma'nolarida qo'llangan: Kun tu'sga yaruq tandin tushub, mening qasumga kelib aytadurkim, Yusuf daruga keladur (BN,99,II). Tam so'zi semantikasida o'zgarish yuzaga kelib, hozirgi o'zbek adabiy tilida ma'no taraqqiyoti (sinekdoxa) asosida "uyning, binoning ustini bekitib turuvchi tepa qismi"ni ifodalaydi (O'TIL,IV,139). "Uy" ma'nosi ayrim shevalarda saqlanib qolgan.*

Turkiy tillarda so'zlar tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, juft, takror ko'rinishda bo'ladi. Sodda so'zlar: *inäk* - ozarb., uyg'., o'zb. *inäk*, olt., gag., qirg'., tuv., turk. turkm., xak. *inek*; chuv. *ene*; yoqut. *inah*. Qadimgi turkiy tilda: *inäk*.

Tuva tili shevalarida *jalay* leksemasi to'rt yoshdan oshgan qoramol uchun ishlatiladi. *Quralay / kuralai*: boshq. *koralai*, qoz. *kuralai*, o'zb. (dial.) *kuralay*. L. Budagov lug'atida "yovvoyi echki bolasi" ma'nosida qayd etilgan.

Qo'shma so'zlar: turk. *saçli siğir* "bizon"; turkm. *dere siğiri* "bug'u"; turkm. *mal ğara* "qoramol"; ozarb. *dağ keçisi*, qirg'. *tō ečki* "tog' echkisi"; kor. *siçan*; boshq. *hukip siskan*, gag. *kelemä siçan* "yumronqoziq", qoz. *mujma tişkan* "kalamush"; *yarkanat* "ko'rshapalak".

O'ziga xos taraqqiyot bosqichini o'tagan, milliy qadriyatlarni, urf-odat, an'analarni o'zida mujassamlantiruvchi muloqot vositasi hisob-

¹⁴ Сафаров М. Наблюдения по лексике тюркских языков // Исследования по лексике и грамматике тюркских языков. -Т.: ФПИ, 1980. -С. 126.

langan o'zbek tili tabiatiga xos jihatlar shu tilning umumturkiy taraqqiyot davridagi xususiyatlari tahlilida yaqqol namoyon bo'ladi. O'zbek tilining umumturkiy taraqqiyot davriga xos fonetik, leksik, grammatik xususiyatlar o'sha davrda yaratilgan manbalarda, og'zaki ijod namunalarida, dialektlarda o'z ifodasini topgan.

Yozma manbalar muayyan davr tilini imkon qadar to'liq aks ettiradi. Shu bilan bir qatorda, til hodisalarining keyingi holati, lingvistik jarayonlarni ifodalashda, leksema semantikasidagi o'zgarishlarni, chunonchi, semantika torayish, ma'no kengayishi hodisalarini tahlil qilishda dialektlarning alohida o'rni bor. Bu jihatdan qadimgi turkiy til xususiyatlari, leksik birliklarning dialektlarda saqlanib qolishi va hozirgi o'zbek tili davriga qadar yetib kelishida shevalarning ahamiyatini ta'kidlash joiz.

Ta'kidlanganidek, sheva va lahjalar adabiy til taraqqiyotida nafaqat ichki omil sifatida, balki qadimgi xususiyatlarni aks ettiruvchi manba sifatida ham ahamiyatlidir. Dialektlarning qadimgi turkiy til davriga xos xususiyatlarni o'rganish, leksemalar semantikasidagi jarayonlarni tahlil qilishdagi ahamiyati quyidagilarda ko'rinadi:

1. Dialektlarda hozirgi adabiy tilda ishlatilmaydigan leksik birliklar qo'llanadi. Jumladan, o'zbek tili dialektlarida qadimgi turkiy til davriga xos *puypa* - "ezg'ilamoq", *dön* - "aylanmoq", *janas* - "yaqinlashmoq", *buldira* - "tinmoq", "jimirlamoq" so'zlari saqlanib qolgan. Hozirgi o'zbek shevalarida umumturkiy so'zlarning aksariyat qismi ishlatiladi: *an* (Iqon) "ov" (18), *alaxan* (Janubiy Tojikiston) "bezovta", *arig* (Urganch, Xiva, Xonqa) "toza, pok"; *emgak* (Janubiy Xorazm) "mehnat" (29), *hakavul* (Buxoro) "pazanda" (41), *haxsh'* (Andijon) "tabib", *itmoq* (Qashqadaryo) "yo'qolmoq" (117), *toymaq - doymaq* (Janubiy Xorazm) "muzlamoq" (89), *döy* (Xorazm) "muz" (88), *bagis - hagdas* (Urganch, Xonqa, Shovot) "chordana qurib o'tirmoq" (41), *inmək* (Urganch, Xiva, Xonqa, Bog'ot) "tushmoq", *çök - nuramoq* (116).⁵⁵

2. Hozirgi adabiy tildagi so'zlarning iste'moldan chiqqan semalari namoyon bo'ladi. Masalan, mo'g'ul tiliga oid *baxsi* so'zi "jarroh" ma'nosini bildirgan. *Baxsi* atamasi shaxsning kasb-korini bildiradigan, uning faoliyatini baholovchi sifatlashga aylangan; mo'g'. *بخش* - писцы при ханах Туркестана, незнающие вовсе по персидски; монголы и хирурга называют *baxsi*. В Крымском ханстве значил писец. У

⁵⁵ *Ўзбек шевалари тугани*. -Т. 1978. *Misollar sahifasi qavs ichida berildi.*

«*Бухоро тарбиялур, музыкант*» (Bud.I.245). *Baxşi* Navoiy asarlarida «*ustoz*», «*mirzo*» ma'nolarida qo'llangan (ANATIL.I.231). Qadimgi turkiy tilda «*ustoz*» ma'nosidagi xitoy tiliga mansub *baxşi* so'zi uchraydi (ANATIL.I.231). Bu so'z Navoiy asarlarida qo'llangan *baxşi* so'ziga aloqador: «*ustoz*» ma'nosini ifodalovchi «*ustoz*», «*bosh*», «*yetakchi*» semalari bog'lab turadi. *Baxşi*da «*ustoz*» ma'nosini ifodalovchi «*ustoz*» semasi ham mavjud bo'lib, mazkur sema hozirda «*ustoz*» ma'nosini ifodalovchi *baxşi* so'zi semantikasida namoyon bo'ladi. «*Boburnoma*»da *baxşi* so'zi tibbiyotga aloqador «*ustoz*» ma'nosini ifodalagan. *Baxşining* «*Boburnoma*»da aks etgan «*ustoz*» semasi hozirgi qipchoq shevalarida keng qo'llanadigan «*ustoz*» ma'nosidagi *baxşi* atamasi semantikasida uchraydi.

Ushbu turkiy tillarga xos *yumurta*, *qarinja*, *bo'la*, *yezna*, *jezde*, *boja* kabi so'zlar shevalarda saqlanib qolgan.

Savol va topshiriqlar

1. Turkiy tillarning umumtaraqqiyot bosqichidagi leksik xususiyatlari haqida ma'lumot bering.
2. Semantik kengayish va torayish hodisalari haqidagi tushuncha-tarqibni hayon qiling.
 1. Turkiy tillardagi o'z qatlam taraqqiyoti haqida ma'lumot bering.
 2. O'zlashgan qatlam so'zlarining o'zlashish omillari va belgilarini ayting.
 3. Turkiy tillarga qardosh bo'lmagan tillar ta'siri haqida mulohaza yuqiling.

Test sinovi

1. **Turkum sinkretizmi nima?**
 - A) «*te'l-ot*» omonimligi
 - B) ma'nodosh so'zlar yig'indisi
 - C) so'z turkumiga ajratish
 - D) qarama-qarshi ma'nolar yig'indisi
2. **Turkiy tillar leksikasiga xos bo'lmagan xususiyatni belgilang.**
 - A) eze tartibidagi bo'g'inlar ko'p uchraydi.
 - B) so'zlar v.z. g. / bilan boshlanmaydi.
 - C) undoshlar qator. qo'sh keladi.
 - D) qator. qo'sh unlilar uchramaydi
3. **Oltoy tilidagi *dülkücü* so'zi qanday ma'noni bildiradi?**
 - A) «*tulkichi*»
 - B) «*tulkiboqar*»
 - C) «*cho'pon*»
 - D) «*otboqar*»

4. *Tam* so'zining hozirgi o'zbek tilida qo'llanishida qanday ma'no ko'chishi kuzatiladi?

- A) metafora C) sinekdoxa
B) vazifadoshlik D) metonimiya

5. *Yong'ir* so'zida tarixan qanday o'zgarish bor?

- A) gaplologiya C) metateza B) sinkopa D) assimilyatsiya

6. Qaraim tilidagi *tōračt* so'zining ma'nosini aniqlang.

- A) "hokim" C) "hakam" B) "torchi" D) "boshliq"

7. Qaysi tillar leksikasida oltoy hobo til davriga xos xususiyatlar ko'proq saqlanib qolgan?

- A) uyg'ur, o'zbek C) qozoq, qirg'iz
B) tuva, chuvash D) qozoq, qoraqalpoq

O'quv loyihasi

Mavzu:	Turkiy tillar leksikasi
Ishtirokchilar:	3 talahadan iborat guruh
Ta'limning maqsadi:	turkiy tillar leksikasi, lug'aviy ma'no taraqqiyoti, semantik kengayish, semantik torayish mohiyatini o'zlashtirish.
Rejalashtirilayotgan o'quv natijalari:	hozirgi turkiy tillarning leksik xususiyatlarini umumlashtirish. o'z qatlam va o'zlashgan qatlam tasnifidagi muhim jihatlarni belgilash.
Loyihalashtirish faoliyati bo'yicha talaha quyidagi amaliy ko'nikmalarga ega bo'ladi	– turkiy tillar leksikasining asosiy masalalarini umumlashtirish; – turkiy tillarning o'ziga xos leksik xususiyatlarini ajratish; – <i>leksema, sema, so'z, omonimiya, turkum sinkretizmi, sinonimiya</i> tushunchalarini misollar asosida yoritish; – turkiy tillar leksikasini loyiha taqdimoti asosida yoritish.

turkiy tillaarning umumiy xususiyatlari baharshakl va o'zgarish turk va mo'g'ul bilim va talim o'limlar qadimgi tildan iborat:	turkiy tillarning leksik tizimi: til taraqqiyotidagi ichki va tashqi omillar, umumturkiy leksemalarning struktur-grammatik xususiyatlari, hozirgi turkiy tillarda saqlanib qolish darajasi haqida bilimga ega bo'lish.
talim avval o'zgarish tizim quyidagi bilim o'lim o'zgarish bo'lishi turk:	monosemiya, polisemiya, omonimiya, sinonimiya, turkum sinkretizmi, ichki manha, tashqi manhani izohlash.

4-§. TURKIY TILLAR MORFOLOGIYASI

Asosiy tushunchalar: morfologiya, grammatik ma'no, grammatik shakl, grammatik ko'rsatkich, grammatik turkib, morfema, affixal morfema, soddamorfologik birliklar, murakkab morfologik birliklar, morfologik tilla, flektiv tilla.

Turkiy tillardagi qadimiy morfologik shakllar tahlil qilinganda oltoy qadimiy tildagi fikrlar, ma'lum ma'noda, asoslangandek bo'ladi.

Turk-mo'g'ul-tungus aloqalari morfologiyani hamma bo'lim-
 mada ko'rinadi. Bu uch guruhga mansub tillar uchun umumiy bo'lgan
 morfologik ko'rsatkichlar to'liq aniqlangan emas (ayrim turkiy tillarda
 hozirgi kelasi zamon sifatdoshi, mo'g'ul tillaridagi ravishdosh, tungus-
 moschijur tilidagi hozirgi zamon sifatdoshi affixlari hamda o'rin va
 yo'nalish bildiruvchi *-ra*, *-ru* qo'shimchalarini hisobga olmaganda).

Qadimgi turk va mo'g'ul tillaridagi morfologik munosobatlarning
 o'zgarish va farqli tomonlarini quyidagicha umumlashtirish mumkin:

Turk-mo'g'ul tillari uchun umumiy bo'lgan morfologik ko'rsatkich
 tizimida o'rin kelishigi *-da*, jo'nalish kelishigi *-a*, harakat nomi *-ku*, shaxs
 o'rin *-chi*, o'rin-joy belgisini bildiruvchi *-dagi*, ot yasovchi *-m*, *-vul*, fe'l
 yasovchi *-la* qo'shimchalari xarakterlidir.

Sifat darajalarining qadimgi turkiy tildagi *üp-ürün* (oppoq), *kop-
 kək* (ko'm-ko'k), *süm-süçüg* (juda shirin), *qap-qara* (nihayatda qora)
 shakllari mo'g'ul tilidagi *sav-sayan* (oppoq), *ib-ilayan* (qizil-qizil), *kaa-
 kake* (ko'm-ko'k); buriyacha *dav-daxap* (oppoq), *iv-ilan* (qizil-qizil), *xav-
 qara* (qop-qora) shakllariga mos keladi.

Turkiy tillarda ham, mo'g'ul tillarida ham *alip kördi*, *alip ketti*, *jazip
 bandi* kabi ko'makchi fe'li so'z qo'shimmalari uchraydi.

Turkiy va mo'g'ul tillari o'rtasidagi morfologik yaqinlik turkiy tillar bilan turlicha namoyon bo'ladi. G'arbiy mo'g'ul tillarida turkiy tillar bilan umumiy bo'lgan morfologik elementlar janubiy mo'g'ul tillaridagiga nisbatan ko'proq uchraydi.

Qirg'iz va qozoq tillaridagi mo'g'ulcha til shakllariga moslik o'zbek va turkman tillarida shu kabi shakllar miqdorining ko'payishi uchun asos bo'lgan. Sibir va oltoy tillarida bunday elementlar ancha. Tuva, yoqut tillarida ham bunday elementlar ko'p uchraydi, bu shakllar ushbu tillarning o'ziga xosligini namoyon etadi.

Turkiy va mo'g'ul tillari o'rtasidagi moslikni qirg'iz, tuva, yoqut tillariga oid quyidagi faktik misollar orqali ko'rish mumkin.

Qirg'iz tilidagi mo'g'ul tili bilan umumiy bo'lgan qo'shimchalar:	Misollar
-lqa, -ol, -l, -loq, -mol.	<i>kalqa</i> "eshik"
	<i>tonulqa</i> "yurish"
	<i>vasalqa</i> "bezak"
	<i>tahilqa</i> "topilma"
	<i>qarol</i> "qorovul"
	<i>takol</i> "topshiriqni bajaruvchi shaxs"; "tayanch"
	<i>holjol</i> "belgilangan muddat"
	<i>jirqal</i> "nash'a"
	<i>qozqilon</i> "qo'zg'olon"
<i>samal</i> "o'spirin"	

Tuva tilidagi mo'g'ul tili bilan mushtarak bo'lgan qo'shimchalar:

Qo'shimchalar	Misollar
-l, -lqa, -lda, -mal, -hadivar// -duqar	<i>savvarilqa</i> "poliz"
	<i>churulqa</i> "chizish"
	<i>chulda</i> "yig'im-terim"
	<i>qazimal</i> "qazilma"
	<i>hadivar</i> "birinchi"
	<i>dortduqar</i> "to'rtinchi"
<i>onduqar</i> "o'ninchi"	

Ushbu tillar qarindoshligiga oid fikrlar quyidagicha umumlashtirilgan:

1. Turkiy-mo'g'ul-tungus-manchjur tillaridagi aloqadorlik morfologiyaning barcha bo'limlarida kuzatiladi: masalan, *-(i)d* ko'plik shakllari: *torin* (ot)- *torid* (otlar), *valyaqip* (shahar) – *valyad* (shaharlari), *noxor* (o'rtoq) – *noxod* (o'rtoqlar); *tuyal* (buzoq)- *tuyad* (buzoqlar) va h.k.

2. Antiq morfologik o'xshashliklar tahlili turk-mo'g'ul-tungus-manchjur tillariga xos qadimiy shakllarni tiklash imkonini beradi. Tillardagi parallel morfologik elementlarning bir tildan ikkinchi tilga o'tishi muvaffaqiyatli yuzaga kelgan.

3. Tillarning chatishuvi va o'zaro aloqasida uch nuqtayi nazar bo'lmaydi. Birinchi qarash tarafdorlari (A.Shleyxer, M.Myuller, qisman A.Klayer) bir til tizimining bir qancha tizimlardan iborat ekanligini ta'kid qilgan holda, tillar chatishuvini inkor etadilar. Ikkinchi qarash tarafdorlari (G.Shuxardt, V.Pizani, Dj. Bonfante va boshqalar) uchun tillar chatishuvi hech qanday to'siq bilmaydigan doimiy va keng ko'lamli hodisa. Uchinchi qarash tarafdorlari (I.V.Boduen-de-Kurtene, V.A. Oqoniditskiy, I.V.Sherba, B.Y. Vladimirsov, A.Rosetti) nisbatan asosli fikrga ega bo'lib, tillar chatishuviga geografik, madaniy yaqinlik, savdo aloqalari, qabila va xalqlarning munosabati asosida yuzaga keladigan real tarixiy hodisa deb qarashadi. Shu bilan birga, ularning fikricha, chatishuv qaysi darajada bo'lmasin, chatishgan til asosidagi qadimiy tilni ajratish mumkin bo'ladi.

Tillarning chatishuvi haqida gap ketganda faqat leksikadagina emas, balki fonetika, morfologiya, sintaksis sohalaridagi bir tomonlama yoki o'zaro ta'sir ham nazarda tutiladi.

Affiksial morfemalar o'zak morfemaga birikish xususiyatiga ko'ra muayyan tilning o'ziga xos jihatlarini namoyon qiladi. O'zak va affiksial morfemalarning tabiatiga ko'ra tillar asosan agglyutinatív, flektiv, polisintetik, amorf tillarga bo'linadi⁵⁶.

Turkiy tillar faqat genetik jihatdan qarindosh tillar bo'lib qolmasdan, ayni paytda tipologik jihatdan ham bir xil: tillarning morfologik tasnifi bo'yicha agglyutinatív tillar guruhiga kiradi. So'z o'zagi va so'z shakllaridagi mushtaraklik grammatika tizimida ham aks etadi.

Turkiy tillar, jumladan, o'zbek tili agglyutinatív hisoblanadi. *Agglyu-*

⁵⁶ Agglyutinatsiya -lotincha "yopishtirish", fleksiya – "hukilish" nia nasini anglatadi.

tinatsiya «ketma-ketlik» ma'nosidagi so'z bo'lib, qo'shimchalarini o'zakka ma'lum tartibda va ketma-ket qo'shilishini ifoda etadi. Bunday hollarda o'zak va qo'shimchalar chegarasi sezilib turadi. Agglyutinativ tillarda so'z shakllari o'zgarmas holda qo'shiladigan affikslar yordamida yasaladi. Bunday tillarda affikslar, asosan, bir grammatik ma'no ifodalaydi. Masalan, *-lar* faqat ko'plik qo'shimchasi sifatida qaraladi.

Turkiy tillarda affikslar monofunksional xarakterga ega. Masalan, *-sar* - shart mayli shakli; *-moq* - noaniq shakl. Ammo ayrim affikslar bir necha vazifa uchun xoslangan. Bu holatni tilning grammatik tizimida taraqqiyot bilan izohlash mumkin. Masalan, *-lar* qo'shimchasi grammatik ko'plikni ifodalash bilan bir qatorda (*holalar, qushlar*), uslubiy ma'no ham bildiradi (*kulgular, qayg'ular*). Mazkur qo'shimchani hurmat kesatiq, kinoyani bildiruvchi grammatik ma'nolari uslubiy jihatlari hisoblanadi. Buyruq mayli shakli da'vat bilan birga son va shaxs ma'nolarini ham ifodalaydi.

Turkiy tillar (o'zbek tili)da o'zakka, dastavval, so'z yasovchi qo'shimcha (morfema)lar, keyin lug'aviy shakl yasovchi va oxirida sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalar birikadi: *tila-k-lar-imiz-ni*.

Turkiy tillardagi affiksial morfemalar o'zak morfemadan keyin qo'shilish xususiyatiga ega. Shu jihatdan, old qo'shimchalar turkiy tillar tabiatiga xos emas. *Ser-(sersuv), no-(nomard), he-(begimoh), ha-(hadavlat)*... kabi old qo'shimchalar fors-tojik tiliga xos bo'lib, ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy omillar ta'sirida turkiy tillarga o'zlashib ketgan. Old qo'shimchalar ruscha-baynalmihal so'zlarda ham mavjud.

Flektiv tillarda o'zak morfema va affiksial morfema chegaralari sezilmaydi. Rus tili, arab tili flektiv tillarga mansubdir: *видеть-вижу; ходить-хожу; xulq-axloq; she'r-ash'or* va h.k.

Agglyutinativ tillarga mansub turkiy tillarning morfologik xususiyati quyidagi jihatlarda namoyon bo'ladi:

1. So'z doimo o'zakdan boshlanadi.
2. O'zak, asosan, o'zgarmasdir. Aksariyat hollarda o'zakdan keyin qo'shilgan har qanday affiks o'zakni fonetik jihatdan o'zgartirmaydi.
3. So'z shakllari, asosan, affikslar vositasida hosil qilinadi.
4. So'z shakllari hosil qilishda suppletiv shakllar ishtirok etmaydi, ya'ni bir so'zning turli shakllari faqat bir o'zakdan hosil qilinadi.
5. O'zak va affiks orasidagi chegara, aksariyat hollarda, aniq va

zamon bo'ladu. Masalan, *o'ylandi* so'z shaklida *o'y* – o'zak, *-lu-* fe'l yasovchi affiksi, *-n* – lug'aviy shakl yasovchi va *di* – zamon ko'rsatkichi.

Har bir qo'shimcha alohida grammatik ma'noni ifoda etgani bois bu so'z shaklida bir necha qo'shimchalarning ketma-ket kelishi natijada.

Turkiy tillarda so'zlar tuzilishiga ko'ra mustaqil ma'noli va yordamchi morfemalardan tashkil topadi. Mustaqil ma'noli morfemalar o'zak morfemalardan iborat bo'lib, bunday o'zak morfema turkiy tillarda asosiy jihatdan yaxlit bo'ladi, yangi so'z va shakllarning hosil bo'lishi asosan uning asos sanaladi. Otlardagi kelishik, egalik yoki makon ma'nosini ifodalovchi shakllar yordamchi morfemalar hisoblanadi. Turkiy tillarda affikal morfemalar qo'shimcha grammatik ma'noni shakllantirishga xizmat qiladi.

Turkiy tillarda o'zak fonetik jihatdan quyidagi struktur ko'rinishlarga ega (v-undli, c-undosh):

v) *a, o-(ta), u-(ni), u-(lar)*.

v) *ol, at, is, oq, ot, eg, ek, op, ep, en, os, es*.

v) *na, ma, de, bu, su, ne*.

v) *baš, gol, yoz; sač, taš, qoy, yoq, tuš, tus, tut, tur, tik, tam*.

v) *vecel=, mu, evce=qurt, tart=, qayt=* kahi o'zak tiplari ham uchraydi.

Turkiy tillarda so'zlarning asos qismida o'zak va qo'shimchalar chegarasi farqlanib turadi. Bu fikr asoslidir, chunki, birinchidan, turkiy tilbonda o'zak o'zgarmas bo'lgani uchun keyingi taraqqiyot davomidagi o'zgarishlar, asosan, nutq jarayonida o'zakdan keyin qo'shilgan vositalarda sodir bo'ladi. Ikkinchidan, turkiy tillarda yangi ma'no doimo tovush qo'shish orqali hosil qilinadi, ya'ni tovush tushishi kam kuzatiladi. Yangi so'z ham agglyutinatsiya qoidasiga ko'ra – o'zakka so'z yasovchi qo'shimcha qo'shish orqali hosil qilinadi.

Agglyutinatsiya turkiy tillarning asosiy tipologik xususiyatidir. U asosiy qiyidagi xususiyatlar belgilanadi:

- morfemalarning aniq chegarasi;
- morfemalarning fonologik jihatdan o'zgarmasligi;
- morfemalarning aksariyat hollarda bir ma'noliligi;
- morfemalarning nisbatan mustaqilligi.

Turkiy tillarda affikslarning asosga agglyutinatsiya yo'li bilan qo'shishi, o'zak va affikal morfemalarning joylashish tartibi va affikslarning

muayyan ketma-ketlikda birikuvi grammatik ma'nolar tizimini tashkil qiladi. Affiksial morfemalarning o'zakra qo'shilish tartibi o'zak morfemalarning ma'nosiga bog'liq holda yuz beradi.

Turkiy tillarning aksariyatida murakkab affikslar qo'llanadi. Bu holat eski uyg'ur, yoqut va chuvash tillarida, ayniqsa, keng tarqalgan. Ushbu jihat o'zbek tilida ham kuzatiladi: *mo'l-chilik*. Ba'zi affikslarning murakkab ko'rinishga kelib qolishi bois morfemalarning arxetiplarini aniqlash mushkul. Bu muammoni etimologik tadqiqotlar orqali tarixiy yasalishini kuzatish natijasida bartaraf etish mumkin.

Turkiy tillarga oid ayrim affikslarda flektiv xususiyat namoyon bo'ladi. Ba'zi o'zak va qo'shimchalar tarixiy taraqqiyoti davomida o'zgarishlar kuzatiladi. O'zak va qo'shimchalarning birikib ketishi, qo'shimcha qo'shilishi natijasida muayyan tovushlarning tushib qolishi fuziyani namoyon qiladi. Affiksial morfemalarning kelib chiqishi masalasi asosidagi muammolardan biri affikslar fuziyasi, ya'ni qo'shilib ketishi, birlashishi talqinidir. Turkiy tillarda bir xil ma'noli va hatto har xil ma'noli (vazifadagi) affikslar ham fuziya jarayonida o'zgarishga uchragan. Bunday holat qo'shma fejlarda ham kuzatiladi. Masalan, *olib kel* bo'lgan no'g'ay tilida: *akel*.

Chuvash tilidagi so'zlarning morfem tarkibi turkiy qo'shimchalardagi flektiv holati bobo turk davrida ham mavjud bo'lganligini asoslaydi. Chuvash tili morfologik tuzilishga ko'ra qo'shimchalar muayyan tartibda qo'shiladigan agglyutinativ tillar qatoriga kiradi. Unda so'z yasalishi va so'z o'zgarishi negiz yoki asosga turli affikslar qo'shilishi orqali yuzaga keladi. Hosil bo'lgan so'zlarda negizlar ham, affikslar ham aniq farqlanadi. Masalan, *siranaymaandensendenyex iyt* "yozilishga ulgurmaganlarda bo'lgan so'ra". Bu jumladagi birinchi so'z 9 ta morfologik qismdan iborat: *si-an-ay-ma-a/n/che/-n-sen-den-yex-iyt*.

Chuvash tilida prefikslar mavjud emas. Nutq qismida qat'iy differentsiatsiya(chegara)ning yo'qligi turk va fin tillari kabi chuvash tilining o'ziga xos xususiyatlaridan biridir. Ko'p hollarda bir so'z ot, sifat, fe'l va ravish bo'lib kelishi mumkin. Masalan, *yanas* "xato, xatoli, xatosiz". Natijada so'zning morfologik xususiyati uning sintaktik vazifasi bilan belgilanadi.

Chuvash tilida otlar bosh kelishikda doimo 0 (nol) ko'rsatgichga ega bo'ladi, asos esa doim unli (o va i dan boshqa) va undosh tovushlar bi-

iste'moldan. Qattiq va yumshoq tuslanish variantlari bir-biridan farqli tilda farq qiladiki, *a, z, u* qattiq variantlari yumshoq variantdagi *o, z, u* lariga mos keladi.

Uzun payt va chiqish kelishiklarining ikki xil varianti bor: *-ta-* *-te*, *-ti* shakllari faqat *l, n, r* asosli so'zlarga qo'shiladi. Masalan, *yal-yulta*, *qal-qaltoq*, *kil-kilte-kilten* "uy", *varman-varmanta-varmantan* "man" va boshqalar. Unli va undosh bilan tugovchi barcha so'zlar *ra*, *ra, ra, ra* qo'shimchalarini qabul qiladi.

Qadimgi turkiy til umumturkiy morfologik xususiyatlarni namoyon qiladi. Qadimgi turkiy tilda so'zlar ham, morfemalar ham, qattiq va yumshoq bolarga bo'linadi. Qadimgi turkiy tilda birlamchi cho'ziq unli bilan farqlangan, undoshlarda jarangli va jarangsiz uyg'unlik bor.

Qadimgi turkiy adabiy tili morfem tuzilishining hozirgi o'zbek adabiy tili bilan mos keluvchi va farq qiluvchi tomonlari mavjud. Ba'zi shakllar iste'moldan chiqqan bo'lsa, ba'zilarining vazifasi o'zgargan. Ayrimlari fonetik o'zgarishlarda hozirgi turkiy tillarda uchraydi. Qadimgi turkiy tilda mavjud bo'lib, hozirgi o'zbek adabiy tilida saqlanmagan, lekin umumxalq tilida yoki boshqa turkiy tillarda uchraydiganlari ham mavjud. Qadimgi turkiy tilda faol sanalgan ayrim shakllar hozirgi o'zbek tilida qoldiq sifatida kuzatiladi.

Ma'lumki, davr o'tishi bilan morfemalar ma'no o'zgarishiga uchrayishi mumkin; so'z-morfema ham, affiks-morfema ham o'z ma'nosini yo'qotadi. Ya'ni ulardan biri iste'moldan chiqadi. Shunda tarixan musajjal morfemalar bir so'zga aylanib, hozirgi paytda ma'noli qismlarga bo'linmaydi. Bunga *qattiq, yuksak, yuksal, egiz, siljimoq* so'zlarini misol sifatida keltirish mumkin.

Qadimgi turkiy til morfemalari hozirgi adabiy tildagidan fonetik xususiyatlarining ko'pligi bilan farqlanadi. Hozirgi adabiy tilda ko'proq morfologik prinsipga amal qilinsa, qadimda fonetik prinsip ustun bo'lgan. Bilattuz qanday bo'lsa, yozuvda ham ko'proq shunga amal qilingan va bu adabiy til me'yori hisoblangan.

Savol va topshiriqlar

1. Turkiy tillarning umumiy grammatik xususiyatlarini bayon eting.
2. Turk-mo'g'ul-tungus-manchjur aloqalari aks etgan tilshunoslik natijalari haqida fikr bildiring.

3. Morfologik birliklarning turlarini ayting.
4. Sodda morfologik birliklarni misollar asosida tushuntiring.
5. Murakkab morfologik birliklar haqida fikringizni bayon eting.

Test sinovi

1. Turkiy tillar morfologik xususiyatlariga ko'ra qaysi guruhga mansub?

- A) flektiv C) izolyativ
 B) agglyutinativ D) polisintetik

2. Buryatcha *dav-daxap*, *iv-ilan*, *xav-xara* so'zlarining ma'nolarini belgilang.

- A) "tap-taxir", "qip-qizil", "qop-qora"
 B) "oppoq", "ev-ilon", "qop-qora"
 C) "oppoq", "qip-qizil", "xavf-xatar"
 D) "oppoq", "qip-qizil", "qop-qora"

3. *ahp kordi*, *alup ketti*, *jazup bordi* so'z shakllarida grammatik ma'no qanday usul orqali ifodalangan?

- A) analitik usul orqali C) morfologik usul orqali
 B) sintetik usul orqali D) so'zlarni juftlash orqali

4. O'zak va affiksall morfemalarning tabiatiga ko'ra tillar asosan qanday guruhlariga bo'linadi?

- A) agglyutinativ, flektiv, polisemantik, amorf
 B) agglyutinativ, flektiv, polisintetik, amorf
 C) agglyutinativ, adyektiv, polisintetik, amorf
 D) agglyutinativ, flektiv, polisintaktik, amorf

5. Qaysi qatorda turkiy tillarga xos xususiyat noto'g'ri ko'rsatilgan?

- A) so'z doimo o'zakdan boshlanadi.
 B) o'zak, asosan, o'zgarmasdir.
 C) so'z shakllari, asosan, affikslar vositasida hosil qilinadi.
 D) old qo'shimchalar qadimgi davrga xosdir.

6. Mo'g'ul tilida va ayrim turkiy tillarda uchraydigan *-duqar* (*dortduqar*) qo'shimchasi...

- A) so'z yasaydi C) lug'aviy shakl hosil qiladi
 B) sintaktik shakl hosil qiladi D) sintaktik munosabat hosil qiladi.

3. Murakkab fe'l yasovchi *-lan* affiksi bilan yasalgan so'zlarni

A) o'ylandi, o'ylandi

C) shaklan, xayolan,

B) tiklan, yuzlan

D) uylandi, ishlendi

5-§. TURKIY TILLARDA GRAMMATIK MA'NONI IFODALASH USULLARI

Asosiy tushunchalar: *grammatik ma'no, morfologik birliklar, grammatik shakl, grammatik ko'rsatkich, to'plam va tasnif, so'z turkumlari, nakunlash mezonlari, ismlar, mustaqil so'z turkumlari, yordamchi so'z turkumlari.*

Morfologik birliklar. Fonemalar singari morfologik birliklar ham so'zda va murakkab **birliklarga bo'linadi**. Morfemalar sodda **morfologik birliklardir**. Murakkab morfologik birliklarni **analitik so'z shakllari** tashkil etadi.

Turkiy tillarda **grammatik ma'no** quyidagi **usullar orqali** ifodalanadi.

1. **Elementar morfologik birliklar.** Elementar morfologik birliklar boshqa tillardagi shu shakllardan farq **qiladi**. Ularning o'ziga xosligi **qat'iyotlilik** bilan bog'liq. Agglyutinativ tillardagi affikslarda mustaqil so'zlarning **izlari ko'rinadi**, ya'ni ko'pgina affikslar mustaqil so'zlardan hosil bo'lgan. Bunday so'z shakllarining prototiplari so'z birikmasi (amalgam **birikmalar**) bo'lgan. Natijada **hokim so'z o'zak morfemaga**, tabii so'z affiksial morfemaga aylangan.

2. Agglyutinativ usulda **grammatik ma'no ifodalash bilan birga**, **holat** ham voqelanadi (**ichki fleksiya**). Masalan: *kaini* "qayni", *kajna* "qaynona", *bis* "arralamoq"// *his-* "kesmoq", *ata*, *ati* (ota), *uni* (ona). Turkiy tillardagi **fleksiya morfologik tipning shakllantirishiga** bevosita aloqador bo'lmagan muayyan fonetik qonuniyatlar mavjud.

3. **Fonetik ikkilantirish, leksik urg'uni o'zgartirish grammatik ma'noni** ifodalashning **bir usulidir**: *barma-* (fe'l) - *harma* (yurish); *salma-* (fe'l) - *salma-* (joylash); turk tilida: *arkadasim* (o'rtog'im) - *arkudasim* (men o'rtog'im). Bunda ayrim holatlarda lug'aviy ma'no hosil bo'lishi ham kuzatiladi: ozarb. *axşam* (kecha) - *axşam* (kechqurun); *sabah* (ertalab) - *tabah* (ertaga).

Fonetik usuldagi daraja hosil qilish ham grammatik ma'no ifodalash xizmat qiladi: *qip-qizil, yam-yasil*.

4. O'zak (negiz)ning takror qo'llanishi natijasida grammatik ma'no ifodalanadi. Negizning to'liq va qisman takrorlanishi, o'zakkdagi tovushning o'zgarishi orqali grammatik ma'no aks ettiriladi: *hari – hari* (sap-sariq), *kizil-kizil* (qip-qizil), *yasil-yasil* (yam-yashil); *kosa-kosa suv*; *arava-arava*; *o'tin*; *kiz-miz* “qizlar”, *taha -mabak* “uy-ro'zg'or ashyolari”; *kopdi kopdi* “ko'pdan ko'p”; *azdin az* “kamdan kam”; *o banu dusman-dusman* ba'zi *jordu* “U menga dushmanlarcha qaradi”.

5. Turli so'z shakllari tarkibida keluvchi morfologik birliklarning o'zaro aloqasi natijasida analitik shakllar hosil qilinadi. Turkiy tillarda ayrim fe'llarning sintetik shaklga o'tish holati ham o'ziga xos grammatik ma'no ifodalash usulidir: *jiqilip kete jazdim* (yiqilib keta yozdim), *otup bara jam* (o'tib boraman).

6-§. TURKIY TILLARDA SO'Z TURKUMLARI

Asosiy tushunchalar: *so'z turkumi, ismlar, mustaqil, yo'rdamchi so'zlar turkumi, lugaviy ma'no, grammatik ma'no.*

So'zlarning o'ziga xos belgi-xususiyatlariga ko'ra ma'lum guruhga ajratilishi so'z turkumlari deyiladi. So'zlarni turkumlarga ajratishda muayyan guruhga mansub so'zlarning umumgrammatik kategorial semantikasi va o'ziga xos lisoniy belgilari: morfologik (so'z yasalishi va so'z tarkibi o'zgarishi) hamda sintaktik (so'zlarning birikishi) xususiyatlari nazarda tutiladi. Shu belgilar asosida ot, sifat, ravish, fe'llar kabi mustaqil so'z turkumlari ajratilgan. Turkiy tillarda son va olmoshka shakliy belgilari asosida emas, semantik xususiyatiga ko'ra tavsiflanadi. Ayrim turkiy tillarda, xususan, hozirgi turk tilida sifat, son, olmosh, ravish guruhiga kiruvchi so'zlarning ismlar turkumi(ot)ga kiritilishida ham ana shu semantik xususiyat asos qilib olingan.

So'zlarni turkumga ajratish tilshunoslik fan sifatida shakllangan dastlabki davrlarda hoshlangan. Dastavval, hindlar so'zlarni *otlar, fe'llar, yordamchilarga* ajratgan. Keyinchalik, arablar *ismlar, fe'llar, yordamchi so'zlar* tarzida guruhlagan. Bir qator xalqlar ismlar ichidan *ot, sifat, son, olmosh, fe'lni* mustaqil turkum sifatida umumlashtirgan. Hozirgi turkiy tillarda ismlar nomi ostida bir necha so'z turkumi mujassamlangan.

■ *ot, sifat, son, olmosh, sifatdosh, bog'lovchi, taqlid so'z* ismlar guruhi ostida birlashtirilgan. Ismlarni bog'lovchi asosiy omil ularning ko'plik, kelishik, egalik shakllarini xususiyatiga ega ekanligidir.

■ Turkiy tillardagi so'z turkumlari o'ziga xos xususiyatlari bilan flektiv tildan farq qiladi. Turkiy tillarda grammatik rod kategoriyasi mavjud emas. Bu turkumidagi so'zlar birlik va ko'plikda qo'llanadi. Son, olmosh turkumida yasash mavjud emas. Grammatik ma'no, asosan, yordamchi so'zlar bilan ifodalanadi.

■ Turkiy tilling morfologik tarkibini o'rganish, qardosh tillar bilan taqqoslash, flektiv tillardagi hodisalardan farqli tomonlarini tahlil etish va turkiy tillarda so'z o'zgarishining xilma-xil ekanligini ko'rsatadi. Turkiy tillarda so'z turkumlari miqdoriy belgisiga ko'ra farqlansa ham, sifat bog'lovchi ko'ra umumlashtiruvchi jihatlariga ega.

■ O'zbek tilida so'z turkumlari jami 12 ta. Ular, asosan, besh guruhga bo'linadi. So'zlar aniq narsa, belgi, harakat, holat kabilarni bildirishi va bildirmasligiga ko'ra mustaqil so'zlarga bo'linadi. Mustaqil so'zlar turkumi: *ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish*. Yordamchi so'zlar turkumi: *bog'lovchi, bag'lovchi, yuklama*. Modal so'zlar, undov so'zlar, taqlid so'zlar o'ziga xos jihatlari bilan yuqoridagi so'z turkumlaridan ajralib turgan. Shu bois ular alohida-alohida guruhni tashkil etadi.

Savol va topshiriqlar

- 1) So'zning lug'aviy va grammatik ma'nolariga misollar keltiring.
- 2) Grammatik ma'no va uning yuzaga kelish usullarini ko'rsating.
- 3) Faqat grammatik ma'no ifodalovchi birliklar haqida so'zlang.
- 4) Grammatik ma'noning umumiylikini misollar asosida tushuntiring.
- 5) Morfologik birliklar haqidagi fikringizni bayon eting.

Test sinovi

hari – hari (sap-sariq), kizil-kizil (qip-qizil) so'z shakllarida grammatik ma'no qanday vosita orqali ifodalangan?

- A) analitik usul orqali
B) morfologik usul orqali
C) sintetik usul orqali
D) so'zlarni takrorlash orqali

1) *Morfologik birliklar* terminining izohini toping.

2) Grammatik ma'noni ifodalovchi vositalar

- B) leksik ma'noni ifodalovchi vositalar
- C) grammatik tizimni ifodalovchi vositalar
- D) grammatik munosabatlarni ifodalovchi vositalar.

3. Turk tilidagi *arkadaşim* (o'rtog'im) - *arkadaşim* (men o'rtog'man) so'zlarida grammatik ma'no qanday usul bilan hosil qilinadi?

- A) leksik urg'uni o'zgartirish C) morfologik usul orqali
- B) sintetik usul orqali D) so'zlarni juftlash orqali

4. Hozirgi turkiy tillarda ismlar nomi ostida guruhlangan so'zlarni belgilang.

- A) ot, sifat, son, olmosh, sifatdosh, harakat nomi, ravish
- B) ot, sifat, son, olmosh, sifatdosh, harakat nomi, modal so'z
- C) ot, sifat, son, olmosh, sifatdosh, harakat nomi, taqlid so'z
- D) ot, sifat, son, olmosh, ravish, sifatdosh, harakat nomi, taqlid so'z

5. Elementar (sodda) morfologik birliklarni ko'rsating.

- A) qo'shimchalar, ko'makchilar C) ko'makchilar, so'z shakllari
- B) qo'shimchalar, affiksial morfemalar D) yordamchi so'zlar,

ko'makchilar

6. Kompleks (murakkab) morfologik birliklarni ko'rsating.

- A) qo'shimchalar, ko'makchilar
- C) ko'makchilar, so'z shakllari
- C) qo'shimchalar, yordamchi so'zlar
- D) yordamchi so'zlar, ko'makchilar

7. Flektiv xususiyatni namoyon qilgan so'zlarni ko'rsating.

- A) hol,ahvol, ruh, arvoh C) qo'zichoq, sana, ata
- D) chanqa, o'yla, boyi D) qizaloq, yig'im, yasha

7-§. TURKIY TILLARDA OT SO'Z TURKUMI

Asosiy tushunchalar: *son kategoriyasi, kelishik kategoriyasi, egalik kategoriyasi, turlanish, turdosh ot, atoqli ot, aniq ot, mavhum ot, to'plam va tasnif, ot yasalishi.*

Narsa-buyum, mavhumlik ma'nosini bildiruvchi so'zlar otdir. Turkiy tillardagi ot quyidagi xususiyatlarga ega.

1. Ot turkumi son, egalik, kelishik kabi grammatik kategoriyalarga, turli ma'no hamda vazifa uchun xizmat qiluvchi funksional shakllarga, shuningdek, o'ziga xos yasaliş tizimiga ega.

Utlarda son, **olmosh**, **fe'l** va **ravish** (barcha mustaqil soʻzlar) bilan beriladi.

Utlarda barcha gap boʻlaktari vazifasida kela oladi (ega, kesim, ikkinchi halli boʻlaktar, undalma).

Utlarda soʻz turkumi son, egalik, kelishik kategoriyalari bilan oʻzgaradi. Sonning koʻpchilikligi koʻpgina turkiy tillarda *bir* soʻzi yordamida ifodalansa, bobo tilida *per* soʻzi bilan beriladi. Aniqlik holati esa egalik koʻrsatkichlari (*menin bodunum*) va vositasiz toʻldiruvchi (chuv. *keneken* "katobni berchi") yoki qaratqich aniqlovchi vositasida ifodalanadi.

Otlarda son kategoriyasi. Otlarda son tushunchasi birlik va koʻplik shakllari namoyon boʻladi. Otlar nutqda har doim birlik yoki koʻplik shaklida kela oladi. Turkiy tillarda otning son shakli (birlik va koʻplik) sintaktik maʼnosini bildirmaydi. Grammatik son kategoriyasi odatda birlik va koʻplikdagi shakllar qarama-qarshiligidan tashkil topadi.

Qadimgi turkiy qabilalarda grammatik son kategoriyasi shakllari oʻziga xos tarzda ifodalangan. A.N.Kononov shu nuqtayi nazardan turkiy tillarda son kategoriyasi birlik va koʻplik shakllariga ega emas, deb hisoblaydi. Qadimgi soʻzlar qoʻshimchasiz holda umumlashgan narsa nomini bildiradi, nutqiy vaziyat yoki matnga qarab yakka narsani yoki uning maʼnosini bildirgan (*ot* soʻzi). Qadimgi turkiylar tasavvurida koʻplik shakllari, yigʻish, toʻda maʼnosida ifodalangan. Masalan, hozirgi oʻzbek tilida ham ayrim otlar birlik shaklida umumlashgan narsa-predmetni bildiradi: *toʻda*, *poda*. Koʻplik shaklining sintaktik usulda ifodalanishi turkiy yodnomalarda soʻzlarning takror qoʻllanishida koʻrinadi. Keyinroq grammatik tushunchasi son bilan otning birikishi orqali aks ettirilgan.

Turkiy tillardagi bobo til davridan mavjud boʻlgan jamlikni bildiruvchi koʻrsatkichlar sifatida quyidagilarni keltirish mumkin: **l, m, r, s, č, š, z, n**. Bu koʻrsatkichlar hozirda isteʼmoldan chiqqan, bir qator turkiy tillardagi soʻzlar tarkibida saqlanib qolgan.

l koʻrsatkichi – qadimgi turkiy tilda: *ikiz//ikkiz* "egiz", *miigtiz* "boxlar", *goz* "koʻzlar", *yuz, tiz* "tizza", tat. *myogez* "shoxlar", *joldašze* "otloqlar". Bu affiks bir qator etnonimlar tarkibida ham uchraydi va koʻplikni bildiradi: *oğuz, qirgʻiz*. Bu qoʻshimcha tatar tilida II shaxs koʻplikdagi buyruq-istak maylida ham mavjud: *barmağiz* "bormangiz". Koʻplik olmoshlarining koʻplik shakli ham **z** koʻrsatkichi yordamida bildirilgan: **-mi+n | bi+ -z = biz ; si+n=sen | si+z=siz**.

Y. Abdurasulov qadimgi turkiy tilda birlikdagi ot sanaladigan qo'qiz, öz, huz kabi so'zlar tarkibida z undoshining hõrligi, o'z navbatida qas, qol, ayaq, qulaq, erin, egin kabi juftlik anglatuvchi so'zlar tarkibida z elementining mavjud emasligini ta'kidlab, z ko'rsatkichining ko'plik shakli sifatida qaralishiga to'liq ishotini topmagan holat sifatida baholab beradi.⁵⁷ Buz so'zi anglatadigan ma'noda qisman ko'plik tushunchasi mavjud. Izlanishlar huz "muz" so'zining "qotmoq, yaxlamoq" ma'nosidagi bus- so'zi bilan aloqadorligini ko'rsatadi (ЭСТЯ, 1978, 21). Qas, qol, ayaq, qulaq, erin, egin so'zlarida ko'plik (yoki ikkilik) -s, -q, -n shakllari orqali hosil qilingan.

-q (-k), -x ko'rsatkichi: yoq. *talax*, qum, *talaq* "taloq", yoq. *qumax* shaklida *qummaq* "qumlar". Bu ko'rsatkich -liq // lik murakkab affiksi tarkibida ham uchraydi: chuv. *yuminlix* "dubzor", qad. turkiy t. *aşhq* "ozuqa, don".

-l ko'rsatkichi alohida affiks holida, deyarli, uchramaydi, to'g'ri tilidagi *ubahşki* "opalar" (*uba* "opa"), *ahalışki* "akalar" (*aha* "aka") kabi so'zlar tarkibida kuzatiladi.

-l ko'rsatkichi o'rin-joy otini yasovchi -liq // -lik, -laq // -lak; jamlovchi son hosil qiluvchi -la // -le, -lan hamda -lar // -ler ko'plik qo'shimchasi tarkibida keladi: tat. *qayiliq* "qayinzor", chuv. *xirlix* "qarag'ayzor", qad. turk. *atlaq* "otlar", *itlaq* "itlar to'dasi", *hilgaläk* "donishmandlar": olt. *ekile* "ikkala", *ucule* "uchala", xakas. *altalan* "oltovlon".

-m ko'rsatkichi ham murakkab affikslar – taqsim son, tartib son shakllari tarkibida uchraydi: ozarb. *ucam-ucam* "uchtadan", *birinci* "birinchi", *ikinci* "ikkinchi", *ucümcü* "uchinchi", *beslämci* "beshinchi". Chuvash tilidagi tartib son shakli bo'lgan -meç qo'shimchasi tarkibida ham -m ko'plik ko'rsatkichi mavjud: *ikkemeç* "ikkinchi".

-n ko'rsatkichi jamlash olmoshi tarkibida: *barın* "hamma", jamlovchi son tarkibida: q.-balq. *ucavlan* "uchovlon" kuzatiladi. Qadimgi turkiy tilda -gun ko'plik shakli uchraydi: *iniyigun* "ukalar", *ikagiün* "ikkala", *ucägun* "uchala"; *oglan* "o'smirlar", *erän* "erlar", *qırqın* "qizlar, joriyalar".

-r ko'rsatkichi asosan -lar tarkibida uchraydi: tuva va xakas tillarida *adıñar* "otlaringiz", olt. *adağar* "otalaringiz", *doliğar* "yo'llaringiz", qirg'. *alasınar* "olasizlar". Chuvash tilidagi ko'plik ko'rsatkichi -sar tarkibida ham -r kuzatiladi: *xurinsar* "qayinzor".

-s ko'rsatkichi chuvash tilidagi -sar, -sem tarkibida saqlanib qolgan.

⁵⁷ Abdurasулов Ё. Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси. -Т.: Фан, 2000. -Б.86.

bu ko'rsatkich son qo'shimchasida ham *-s* ko'plik ko'rsatkichi mavjud: *atas* "otakalamiz".

-a ko'rsatkichi turkiy tillardagi *harca* olmoshi tarkibida kuzatiladi: bobo *harca*, q.qalp. *harsä* "barcha".

-a ko'rsatkichi turkiy bobo til davrida qayd etiladi: *adas* // - *ataš* "otalar bilan", *anas* (ona - bolalari bilan).

Hozirgi turkiy tillarda nol ko'rsatkichli bo'lsa, **narsalarning ko'pligi** *-lar// -ler* qo'shimchasi va uning variantlari orqali ifodalanadi.

-lar // -ler: yoq. *sulgular* "otlar"; *kihiler* "kishilar".

-lar // -lar: olt. *olor* "ular"; yoq. *bereler* "bo'rilar".

-lar // -lar // -lar: uyg'. *adamlar* "odamlar", *gulär* "gullar"; q.halq. *atalar* "otalar".

-lar // -lar: olt. *aldatur* "hayvonlar", *qarlur* "qorlar".

-lar // -lar: uyg'. *siler* "sizlar".

-lar // -lar: q.qalp. *qatunnar* "xotinlar", *senner* "senlar", tuv. *duynner* "hayvonlar"; olt. *aynar* "hayvonlar", xakas. *maannar* "maynalar".

-lar // -lar: turkm. *oglonnar* "o'g'lonlar", yoq. *d'onnor* "xalqlar".

-lar // -lar: ozarb. *agacdar* "daraxtlar", boshq. *quldar* "qo'llar", yoq. *bulddar* "tulkiilar"; olt. *balder* "bolalar"; uyg'. *besder* "bizlar", qoz. *sozdar* "so'zlar".

-lar // -lar: olt. *keldar* "ko'llar", yoq. *kotordar* "qushlar".

-lar // -lar: boshq. *agastar* "daraxtlar", tuv. *attar* "otlar"; *inekte* "sigirlar"; xak. *xaptar* "qoplar", yoq. *yolattar* "yoshlar"; *tuyuretter* "yovchilar".

-lar // -lar: ozarb. *gazzar* "g'ozlar", *ükuzzer* "ho'kizlar".

-lar // -lar: ozarb. *doxtorror* "doktorlar", *yarrur* "yerlar".

Chuvash tilida *-lar// -ler* qo'shimchasi yo'q. Ko'plik *-lar* affiksi bilan ifodalanadi: *atahar* "otalar". Ko'p hollarda bu tilda qo'liandigan *-sem// -sem* qo'shimchasi ko'plik ma'nosini bildiradi: *yüldaszem* "o'rtoqlar".

Hozirgi turkiy tillarda *-lar* qo'shimchasining funksional-semantik vazifalari kengaygan. Bu qo'shimcha flektiv tillardan farqli ravishda otdan boshqa so'z turkumlariga ham qo'shib kela oladi (fe'l shakllari bundan mustasno). *Dadamlar keldilar* kabi o'rinlarda *-lar* ko'plik qo'shimchasi hisoblanmaydi. Aksariyat turkiy tillarda ko'plik shakli egalik, kelishik shakllaridan oldin qo'shiladi: *bolatarimizni*. *-lar* qo'shimchasi hurmatni bildirganda I va II shaxsda egalik qo'shimchasidan keyin keladi: *babalar, bobonglar*.

Turkiy tillarda affikslar, jumladan, *-lar* affiksi, keyingi taraqqiyot bosqichlarida shakllangan. Turkiy tillardagi ko'plik formasi hisoblangan *-lar*, ko'plik ma'nosini ifodalashdan tashqari, boshqa vazifalarni bajarish xususiyatiga ega.

1. **Planeta, yulduz nomlari** (Quyosh, Mars). atoqli otlarga *-lar* affiksi qo'shilganda grammatik ko'plik ifodalanmaydi. Ko'plik atoqli otlarga qo'shilganda o'zi qo'shilgan otning ko'pligini emas, balki uning boshqalar bilan birgalikda ekanligi yoki geografik nomlarga qo'shilganda shu geografik joyning kengroq, atrofdagi joylar bilan birgalikda tushunilishini bildiradi. Atoqli otlarga *-lar* qo'shilganda kishilar guruhi tushuniladi.

2. **Ayrim so'zlar ma'nosiga ko'ra** *-lar* ko'plik qo'shimchasini olmaydi: *xaloyiq, dada, ona*.

3. **Mavhum otlarga** *-lar* qo'shilganda uslubiy ma'no ifodalanadi, ma'no kuchaytiriladi: *sevgi, uyqu, aql, kambag'al, ko'ngil. Uyqularim qochdi*.

4. **O'zi bir dona bo'ladigan narsa-buyumlarga** *-lar* qo'shilganda ham ma'no kuchaytiriladi: *bosh, til, burun*.

5. **Donalab sanalmaydigan narsa va hodisalarni bildiruvchi otlar birlik shaklida kelsa ham, aslida jamlikni bildiradi.** M., *Ko'chaga qurib to'kilgan* yoki *Ariq to'la suv, ichgani tashna, holam*. Bunday so'zlarga *-lar* qo'shilsa, shu predmetning turi, navi, xili, xilma-xil ekanligi, mo'lligi anglashiladi: *unlar, yog'lar, suvlar* (gazli suv, mineral suv kabi) *bozordagi unlar*. Ba'zan *-lar* tasviriylilik, ifodalilikni kuchaytiradi: *ko'z yoshini artdi – ko'z yoshlarini artdi*.

Ma'lum kasb-hunar, fan, shu kasb-hunarga, fanga oid sohani bildiruvchi otlar ko'plik shaklida qo'llanmaydi: *o'qituvchilik, dehqonchilik, olimlik, matematika, kimyo, tilshunoslik*.

Quyidagi hollarda otlar doimo birlik shaklida bo'ladi:

1. **Izohlovchi-izohlanmish munosabatidagi birinchi so'z:** *qiz bola oshpaz xola, muhandis Qodirov*.

2. **Sifatlovchi son bilan ifodalanganda:** *beshta kitob, o'ntacha sayyora, uchala bola, bir-ikkita gap, besh kun*.

Hozirgi chuvash adabiy tilida ayrim otlarning I va II shaxslardagi ko'plik shakllarida *-lar* ishlatilmaydi: *attemer* "otalar", *piren atte* "bizning otamiz", *siren ate* "sizning otangiz".

Otlarning kichraytirish va erkalash shakllari. Otlarning *-cha, -chaq, -chak* qo'shimchalarini olgan shakli kichraytirish shakllari: *-gina (-kina)*.

qo'shimchalarini olgan shakllari erkalash shakllari bo'lmadi.

Turkiy tillarda otlarga xos kichraytirish-erkalash qo'shimchalari quyidagilardir:

-at/-atim: qad.turk. *atacim* "otaginam", *ogucum* "onaginam", no'g'. *atim* "otaginam", tuv. *qusqaš* "qushcha".

-at/-atš // -eš // -öš: shor. *ertegeš* "o'rdakcha", olt. *ayagas* "kitabcha", *huiges* "kitobcha".

-at/-atir: tat. *terkimse* "guruhcha", qoz. *bitaqsa* "butoqcha", ozarh. *buqsa* "buq'cha", q.qalp. *jolsa* "yo'lcha", shor. *qusca* "qushcha".

-at/-atir // -jak // -šaq: *yargucaq* "havoncha"; olt. *balacaq* "bolacha", olt. *uyjak* "uycha", qoz. *qulinsaq* "quluncha".

-at/-atir // -juq // -jek: turk. *evcik* "uycha", tuv. *xemcik* "daryocha", olt. *kepujuq* "ko'prikcha", xak. *kimejek* "kemacha", q.halq. *qizciq* "qiz'cha".

-at/-atir // -x, -uq // -yek: xak. *xazınak* "qayincha", *qoyınok* "quyoncha", olt. *qozınok* "quyoncha", tat. *başaq*, xak. *pozax* "hoshoq", olt. *majaq*, olt. *masuq*, qoz. *masaq* "hoshoq", qad. uyg'. *yulaq* "daryoncha. irmoq", olt. *qırsanoq* "quticha".

-at/-atir // -kul // -kel // -ge: qirg'. *atake* "otajon", qoz. *şeseke* "onajon", chuv. *tilge* "tilcha".

-at/-atir // -kay // -key: tat. *quyankay* "quyoncha", boshq. *yerkey* "yercha", olt. *do'stgina*, o'zh. *holakay*.

-at/-atir // -qi: turkm. *ataqi* "otajon", *anaqi* "onajon", tuv. *avaqim* "otaginam".

-at/-atir // -loq: o'zb. *ho'taloq*, *toyloq*.

-at/-atir // -(a)u // -(e)n: turk. *oolan* "o'g'ilcha", qoz. *özen* "daryocha".

-at/-atir // -tay // -tey: qoz. *agotay* (*hoho*), o'zb. *erkatoy*.

Ba'zi hollarda kichraytirish shakllari shakl-ko'rinishga ega bo'lmagan otlarga qo'shiladi: qad. olt. *salqınak* "yengil shamol" (<salqın shamol).

Turkiy tillarda kelishiklar tizimi. Ot turkumidagi so'zning yoki ismning kelishik qo'shimchalarini olib o'zgarishi *turlanish* deyiladi. Kelishik qo'shimchalari (egalik qo'shimchalari bilan bir qatorda) turlovchi qo'shimcha hisoblanadi. Turkiy tillardagi ism guruhiga oid so'zlarda yagona tipdagi turlanish tizimi mavjud. Har bir kelishik bitta alliksga ega (fonetik variantlari bilan birgalikda).

Turkiy tillarda kelishiklar quyidagicha:

Bosh kelishik	—
Qaratqich kelishigi	- <i>in</i> , - <i>in</i> , - <i>mun</i> / - <i>nün</i> ; - <i>un</i> / - <i>ün</i> ; - <i>nu</i>
Tushum kelishigi	- <i>i</i> , - <i>i</i> , - <i>ir</i> ; - <i>ni</i> / - <i>nu</i> ; - <i>in</i> // <i>in</i> , - <i>u</i> , - <i>ig</i>
Jo'nalish kelishigi	- <i>qa</i> , - <i>ga</i> , - <i>a</i> , - <i>a</i> , <i>ya</i> / - <i>qa</i> , - <i>ja</i> , - <i>a</i> , - <i>ka</i> (- <i>ka</i>)
O'rin-payt kelishigi	- <i>ta</i> // - <i>ta</i> // - <i>to</i> , - <i>da</i> , - <i>da</i> , // - <i>la</i> // - <i>lo</i> // - <i>sa</i> // - <i>sa</i> // - <i>so</i> // - <i>na</i> // - <i>no</i>
Chiqish kelishigi	- <i>tan</i> , - <i>tən</i> , - <i>dan</i> , - <i>dən</i> , - <i>da</i> : - <i>dan</i> : - <i>dan</i> : - <i>in</i>
Vosita kelishigi	- <i>in</i> / - <i>in</i> // - <i>un</i>
Birgalik kelishigi	- <i>la</i> , - <i>le</i> , - <i>lan</i> , - <i>len</i> , - <i>li</i> , - <i>li</i>
O'xshatish-qiyoslash kelishigi	- <i>ča</i> , - <i>če</i>

Kelishik qo'shimchalari olmoshlar, harakat nomi, jamlovchi son qo'shilishi mumkin. Otlashgan so'zlar (otlashgan sifat, otlashgan sifat-dosh) hamda olmoshlar ham kelishik qo'shimchalarini qabul qiladi.

Turkiy tillarda kelishik tizimining ikki ko'rinishi mavjud. Birinchisi nisbatan qadimiy bo'lib, bobo til davriga xosdir. Ikkinchisi, nisbatan keyinroq, ya'ni asos til davrining so'nggi bosqichlarida paydo bo'lgan deb qaraladi. Turkologlar qadimgi turkiy tildagi kelishiklar soni haqida turlicha fikr bildiradilar: V.V.Radlov 8 ta, I.A. Batmanov 6 ta, V.I.Nasirov 7 ta, A.Kononov 11 ta kelishik mavjud bo'lganligini ta'kidlaydi. Hozirgi turkiy tillarda kelishiklar miqdori jihatidan unchalik farq qilmaydi. Tatar, gagauz, ozarbayjon, turkman, o'zbek, qoraqalpoq tillarida 6 ta, qozoq tilida 7 ta, xakas va chuvash tilida 8 ta, yoqut, turk, boshqird tillarida 9 ta kelishik mavjud.

Turkiy tillarda kelishik shakllari qo'llanishining o'ziga xos xususiyatlari quyidagicha:

1. Ayrim so'z tarkibidagi kelishik shakllari yaxlitlanib qolgan. Qadimgi kelishik shakllari ba'zi so'zlar tarkibida qotib qolgan holda hozir ham uchraydi: *ičra*, *üzra*, *ičkəri*, *taşqari*.

2. Bir o'zakka ikki xil kelishik shakli qo'shilgan: *meniñca*, *ilgarü* kabi.

3. So'z o'zagining qattiq-yumshoqligiga qarab kelishiklar har xil fonetik variantlarda qo'shilgan. Kelishik qo'shimchasini olgan so'z ba'zan fonetik o'zgarishga uchragan (*aña*, *alarnıñ*).

4. Ayrim turkiy tillarda kishilik olmoshlari kelishik qo'shimchasi sifatida saqlangan. Masalan, qozoq, qoraqalpoq, xakas, qirg'iz tillarida *mağa*, *sagañ*, *ogañ* kishilik olmoshlari jo'nalish kelishigi -*ga* o'mida ishlatiladi.

Qadimgi yodgorliklarda vosita kelishigi mavjud bo'lgan: *-in, -in*.
Ushbu ko'pgina turkiy tillarda kategoriya tizimidan chiqqan, hozirda
bunday ayrim ayrim so'zlar tarkibida uchraydi: *acın -toqın, yazın -qışın*.
Ushbu kelishik. Turkiy tillarda bosh kelishik morfologik ko'rsat-
kchi emas. Bosh kelishikning asosiy vazifasi gapda ega vazifasida
ishlatiladi. *Ol yigitlār aytdılar (QR). Quyaş har kün üz urur ol qapuqqa*
olma. Qaratqich, tushum, jo'nalish kelishiklari belgisiz qo'llanganda
bosh kelishikka o'xshaydi, lekin ma'nosi va vazifasiga ko'ra farq
bor. *olma sharbatı* (bosh kelishik), *olma sharbatı* (qaratqich kelishigi).

Qaratqich kelishigi. Qaratqich kelishigi affikslari quyidagicha:
-ın / -in, -ın / -in; -ın / -in; -ın / -in; -ın / -in. Bu shakllar bir affiksning turli fo-
nematik ko'rinishlari bo'lib, bulardan qaysi birining ishlatilishi shu affik-
sning qabul qiluvchi so'zning fonetik tuzilishiga bog'liq. Bundan tashqari,
undosh tilida qaratqich kelishigi affiksining *-im* shakli ham mavjud bo'lib,
qaratqich qo'llanishi *men, biz* olmoshlari bilan chegaralangan: *menim, bizim*.
Bu shakl hozirgi badiiy uslubda ham kuzatiladi: *O'zbekiston – vatanım*
menim (A.Oripov).

Qaratqich kelishigi affiksining *-nin / -niñ* shakllari odatda tarkibi
tasviri bo'g'ini)da lab unlisi bo'lmagan so'zlarga qo'shiladi: *yığačnıñ*
kelmeçı, yelniñ sözi kabi. Bu shakl qaratqich kelishigining asosiy
ko'rinishi sifatida eski o'zbek tilida qo'llangan.

-ın / -in shakllari lab uyg'unligi asosida yuzaga kelgan, ya'ni so'z
tarkibi (oxirgi bo'g'in)dagi unli lablangan bo'lsa, affiks tarkibidagi unli
lablangan bo'ladi: *quduqınıñ taşı, sozınıñ rasti* kabi.

Qaratqich kelishigi affiksida lab uyg'unligining aks etishi, bir qator
turkiy tillarda, jumladan, o'zbek tilida XIX asr oxiriga qadar davom
etgan. XX asr va undan keyingi davrlarda esa bu qonuniyatga, deyarli,
qaratilmagan, ya'ni tarkibida lab unlisi bo'lgan *yurt, quduq, kul, suv*
kabi so'zlarga ham ko'pincha qaratqich kelishigi affiksi *-ın / -in* shakllarida
qo'shilgan: *yurtınıñ kişisi, quduqınıñ suvi*.

Undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shiluvchi *-ın / in, -ın / -in*
shakllarining qo'llanishi turkiy tillar taraqqiyotining ma'lum davrlari
bilan chegaralangan, ayrim so'zlar uchungina xos bo'lgan.

Qaratqich kelishigi affiksining *-ın / in, -ın / -in* shakllari hozirgi
uzbek, turk, turkman, gagauz kabi o'g'uz guruhidagi turkiy tillarga
xos, ya'ni bu tillarda undosh bilan tugagan so'zlarga qaratqich kelishigi
affiksining shu shakllari qo'shiladi.

Hozirgi o'zbek adabiy tili uchun qaratqich kelishigi affiksining *-ni* shakli qabul qilingan bo'lib, eski o'zbek tilida amalda bo'lgan boshqa shakllari shevalarda saqlanib qolgan.

Turkiy tillarda qaratqich kelishigi belgisiz ham qo'llanadi. Bunda hollarda qaralmishning qaratqichga umumiy xosligi (shaxs, namoyishat predmet, o'rin, paytga munosabati) ifodalanadi: *daraxt bargi*. Belgisiz holat turdosh otlarga qo'shilganda kuzatiladi. Mazkur kelishiklar olmosh atroqli ot, sifatdoshlarga qo'shilganda belgili qo'llanadi.

Qaratqich kelishigidagi so'zning belgisiz qo'llanishi ko'proq shevalar asarlarda uchraydi. Nasriy asarlarda esa qaratqich kelishigidagi so'z asosan, belgili qo'llangan. Nasriy asarlarda qaratqich kelishigidagi so'z ham, uning qaralmishi ham ko'pincha belgili qo'llangan. Masalan *Samurqandni qorgamni icida...* (BN).

Qaratqich kelishigidagi so'z aniqlovchi vazifasida qo'llanadi.

Qaratqich kelishigidagi so'z kesim vazifasida ismlarni kesimga xoslovchi shakllar bilan qo'llangan va qarashlilik ma'nosini ifodalagan *Gösti sizni, ustixani bizni bolgay*. Qaratqich kelishigi qoshimchasi bo'lgan so'z vazifada hozirgi o'zbek tilida kuzatilmaydi, janubi-g'arbiy guruhga xos shevalarda uchraydi.

Hozirgi turkiy tillarda qaratqich kelishigi ko'p variantli bo'lib, ularning qo'llanishi quyidagicha:

- 1) o'zb., uyg' .-ni // -nin shakllari: *atanin, biznin*;
- 2) olt., boshq., tuv., xak., shor. -ni // -nin // -nun // -noy // -din // -dun // -don // -tin // -tun // -ton shakllari: *tonnun, moldin, sudin, bezzen, talanin*;
- 3) qirg' . -in // -nun // -din // -dun // -tin // -tun shakllari: *balanin, tonun, tondun, oqtun*;
- 4) qar. -in // -nin shakli: *atanin, atnin, menin*;
- 5) turkm. -in // -un // -nin // -nun: *agajin, onun*;
- 6) ozarb., gag., turk. -in // -un // -nun // -nun: *arabnin, onlarin, henikin, bizin*;
- 7) q.-balq., qum. -ni // -nu: *burnu, boynu*;
- 8) chuv. -n // -an // -nan shakllari ishlatiladi: *pullen* "baliqning", *tiren* "terining", *lajan* "otning", *piren* "bizning".

Yoqut tilida qaratqich kelishigi mavjud emas. Bu kelishik ifodalaydigan grammatik ma'no aniqlovchi-aniqlanish munosabati orqali voqelanadi: *at baha* "ot boshi".

ni kelishigi. Tushum kelishigining -ni / -ni, -in-// in, -i, -i, -ni, -ni, -n shakllari ishlatiladi. Bular bir affiksning turli shakllari bo'lib, qo'llanishi jihatdan bir-biridan farqlanadi:

-ni shakli turkiy tillarda tushum kelishigining asosiy ko'rsatib beruvchi biri sifatida qadimdan qo'llanib keladi. Bu affiks tushum kelishigida qo'llanuvchi har qanday so'zga qo'shila oladi. Tushum kelishigining -n shakli hozirgi turkiy tillarda badiiy uslubda ishlatiladi. Ushbu affiks, asosan, III shaxs egalik shaklidagi so'zlar bilan birikadi: *yolun* "yo'l", *basın* "boshini", *kişisin* "kishisini". O'rxun-enasoy va boshqa turkiy tildagi yodgorliklarida I va II shaxs shaklidagi so'zlarga ham qo'llanilgan. Ushbu affiks XIII–XIV asrlar eski turkiy tildagi nasriy asarlar, shuningdek, nasriy asarlar tiliga ham xos bo'lgan: *Vazir* "vazir", *qardı* (Tafsir).

Tushum kelishigining -in-// in shakli (turli fonetik shakllari bilan) hozirgi turkiy tillar uchun xos bo'lib, hozir ushbu guruhga mansub bo'lgan turk va gagauz tillarida qo'llanadi. Bu shakl ayrim ayrim shevalari, masalan, Xorazm shevalarida ham mavjud.

Turkiy tillar taraqqiyotining oldingi davrlarida tushum kelishigining -ni-// ni (undidan keyin: -g/-g) affiksli shakli ham qo'llangan. Bu shakl O'rxun-enasoy va boshqa qadimgi turkiy til bitiglarida keng iste'molda bo'lgan, XI–XII asrlar eski turkiy til yodgorliklarida ham qo'llangan.

Tushum kelishigidagi so'z belgili yoki belgisiz ishlatilishi mumkin. Muayyan so'z belgili qo'llanganda aniq manbani ifodalaydi, belgisiz qo'llanganda esa shu turdagi manbani ko'rsatadi.

Tushum kelishigining belgisiz qo'llanishi ot turkumidagi so'zlar turdosh otlarga xos, ya'ni *nimani?* (*nimalarni?*) so'rog'iga javob bo'luvchi turdosh otlar boshqaruvchi fe'l bilan yondosh holatda kelganda belgisiz qo'llanishi mumkin: *Turgil, ne'matlar yegil* (QR).

Tushum kelishigining belgili qo'llanishi nasriy asarlar tili uchun xos.

Tushum kelishigi shaklining qaratqich kelishigi o'rnida qo'llanishi XVI–XIX asrlarga oid yodgorliklar hamda "Boburnoma" tiliga xos bo'lgan. Bir qator manbalarda, xususan, Muhammad Solihning "Shuyboniynoma" va Alisher Navoiy asarlarida tushum kelishigining bunday ishlatilishi qayd etilmaydi.

Majhul daraja shaklidagi fe'llar, odatda, bosh kelishikdagi so'zni boshqaradi. Shu bilan birga, ayrim manbalarda bunday fe'llar tushum

kelishigidagi soʻzni boshqargan hollar ham mavjud. Bu hol “Boburnoma” tiliga xos boʻlib, Alisher Navoiyning ayrim nasriy asarlarida ham uchraydi: (*Qasimbek boshigʻ beklarni yibarildi* – BN).

Harakat maʼnosini ifodalovchi feʼllar bilan boshqarilganda tushum kelishigi vazifasi jihatidan chiqish yoki oʻrin-payt kelishigiga yaqin boʻladi. Tushum kelishidagi soʻz holatni ifodalovchi feʼllar bilan boshqarilganda shu soʻzdan anglashilgan narsa-predmet, voqea-hodisa haqidagi mazmuni bildiradi.

Hozirgi turkiy tillarda tushum kelishigining qoʻllanishi quyidagicha:

1) oʻgʻuz guruhidan boshqa turkiy tillarda *-ni//ni//nu//no//no//di//du//to//tu*: olt. *qapu* “qopni”, *uguni* “ukkini”, *qardi* “qorni”, *tuv*, *teveni* “tuyani”, *maldi* “molni”;

2) qar., qum., q.-balq. *-ni//ni//nu//no//di//du//ti//tu*: *yuldi* “yoʻlni”, *koʻsto* “kuchni”, *tash* “toshni”;

3) oʻzbek tili lahjalari, bir qator turkiy tillarda *-ni//ni//du//ti//ni//zi//si//xi//ti*: *qapu*, *qardi*, *uydi*, *uyyi*, *oni*, *soxxi*, *soçer*;

4) ozarb., turkm., yoq. *-ni//ni//nu//(y)i//-(y)u*: *apani*, *adami*, *buğduyu*, *körpöyu*;

5) gagauz, turk tillarida *-i//u//yi//yu*: *burnu*, *hiyeyi* “yilqini”;

6) oltoy, xakas, shor tillarida: *-n*, *-hin*, *-gin*: *atin*, *atibin*, *atigin*.

Joʻnalish kelishigi. Turkiy tillarda joʻnalish kelishigining *-qa/ -ga/ -ga*, *-ka/ -ga/ -a/ -al/ ya/ -qa/ -ja/ a*, *-ka* (<*-karu*) shakllari qoʻllanadi. *-ga/ -ga*, *-qa/ -ka* affikslari joʻnalish kelishigining asosiy shaklini tashkil etadi. Bu shakllarning ishlatilishi, asosan, shu affiksni qabul qiluvchi soʻzning xususiyatiga bogʻliq: *-ga* shakli, odatda, unli yoki jarangli undosh bilan tugagan qattiq oʻzakli soʻzlarga qoʻshiladi: *harçaga*, *uyquğa*, *suvğa*, *maqsudğa*, *yolğa*, *aqşamğa* kabi; *-qa* shakli jarangsiz undosh bilan tugagan qattiq oʻzakli soʻzlarga qoʻshiladi: *xalqqa*. Yumshoq oʻzakli soʻzlarga *-ga* yoki *-ka* shakli qoʻshilgan. Joʻnalish kelishigi affiksining yumshoq oʻzakli soʻzlarga qoʻshiluvchi jarangli *-ga*, jarangsiz *-ka* shakllari arab yozuvida bir xil koʻrinishga ega boʻlgan, yaʼni *kof* va *alif* orqali ifodalangan. Singarmonizm qonuniga muvofiq unli yoki jarangli undosh bilan tugagan yumshoq oʻzakli soʻzlarga qoʻshilganda, bu affiks *-ga* tarzida, jarangsiz undosh bilan tugagan soʻzlarga qoʻshilganda *-ka* tarzida talaffuz qilingan.

Joʻnalish kelishigi affiksi qattiq va yumshoq shakllarini qoʻllashdagi

qonuniyatining buzilish hollari, asosan, XIX asr yozuv bitiklari tiliga xos bo'lib, boshqa tillarning ta'siri bilan izohlanadi.

Jo'nalish kelishigining **-ğa/-ga** shakli III shaxs shaklidagi so'zlarga qo'shilganda egalik affiksi bilan kelishik affiksi o'rtasida *n* undoshi qo'shilishi mumkin. Bunday hollarda *n* sonor undoshi bo'lgani uchun kelishik kelishigi **-ğa** yoki **-gä** shaklida qo'shiladi: *unga*.

III shaxs egalik shaklidagi qattiq o'zakli so'zlarga jo'nalish kelishigi kelishikning **-na** shaklida qo'shilishi qadimgi turkiy til bitiklari va eski turkiy til obidalari, xususan, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari tilida kuzatiladi.

Jo'nalish kelishigining **-a/-na** shakli o'g'uz guruhidagi turkiy tillar tiliga xos bo'lib, bu tillarda qadimdan jo'nalish kelishigi uchun shu shakl qo'shilgan (unli bilan tugagan so'zlarga **-ya/-ya** shakli qo'shiladi). Bu shakl hozirgi ayrim o'zbek shevalarida, jumladan, Xorazm shevalarining o'g'uz yurulida mavjud: *hasima, basina*.

Turkiy tillar taraqqiyotining dastlabki davrlarida jo'nalish kelishigining **-qaru/-kari/- qari/-kari/-ru /-ru** shakllari ham iste'molda bo'lgan. Bu affikslar keyinchalik grammatik ma'nosini yo'qotib, so'zning ma'nosini qismiga aylangan va bunday so'zlar ravish yoki yordamchi so'zlar turkumiga o'tgan. Qadimgi turkiy yodgorliklar tilida ham bu shakllarning ma'nosi chegaralangan bo'lib, asosan, bir narsa-predmetning ma'nosiga narsa-predmet (obyekt) tomonga yo'nalishini ifodalagan. Keyingi davrlarda **-gäri/-gäri**, **-qaru/-kari** affiksi *taşqari, içkari* kabi so'zlar tarkibida saqlangan bo'lib, bu so'zlar hozirda ravish turkumiga o'tgan. Bu jarayon ancha qadimdan boshlangan. Masalan, O'rxun-enasoy bitiglarida *kungaru* (orqaga-g'arbiga), *ilgari* (oldinga - sharqqa) kabi so'zlar ravish ma'nosida qo'llangan.

-ru/-ru affiksining kelishik vazifasida ishlatilishi qadimgi turkiy yodgorliklarning ayrimlarida kuzatiladi. Bu affiks qadim davrlardan o'zining grammatik xususiyatini yo'qota borgan va ayrim so'zlar tarkibida saqlanib, ularning ajratilmas qismiga aylangan. Qadimgi yodgorliklar tilidagi *onra* "oldin", *asra* "pastki, quyi", *içra* "ichkari" kabi so'zlar tarkibidagi **-ru /-ru** ana shu affiksning asos bilan yaxlitlanib qolgan ko'rinishidir.

-ru /-ru affiksning kelishik vazifasida ishlatilishi ham qadimgi davrlardan o'zining grammatik xususiyatini yo'qotib, ayrim so'zlar tarkibida saqlangan. Bu affiks qadimgi yodgorliklar tilida ravish yoki ko'makchi tarkibida qo'l-

langan: *beri* "bu yoqqa", "yaqin", *maru* "u yoqqa". Jo'nalish kelishigi belgisiz qo'llanishi ham mumkin, ya'ni ma'lum vaziyatlarda ko'rsatuvchi affiksi tushirib qoldiriladi. Ish-harakat yo'nalgan tomonni ko'rsatuvchi so'zlar, asosan, joy nomlari **harakatni ifodalovchi fe'llar bilan boshlangan** qo'llanilganda, jo'nalish kelishigi belgisiz qo'llanishi mumkin.

Jo'nalish kelishigining belgisiz qo'llanishi eski o'zbek adabiy tibbiy nasriy asarlarda ham, she'riy asarlarda ham uchraydi. Bunday qo'llanish ayniqsa, "Boburnoma" tiliga xos bo'lgan.

Jo'nalish kelishigi shakli boshqa kelishiklar o'rnida ham ishlatiladi. Kelishik shakllari, xususan, jo'nalish kelishigi shaklining boshqa kelishiklar vazifasida ishlatilishi, aksariyat, boshqaruvchi fe'llar bilan bog'liq xarakteri bilan bog'liq holda yuzaga keladi.

Jo'nalish kelishigi qo'shimchalari:

1) qipchoq, qarluq-uyg'ur tillari, Sibir, Oltoy turkiy tillarida *-qo'll-ya//xa//go'll-qo'll-xo*: olt. *ayilga* "uyga", *yapaşqa* "chaylaga", *toşko* "muzga"; qaraim. *ataga*, *atqa* "otga", *maa* "menga"; qirg'. *malga* "molga", *tonğo* "to'nga", *maga* "menga"; yoq. *dalğa* "suruvga", *qizga* "qizga", *kyolge* "ko'lga", *inaxka* "sigirga", *qumayya* "ho'kizga", *binke* "bizga", q.qalp. *atasina* "otasiga";

2) xakas tili va dialektlarida *-gaa //qaa//xaa//ka*: *xaska* "o'rdakka", *tağaa* "tog'ga", *saga* "senga", *aga* "unga", *palaaga* "bolaga";

3) o'g'uz tillari, qisman oltoy, xakas, shor tillarida *-a//ya*: ozarb. *adama* "odamga", *gapıya* "eshikka", *saase* "senga"; gag. *kira* "dalaga", *sokaa* "ko'chaga", *hana* "menga"; turkm. *geçaa* "echkiga", *durnaa* "turnaga"; xak. *taga* "tog'ga";

4) chuvash tilida *-a //na//ya*: *xira* "dalaga", *xulana* "shaharga".

Tuva tilida jo'nalish kelishigining o'ziga xos shakli mavjud: *-če //je* - *če* qo'shimchasi barcha jarangsiz undoshlar va m, n, ŋ sonorlaridan so'ng, *-je* qo'shimchasi g, y, r undoshlaridan keyin qo'shiladi: *xemče uglamı* "daryoga bormoq", *xolče çooksulaar* "ko'lga yaqinlashmoq", *hajıñče kirer* "uyga kirmoq", *sugnu busče xuuldurar* "suvni bug'ga aylantirmoq".

Turkiy tillarda *taba* ko'makchisining variantlari jo'nalish kelishigi qo'shimchasi o'rnida va unga sinonim tarzida qo'llanadi: *-tiva//tixe//tuva//tuxell//diva//dixe//duva//duve*: *dagdiva* "tog'ga", *kijidixe* "odamga", *ottuva* "olovga", *xunduxe* "quyoshga", shor. *Men kayaga tebe attım* "Men qoyaga tomon otdim"; tat. *kicke taba* "kechga tomon", *urmanga taba* "o'rmonga tomon"; qum. *bazarga taba* "bozorga tomon".

O'rin-payt kelishigi. O'rin-payt kelishigi *-da//dā//da//do; -ta//tā//ta//to* affiksi bilan ifodalanadi: *olt. oltida*, *emle "dorida"*, *tošto "toshda"*, *qasta "qog'ozda"*, *biste "boshqird. qazza "g'ozda"*, *dalala "dalada"*, *qalala "shaharda"*, *chuv. lajara "otda"*, *xulara "shaharda"*, *vermanda "menda"*, *sarda "botqoqda"*, *ulaxra "to'qayda"*, *pirda "bizda"*, *unra "u yerda"*, *yoy. manna "shu yerda"*, *sumanna "mana shu yerda"*, *itinne "ana yerda"*, *sumo "aynan o'sha yerda"*. Bu affiks tarkibidagi undoshning unli yoki jarangsiz holda kelishi odatda shu affiksni qabul qiluvchi so'zning qanday tovush bilan tugashiga bog'liq bo'ladi, ya'ni unli yoki jarangli undosh bilan tugagan so'zlarga jarangli *-da/-da* shakllari qo'llaniladi; *qalada, uyquda, ko'zgi'da, ta'sqarida, i'čkarida, suvda, ha'gda, qalala, baranda, yerda* kabi. Jarangsiz undosh bilan tugagan so'zlarga esa jarangsiz *-ta// -ta* shakllari qo'shiladi: *yurta, esikta, qislaqta* kabi.

O'rin-payt kelishigi affiksi III shaxs egalik shaklidagi so'zlarga qo'llanilganda, egalik affiksi bilan kelishik affiksi o'rtasida *n* undoshi qo'llaniladi. Bu xususiyat qadimgi turkiy bitiglar tili uchun ham xos bo'lgan.

Mutuuning qismi, to'lda yoki guruhning ma'lum bo'lagi ajratib ko'rsatiladigan hollarda ham chiqish kelishigi o'rnida o'rin-payt kelishigi qo'llanilishi mumkin. O'rin-payt kelishigining bunday xususiyati III-IV asarlarga oid yozuv yodgorliklari tiliga xos bo'lib, keyingi davrlarda ayrim turkiy tillarda uchraydi.

Hu kelishik qo'shimchalarining *-za, -la* shakllari boshqird tilida, *-za, -da* shakllari chuvash, *-za, -na* shakllari turkman tili dialektlarida uchraydi.

Chiqish kelishigi. Chiqish kelishigining, asosan, *-din// -din, -tin// -tin* shakllari qo'llaniladi, ayrim turkiy tillarda *-dan// -dan// -tan// -tan* va *-din// -din, -tin// -tin* shakllari ham kuzatiladi. Bular bir affiksning turli fonetik shakllari bo'lib, tarkibidagi unli yoki undosh tovush xususiyatiga ko'ra o'zaro farqlanadi.

-din// -din, -tin// -tin shakli chiqish kelishigining asosiy ko'rsatkichi sifatida barcha turkiy tillarda uchraydi.

Chiqish kelishigining yuqorida ko'rsatilgan shakllari, yozuv yodgorliklaridan ma'lum bo'lishicha, turkiy tillarning shakllanish davrida ham faol bo'lgan. Jumladan, *-din/-din // -tin/-tin* affiksi qadimgi turkiy til bitiglarida chiqish kelishigining asosiy shakli sifatida keng

iste'molda bo'lgan. "Qutadg'u bilig" va "Devonu lug'otit turk" da ham chiqish kelishigi uchun, asosan, shu shakl qo'llangan. Eski o'zbek adabiy tili manbalari tilida ushbu shakl faol ishlatilgan.

-dan/-dan // -tan/-tan shakli qadimgi turkiy tilning *n* dialektiga xos bo'lgan. III shaxs egalik shaklidagi so'zlarga qo'shilganda jo'nalish va o'rin-payt kelishiklaridagi kabi chiqish kelishigi affiksi oldidan *n* undosh orttirilgan.

O'rin-payt va chiqish kelishiklarida tegishlilik affiksi va kelishik qo'shimchalaridan oldin *n* tovushi qo'shiladi - *valunta*, *xerunte*, *xerente*, *xanince* kabilar. Otlar *a*, *e* bilan tugaydigan affikslar bilan qo'llanganda barcha kelishiklarda *a* dan oldin turgan undosh tovushlar ikkilanadi. Masalan, *tirram*, *sellem*, *tirru*, *sellu*, *selli*.

Chiqish kelishigi qo'shimchasi variantlarini quyidagicha guruhlash mumkin:

1) qipchoq va o'g'uz guruhi tillari, tuva va o'zbek tillarida -*dan*//*-don* //*-dön*//*-tan*//*-ton*//*-nan*//*-non*//*-lan*//*-lon*//*-zon*//*-san*//*-son* shakllari. ozarb. *dagdan*, *menden*; olt. *attan*, *maldan*, *kolden*; gag. *yuvadan* "uyadan", *dereden* "daryodan", *baadan* "bog'dan", *sudan* "suvdan", *sokaktan* "ko'chadan", *inekten* "sigirdan"; tuv. *tuygadan*, *aydan*, *çiveden* "archadan", *daştan* "toshdan", *iyastan* "yog'ochdan";

2) oltoy, xakas, shor tillarida -*dan*//*-dön*//*-tan*//*-ton*//*-nan*//*-non* shakllari: *attan*, *sostan* "so'zdan", *maldan* "moldan", *tannan*, shor. *menen* "mendan", *senen* "sendan", *anan* "undan";

3) yoq. -*tan* //*-ttan*//*-ton* shakllari: *tastan* "toshdan", *oyurtan* "o'rmondan", *tabattan* "bug'udan", *borotton* "bo'ridan";

4) chuv. -*tan* //*-ran*: *lajaran* "otdan", *xularan* "shahardan", *varmandan* "o'rmondan", *uramran* "ko'chadan", *manran* "mendan" shakllari ishlatiladi.

Turkiy tillarda chiqish kelishigi shakli nisbatan keyingi davrlarda reallashgan bo'lib, ma'lum davrlargacha, masalan, O'rxun-enasoy bitiklarida, bu kelishik o'rimda ham o'rin-payt kelishigi shakli qo'llangan. Qadimgi turkiy til yodgorliklarida chiqish kelishigi cheklangan o'rinlarda kuzatiladi.

Vosita kelishigi. Vosita kelishigi shakli -*n*; undoshdan keyin: -*m*/ -*in*//*-un*//*ün* affikslari bilan ifodalanadi. Vosita kelishigi turkiy tillar taraqqiyotining qadimgi davrlariga xos bo'lgan. Bu kelishik qadimgi turkiy til yodgorliklari, "Qutadg'u bilig" va "Devonu lug'otit turk" asarlarida keng qo'llangan.

Vositani kelishigi qurol, vositani bildirgan, ya'ni ish-harakatning amalga oshirilishi vosita kelishigidagi soʻz ifodalagan narsa orqali sodir boʻlganini bildirgan: *Ol bicaqin sanchdi* - "U pichoq bilan sanchdi" (DLT);

Vositani kelishigi birgalikni bildirgan, ya'ni ish-harakatning birgalikda bajarilishini anglatgan: *Turub barsa avga xilin, qoldasin* - "Ovga oʻz oʻzi va doʻsti bilan borsa..." (QB).

Ushbu harakatning bajarilish usuli, holatini bildirgan: *Ezgulikin kel, yomonlik kelma* - "Yaxshilik bilan kel, yomonlik bilan kelma" (DLT).

Vositani kelishigi hozirgi turkiy tillarda oʻrin-payt ravishlari tarkibida saqlanib qolgan: olt. *dazin* "bahorda", *kuzun* "kuzda", *tunun* "tunda", *qishin* "qishda", *yazin* "yozda"; qoz. *jazin* "yozda", *qisin* "qishda", *basxizin* "bahorda"; yoq. *kihın* "qish", *sayin* "yoz", *kuhun* "kuz".

In'kidlash joizki, qadimgi turkiy tilda makon ma'nosini ifoda etuvchi shakllar keng tarqalgan, makon tushunchasini bildiruvchi kelishik shakllari ham yetarlicha boʻlgan. Keyinchalik bu shakllar miqdor jihatidan kamaygan.

Ayrim turkiy tillarda kelishik qoʻshimchalari soʻzning unli yoki undosh bilan tugashiga koʻra farqli koʻrinish (fonetik variant)ga ega boʻladi. Chunonchi, qitgʻiz tilida tushum kelishigi unli soʻng *-ni*, undoshdan soʻng *-di* shaklida, joʻnalish kelishigi esa unli soʻng *-ga*, *-di*, *-go*, undoshdan keyin *-ka*, *-ko*, *-ke*, *-ki* variantlarida qoʻshiladi.

Boshqird tilida soʻz oʻzagi *r*, *v*, *y*, *z* tovushlari bilan tugasa, kelishik qoʻshimchasi *z* tovushi bilan boshlanadi: *-zin*, *-za* (-ga).

Turk tilida tushum kelishigining qoʻllanishi oʻziga xos. U, asosan, ikki shaklga ega: *-i* va *-ni*. Agar *-i* shakli unli bilan tugagan soʻzga qoʻshilsa, *y* tovushi orttiriladi: *odayi* (xonani). *Bu*, *shu* olmoshlariga esa singarmonizm talabi bilan *-nu* shaklida qoʻshiladi: *bunu*, *shunu* kabi. Shuningdek, unli bilan tugagan soʻzlarda bir *-y* tovushining qoʻshilishi boshqa ayrim kelishik qoʻshimchalariga ham xos: *su-y-a* (suvga), *ne-y-in* (nimaning) kabi.

Kelishik qoʻshimchalarining funksional-semantik xususiyatlari turligicha, bu holat turkiy tillarda oʻziga xosliklarga ega. Yoqut tili kelishiklarga boy til hisoblanadi.

Turkiy tillarda egalik tushunchasi. Turkiy tillarda oʻzakning unli yoki undosh bilan tugashiga koʻra egalik qoʻshimchalari turli variantlarda qoʻshiladi. Egalik qoʻshimchalarining variantlari singarmonizm nisbatan

ko'proq saqlangan tillarda o'zaklarning qattiq-yumshoqligiga ko'ra farqlanadi. Egalik shaklini olgan so'z oldidan qaratqich kelishigi shaklidagi so'z qo'llanadi. Shunga ko'ra, ba'zi olimlar bu hodisalarni biriga bog'laydilar. Qadimgi bobo til davrida qaratqich kelishigi va o'z qo'shimchalarning bo'lmaganligi turkiy tillarda egalik qo'shimchalari vujudga keltirgan, degan fikrlar ham mavjud.

Turkiy tillarda qarashlilikni ifodalash usullari, asosan, ikki yo'l: egalik qo'shimchalari va morfologik-sintetik usul orqali reallashadi.

Turkiy tillarda egalik qo'shimchalari va sonning ko'plik shakli quyidagi umumiy xususiyatlari bilan ajralib turadi:

1. Birlik sondagi I shaxsda turkiy tillarga xos egalik qo'shimchalari mushtarakdir. Shu bilan birga, *-im/-im* shaklidagi unli *u* tovushiga aylanishi mumkin. Bu shaxsning ko'plikdagi *-miz* shakli ko'pgina turkiy tillarda *-biz*; yoqut tilida *-bu/-bit* (agabu "mening otam"), tuva tilida *-vis/-vis* shakllarida qo'llanadi.

2. II shaxs birlik qo'shimchalari turk, gagauz, ozarbayjon tillarida *-ni/-in* shaklida qo'llanadi. Ammo chuvash tilida bu shakl qadimgi holatini saqlagan: *ogilig-vil-u* (sening o'g'ling). Ko'plikda asosan *-gig // -ni* shakli, turk, gagauz, ozarbayjon tilida *-miz/-miz*, tatar, boshqird, qumtq tillarida *-giz // -giz* shakli mavjud. Sibir tillarida ancha farqli: chuvash tilida *-r/-r*, yoqut tilida *-gt, -xt*, oltoy tilida *-g'ir, -xir* shaklida uchraydi. Bu affikslar qadimiy shakllarning o'zgarishi natijasida shakllangan.

3. III shaxsning qadimgi variantlari saqlanib qolgan. Tuva, xakas, shor tillarida *-si>zi* ga o'tgan: *kimezi* (kemasiz); boshqird tilida *-hu otah* (otasi). Olimlar *-si* shaklining ajratish ma'nosi borligini ta'kidlab, grammatik shaklning kelib chiqishini shu ma'no bilan izohlaydilar.

Egalik kategoriyasining evolyutsiyasi to'g'risidagi fikrlarda munozarali o'rinlar bor. Shulardan biri egalik shakllarining kishilik olmoshlari bilan genetik aloqasidir. Ayrim turkologlar fikricha, egalik affikslarining ayni vaqtda shaxs va son ma'nolarini ifodalashi ularning kishilik olmoshlari asosida paydo bo'lganligini ko'rsatadi. Egalik kategoriyasi keng ma'noda qarashlilik ma'nosining ifodalanishidir, bu hodisaning turkiy tillarda aniqlik va mavhumlik ma'nolari bilan bog'liqligi ham bor. Bu kategoriya ko'pgina agglyutinativ tillarda, masalan, mo'g'ul, ural, tungus-manchjur, shuningdek, eron tillarida ham uchraydi.

M. Nasilov, B.A. Serebrennikov tadqiqotlarida egalik affixlari qo'shimchalari va so'z yasovchilar bilan bog'liqlikda tahlil qilingan.

Qadimgi turkiy tilda o'zakning unli yoki undosh bilan tugashi, qattiqlik va yumshoqlikka nisbatan egalik qo'shimchalari turli variantlarda bo'lgan:

Birlik	Ko'plik
I - <i>m</i> , - <i>m/im</i>	I - <i>bz/biz</i> , - <i>'b'z/ - ibiz</i>
II - <i>h</i> , - <i>hig</i>	II - <i>'igiz</i> , - <i>siz</i>
III - <i>i</i> , - <i>s'/-si</i>	III - <i>i</i>

Uyg'or, chuvash, yoqut, uyg'ur tillari turkiy tillarning umumiy xususiyatlarini nisbatan to'liq saqlab qolgan tillar hisoblanadi. Mazkur tillarda egalik affixlarining qadimgi tizimi saqlanib qolgan:

Birlik	Ko'plik
<i>m</i> , - <i>im</i> , <i>im</i>	I - <i>biz</i> , - <i>biz</i> , - <i>ibiz</i> , - <i>ihiz</i>
II - <i>ih</i> , <i>ih</i> , - <i>ig</i> , - <i>ig</i> , - <i>ig</i>	II - <i>hiz</i> , - <i>hiz</i> , <i>ihiz</i> , <i>ihiz</i> , - <i>giz</i> , - <i>giz</i> , - <i>igiz</i> , - <i>igiz</i>
III - <i>i</i> , - <i>si</i> , - <i>si</i>	III - <i>i</i> , - <i>i</i> , - <i>si</i> , - <i>si</i>

Chuvash tilida otlar rus tilidan farqli o'laroq I, II, III shaxs birlik va ko'plikdagi tegishlilik qo'shimchalarini qabul qiladi. Bu affixlar kishilik olmoshlaridan kelib chiqqan bo'lib, narsa-buyumning kimga yoki nimaga tegishlilikini bildiradi: *menga*, *senga*, *unga*, *bizga*, *sizga*, *ularga*. I shaxs tegishlilik affixlari undoshlardan keyin *-yem*, unililardan keyin esa *-m* shakllarini qabul qiladi.

Turkiy tillarda egalik tushunchasi haqida quyidagilarni umumlashtirish mumkin:

1. Turkiy, qadimgi german, mo'g'ul tillarida egalik shakllari sifatida kishilik olmoshlari keladi. Kishilik olmoshlaridan ayrim egalik affixlari shakllangan. Bunda fonetik o'zgarishlar kuzatiladi: *maniq* olmoshi *-m* shakliga qadar, *saniq* *-n* shakliga qadar qisqargan. Bu fonetik o'zgarishda ma'lumot tovush, balki bo'g'inlar tushishi ham kuzatiladi.

2. Egalik affixlarining eng qadimiy ko'plik shakli *-z*: *m+z=myz*, *h+z=hyz*.

3. C.Y. Malov tasnifida eng qadimgi turkiy tillar sifatida qayd etilgan bulgʻor, uygʻur, chuvash, yoqut tillarida egalik qoʻshimchalari asosan toʻgʻridan toʻgʻri, kelishik qoʻshimchalaridan oldin qoʻshiladi va bu barcha turkiy tillar uchun umumiy hisoblanadi.

Savol va topshiriqlar

Quyidagi mavzularni klaster usulida yoriting.

1. Turkiy tillarda grammatik koʻplik shakllari.
2. Otag xos lugʻaviy shakl yasovchilar.
3. Turkiy tillarda kelishiklar tizimi.
4. Turkiy tillarda egalik shakllari va qarashlilik.
5. Otlarning sinraktik imkoniyatlari.

Ot yasalishi

Turkiy tillarda soʻz yasalishi, asosan, morfologik usulda amalga oshadi. Soʻz yasalishi hodisasini yaqin qarindosh yoki alohida tilla misolida oʻrganish muayyan til taraqqiyoti xususiyatlarini yoritishda muhimdir.

Turkiy tillarda ot yasovchi qoʻshimchalarning koʻpligi va umumiy arxetiplarni yoritishning qiyinligi koʻpgina elementlarning bobo til davridan keyingi bosqichda paydo boʻlganligini koʻrsatadi. Ot yasovchi qoʻshimchalar turli asoslarga qoʻshilishi mumkin.

1. Ot. baʼzan sifatdan ot yasovchilar: *-cu// -ci* (*dilci*), *taš// -daš*, (*joldar*), *-luq// -lik* (*ağaliq*).

2. Otlarning feʼllardan yasalishi turkiy tillarda keng tarqalgan. Turk. *degişgan* "hazilkash", olt. *bu lam* "bogʻlam", turk. *kisaç* "qisqich", qoz. *şigim* "chiqim", qirgʻ. *yart* "yarim" soʻzlari feʼl asosdan yasalgan.

Hozirgi turkiy tillarda faol ot yasovchi qoʻshimchalar:

-ci// -ci // *-cu// -su// -si// -si*; *-ca// -ce*; *-zu// -zi*: oqci, bitikci. Bu affiks shaxs kasbini, faoliyatini bildiruvchi ot yasaydi: ozarb. *oğucu* "yigʻlovchi", *biçinci* "oʻruvchi", *qazmacı* "shaxtyor, qazuvchi"; olt. *dulkücü* "otboqar", *qomusci* "musiqachi, qoʻbizchi", *teğinci* "yolgʻonchi"; boshq. *balıqsu* "baliqchi", *timerse* "temirchi", *hünarsu* "ovchi", *qoşso* "qushchi", *yazuusu* "yozuvchi"; gagauz. *duşcu* "hazilchi", *yolcu* "yoʻlchi", *çifci* "yer haydovchi", *huyvanju* "chorvador"; karaim. *burgücü* "burgʻuchi", *baltaçu* "usta", *anaçu* "doya", *toracı* "boshliq", "hakam"; q-qalp. *temirsi*

...*chi*”, *baluqshu* “baliqchi”, *tuzshu* “dehqon”, *etikchi* “etikdo‘z”, *qoyshu* “qo‘shchi”, *suvshu* “suvchi”, *bazarshu* “bozorchi”; q.-balq. *kumuşshu* “kumushchi”, *tlrmenchi* “tegirmonchi”, *qayyuqchi* “qayiqchi”; no‘g. *qoyshu* “qo‘shchi”, *anjushu* “ovchi”, *yazuvshu* “yozuvchi”; uyg. *etikchi* “etikdo‘z”; ozarb. *ovchi* “ovchi”, *demirchi* “temirchi”, *baluqchi* “baliqchi”.

Bu qo‘shimcha tuva, qorachoy-balqar tillarida shaxsning muayyan holatdagi xosligini bildiruvchi shaxs otlarini ham hosil qiladi: *kondelenchi* “kondelenda yashovchi”, *bulumchi* “Billimda yashovchi”, *hasxanchi* “hasxanada yashovchi”.

-dash// -doş// -deş// -taş// -teş// -das// -des// -laš// -les: *yoldaş*, *kokaltaş*, *quruntaş*. Bu affiks yaqinlik, birgalik, hamkorlik ma‘nosidagi otlarni hosil qiladi. Boshqird. *yaqtaş* “tarafchi”, *yuldas* “yo‘ldosh”, *iptaş* “o‘rtoq”, *quruntaş* “yurtdosh”; olt. *qarundas*, *d’oldas* “yo‘ldosh”, *ayuldas* “ovuldosh”; ozarb. *qardaş*, *çugurdaş* “yo‘ldosh”; q.balq. *qarındaş-qarnaş* “uka”, *kundaş* “kundosh”; qoz. *joldas* “yo‘ldosh”, *jerles* “yurtdosh”, *qizmettes* “qizmetdosh”; qirg‘. *avuldas* “ovuldosh”, *zamundas* “zamondosh”; qoraim. *qarundas* “qarindosh”, tat. *isemdas* “ismdosh”, *tiñdäs* “tengdosh”; turk. *qoldas* “qo‘ldosh, qo‘llab-quvvatlovchi”; turkm. *boydas* “bo‘ydosh”, *eldes* “eldosh”; shor. *çoldas* “yo‘ldosh”, *xuruntas* “qarindosh”.

-liq// -lik// -luğ // -luq// -lük// -lak// -duk // -dik// -tik// -tuk; -nik: *açliq*, *bulutlik*, *qayğuluq*. Bu affikslar qorachoy-balqar, qoraqalpoq, qoraim tillarida o‘zak ifodalagan ma‘no bilan bog‘liq o‘lcham, o‘rin, holat, munosabat, kasb-hunar, mavhumlik, vaqt o‘lchovi, taqlid ma‘nolarini ifodalovchi so‘zlarni hosil qiladi. Jamlik, ko‘plik, umumiylik, o‘rinloy ma‘nosidagi otlarni yuzaga keltiradi: ozarb. *ağaçliq* “daraxtzor”, *bulutliq* “bulutlar jami”; qar. *taşliq* “toshloq”, *qozlux* “yong‘oqzor”; tat. *qayenlik* “qayinzor”, *taşliq* “toshloq”; boshq. *urmanliq* “o‘rmonzor”, *qumloq* “qumloq”; no‘g. *ağaçliq* “daraxtzor”, *taşliq* “toshloq”; qum. *ağaçliq* “daraxtzor”, *budayluq* “bug‘doyzor”; chuv. *cullax* “toshloq”, yoq. *yumanlix* “to‘nkazor”, *qistiğ* “qishloq”.

Mavhum tushuncha bildiruvchi otlarni yasaydi: ozarb. *başgaliğ* “o‘zgachalik”, *yüksüklük* “balandlik”; olt. *bayliq* “boylik”, *ayliq* “oylik”; boshq. *yaşlek* “yoshlik”, *yegetlik* “yigitlik”; qar. *tarlıx* “torlik”, *açliq* “o‘chlik”; q.-balq. *biyiklik* “buyuklik”, *azatliq* “ozodlik”, *aqluq*; tat. *sükürlük* “o‘jizlik”, *batırlık* “botirlik”; no‘g. *yamanlıq* “yomonlik”; gag. *çoklık* “ko‘plik”, *uşaklık* “bolalik”; qoz. *balalıq*, *jililiq* “iliqlik”; qum. *sarılik*, *goglik*; qirg‘. *jaşlık*, *jaxshliq*.

-laq//daq//lak//lag: qışlaq, tuzlaq, yaylaq, avlaq, tuv., xak. *čavlaq* "yaylov", uyg. *yaylak*, turk. *yaylaq*, qirg. *qumdaq* "qumloq", shor. *kištaq* "qishloq", qoz. *qıstaq* "qishloq", *jaylau* "yaylov".

-q//k//ğ//g; -ik//iq//uk//uq: aldağ, bilik//hilig, tiluk//dileg, *puran* "hayot" (*puran*-"yashamoq"); qum. *kurek* "kurak", tat. *ıraq* "o'roq", *yutay* "to'shak", turkm. *gapaq* "qopqoq", qirg. *čurek* "yurak", shor. *qarhan* "qarmoq", tuv. *buduk* < *budu-buya+q*; olt. *huduk*, uyg. *boyak*, qirg. *boyuq*, ozarb. *boyag*, qoz. *boyu*, turk. *otak*, xak. *otax*, qoz. *otau* "o'tov".

-ki//qu//ğv//gı//kıl//gu: *jilitqi* "issiqxona", *xirgi* "qirg'ich", *ajitqi* "achitqi"; shor. *qapqi* "qopqon", *yeski* "eshkak", turk. *burğu*, no'g. *şaklı* "chalgi", *sıbirği* "supurgi", olt. *susku* "suzgich".

-qaq//kuk//kek//gek: tat. *işkek* "eshkak", qirg. *sayğaq* "sayg'oq", boshq. *qayraq* "qayroq", o'zb. *ilgak*.

-qič//ğič//kič//gič: olt. *asqış* "ochqich", tat. *sizğiç* "chizg'ich", shor. *susquş* "suzgich", xak. *pasxis* "bosqich", qirg. *keskiç* "kesgich", qaraini *ačqie* "kalit", turkm. *yangiç* "yonilg'i", *gisac* "qisqich".

-duruq//duruk//turuq: *boyunduruq*, *moyunduruk*, *oqunduruq*.

-ndı//ındı//(i)ndu: *qırındı*, *čuumdu* "yuvindi".

-ik//iq//ıg//ig: qumiq, *yurtiq*, qoz. *oyiq* "o'yiq", tuv. *satıg* "savdo-sotiq", xak. *čadıg* "to'shak". Ba'zi so'zlarda affiks tarkibidagi undosh tushib qoladi: tat. *satı* "savdo-sotiq", qirg. *başqaru*: "boshqaruv", chuv. *pelu* "bilim", yoq. *borı* "borish", *kulu* "kulgu".

-qın//kin, -ğın//gin: tat. *yanğın* "yong'in", gag. *kačkin* "qochqin", qirg. *tutqın* "tutqin", shor. *taşqın*, turkm. *surgun*, o'zb. *učqun*.

-qan//kan: olt. *qapqan* "qopqon", turk. *kurgan* "qo'rg'on, qal'a", turkm. *değişgen* "masxaraboz", qirg. *tu.ğan* "qarindosh", tuv. *turtqan* "qiyma".

-ma//me: ozarb. *yarıma*, xak. *čarba* "yorma", tat., boshq. *bılma* "xona", qoz. *toqıma* "to'qilgan ashyo", qirg. *kesme* "ugra", tat. *niğitma* "istehkom", turk. *qızarma* "qovurma". Ba'zi turkiy tillarda bu qo'shimchaning dastlabki variantlari saqlanib qolgan: *pa*, *-pe//ba, -be*; shor. *purba* "uzuk", olt. *sözürbe* "to'r".

-ni//ını//im//um: ozarb. *kiyim*, olt. *olum* "o'lim", qum. *alim* "pora, hadya", xak. *turım* "o'ram", tuv. *ozum* "o'simlik", qirg. *jutum* "yutum", tat. *belem* "bilim", qoz. *belim* "bo'lim", *şığim* "chiqim", gag. *atım* "otim", *sagım* "sog'im" (o'lchov birligi), uyg. *taliym* "o'lja", boshq. *şığim* "chiqim", tuv. *bazım* "qadam", turk. *sağım*, *biçim*.

-qil/-qilish/-biş,-biş: tat. *t'irmış* "hayot, turmush", qirg' *yemish* "yemish", chuv. *simes* "yemish", turk. *yemis* "meva", qoz. *qilmis* "qilmish", o'zb. *qilmish*.

-maq/-mek: tat. *suqmaq* "so'qmoq", turk. *yekmek* "non", gag. *yasamak* "yasamoq", qad. turk. *aqmaq* "oqim", *bitmek* "o'simlik", qoz. *toqpaq* "toqpaq", *ilmek* "ilmoq", yoq. *xalpax* "qopqoq", olt. *haspaq* "bosqon".

-tiq/-tik/-dix/-dik: tat. *qaldıq* "qoldiq", ozarb. *tapdix* "topilma", olt. *buldik* "tanish", boshq. *yiynitiq* "toplam".

-(it)-(it): olt. *bazit* "yurish", tuv. *cazit* "sir", turk. *gecit* "kechuv", qad. *yoqurt* "qaliq", xak. *xurut* "qurut", qoz. *sarqit* "sarqit".

-ē, -iē, -iē: turkm. *dayanē* "tayanch", *manē* "ishonch", qum. *sityunc* "sityunch", qirg'. *otunuc* "o'tinch", qoz. *qorqinis* "qo'rqinch", ozarb. *maosh* "maosh, ish haqi", turk. *okunc* "o'kinch".

-tu/-in: uyg'. *tutun*, ozarb. *ekin*, shor. *tuun* "tagun", tuv. *judin* "yotoq", qirg'. *jiyın* "yig'in", turk. *akın* "oqin", o'zb. *tiqin*.

-nti/-nti: boshq. *kisente* "kesik", olt. *qazinti* "quduq", qirg'indi "yungi atirilgan qo'y", tat. *ağinti* "oqim", xak. *tastandı* "tashlandi", gag. *başlanti* "boshlanish", o'zb. *yuvindi*.

Tuva tilida murakkab **-ndek // -ndaq (nti + aq)** qo'shimchasi mavjud: *kecındek* "qiyqim", *oyundaq* "o'yiq".

Bunlardan tashqari ayrim so'zlar tarkibidagina uchraydigan affikslar ham bor: **-am, -yem:** olt. *bulam* "bog'lam", *tudam* "tutqich"; **-ti, -ti, -ti, -de:** qirg'. *fartı* "yarim", turk. *belirti* "belgi", ozarb. *gabirtı* "ko'tarma", tuv. *korulde* "sharh", *ozulde* "bo'y"; turkm. *vagirdı* "shovqin", turk. *gurultu* "shovqin"; **-vul:** *qaravul, yasavul, cupavul*; **-i:** *soyurğal, yasal*; **-ğu/gü:** *yurğu, alğu, bergü*; **-gun / -ğun:** *qavğun, cabgun*.

Chuvash tilida otlar quyidagi so'z yasovchi qo'shimchalar yordamida yasoladi: **-sa, -se, -lax, -lek, -ak, -yem, -as, -yes, -çak, -ček, -kaç, -keç:** **-u, -a, -ye, -kan va -ken.** "sa" va "se" affikslari shaxsning qaysi kasb egasi ekanligini bildiradi: *pulasa* "baliqchi". **-lax, -lex** affikslari esa narsa-buyum nomini hosil qiladi: *kuslax* "ko'zoynak", *kepe* "kiyim" va h.k.

So'zlarni qo'shish orqali qo'shma va juft otlar hosil qilinadi. Qo'shma otlar: *serşiv* "davlat", *surser* "yarim tun"; *ankarti* "poliz", *ulmussi* "olmazor".

Juft otlar ba'zida lug'aviy ma'no ifodalaydi: *aca-paca* "bolalar", *inkek-sinkek* "baxtsizlik".

Turkiy tillardagi soʻz yasash jarayonini tahlil qilish orqali soʻz yasovchi affikslarning qadimgi taraqqiyot bosqichida hozirgiga nisbatan koʻp boʻlgan kuzatiladi. Bu affikslardan maʼlum qismi sanoqli soʻzlar tarkibidagi saqlanib qolgan boʻlib, sinxron soʻz yasashida ishtirok etmaydi.

Turkiy tillarda faol qoʻllanadigan ayrim yasama otlar:

Narsa-buyum otlari: *illik* "soʻqmoq", *utuluk* "qoʻlqop", *ullik* "qoplama", *sirdik* "nur", *kustuk* "kamalak", *munnuk* "koʻmir", *tunnuk* "tuynuk", *sutik* "yostiq", *xabalik* "yumshoq oʻyinchoq", *kistik* "qishki yertoʻla", *ahulik* "ozuqa", *ettik* "tana", *ummatik* "yonilgʻi".

Mavhum otlar: *dallik* "nuqson", *arilq* "tozalik", *ayilq* "saxiylik, bagʻri kenglik", *aminlik* "sadoqat", *bayrsaqlq* "mehribonlik", *bayliq* "boylik", *dostluq* "doʻstlik", *hüdüklük* "buyuklik", *adgulük* "ezgulik", *kiçiglik* "kichiklik", *issilik* "issiqlik", *açryliq* "achechiqlik", *ärlik* "mardlik", *aruqluk* "charchash", *äsänlik* "sogʻlik", *anuqluq* "hozirlik", *sajmazliq* "beparvolik", *dinçilik* "tinchlik", *yuksaklik* "yuksaklik", *azluu* "ozlik", *sarılı* "sariqlik", *aqliq* "oqlik", *bayliq* "boylik", *ayliq* "oylik", *qarlıliq* "qarilik", *yäşlek* "yoshlik", *batırlıq* "botirlik, qahramonlik", *yegetlik* "yigitlik", *şatırlıq* "quvonch", *aruvluc/aruvluq* "goʻzallik", *ustulux|ustuluq* "donishmandlik", *açlıx/açlıq* "ochlik", *tanışlıx/tanışluq* "tanishlik", *sıvıxluc/sıvıvluq* "sovuqlik", *jamanlıx/jamanlyq* "yovuzlik", *biçiktik* "balandlik", *aqliq* "oqlik", *uzaqliq* "uzoqlik", *şarlıliq* "kambagʻallik", *terenlik* "chuqurlik", *sabırlıq* "bardoshlilik", *azadlik* "ozodlik", *duşmanlıq* "dushmanlik", *biylik* "beklik", *kisilik* "odamgarchilik".

Oʻrin-joy otlari: *ayaçlıq* "oʻrmon", *almalıq* "olmazor", *bitiklik* "kutubxona", *tashlıq* "tosh yoʻli", *qozlux* "yongʻoqzor", *narlık* "anorzor", *tozluq* "changli joy", *uzumluk* "uzumzor", *almalıx* "olmazor", *naralık* "qaragʻayzor", *kojenlik* "qayinzor", *taşlık / taşlıq* "toshloq", *bozloq* "muzloq", *hazlıq* "botqoqlik", *soqorloq* "notekis yer", *qomloq* "qumloq", *ayaşlıq* "oʻrmon", *budaylıq* "bugʻdoyzor", *cullāx* "toshloq", *astuu* "don xirmoni", *aşlıx* "don, non", *daştlik* "choʻl, dasht".

Turkiy tillarda otlarning maʼno turlari. Nomlar. Flektiv tillarda otlar jonli va jonsiz tarzida farqlansa, turkiy tillarda kishi nomlari (antropnimlar), hayvon nomlari (zoonimlar), joy nomlari (toponimlar), oʻrin-joy otlari, shaxs otlari va narsa-buyum nomlariga ajratiladi. Oltoy tillarida jins va jonli narsalarni leksik hamda grammatik usulda ifodalash oʻziga xosdir.

turkiy tillarga oid manbalarda uchraydigan otlar turkiy tillarga xos bo'lganini haqida ma'lumot beradi.

Holg'ori tiliga oid so'zlar:

1. Hayvon, mansab, tabaqa nomlari: *qağan, xun, bağatur, erän, kagan, tayri, kuvaxan, tarxan, tudun.*

2. Uzun' nomlari: *čağar, kuyvar, yupan, oxsun, kurigiz, bulğor.*

3. Ahxs ismlari (xonlar nomi): *Yabğuxon, Isbul, İcīrgü böylä, Kubrat, Krum// Asperux, Krum// Kurum, Omurtag, Tektem, Sever, Svinex, Teles, Umor, Bayan.*

4. Muchal nomlari: *dvanš (<tavişqan) "sichqon yili", dilom (<d... dilom) "chuv. çülen (çelen) "ilon yili", mor (<mæh. morin) "ot yili", tox (<toxi) "tovuq yili", quci (qo'y yili), daxs (<toñuz) "to'ng'iz yili".*

5. Oy nomlari: *alem (<ilki em), "birinchi oy"; seğor alem, "ikkinchi oy"; üçtem (qiyos. chuv. viççü //viççé) "uchinchi oy"; tutom (qiyos. chuv. tıvatım//tāvatām) "to'rinchi oy"; bexti (<beşh) "beshinchi oy"; altın (qiyos. chuv. ulıttı) "oltinchi oy"; sextem (qiyos. chuv. sakkir) "sakkinchi oy"; tvirem (qiyos. chuv. tyxxyr (taxxār) "to'qqizinchi oy"; onı alem (qiyos. chuv. vuni (vunā) "o'ninchi oy"; ver eni alem (qiyos. vınpār (vınpēr) "o'n birinchi oy".⁵⁸*

Ovehilik, chorvachilik turkiy tillarda eng qadimiy soha hisoblanadi. Ayni paytda ular uchun dehqonchilik, hunarmandchilik kabi sohalar ham bogona bo'lmagan. Turkiy tillarning umumtaraqqiyot davridagi leksik xususiyatlar, ayniqsa, zoonimlar tarkibida saqlanib qolgan. Hayvon nomlari turkiy tillarning leksik taraqqiyoti, so'zlarning funksional-semantik xususiyatlari, tushuncha ifodalovchi nom sifatida shakllanishi haqida muhim ma'lumot beradi.

Zoonimlar tadqiqi Mahmud Koshg'ariydan boshlangan. Devonda zoonimlar, jumladan 100dan ortiq qush nomi qayd etilgan.⁵⁹ Turkiy tillardagi zoonimlarning leksik-grammatik xususiyatlari tadqiq qilingan.⁶⁰

⁵⁸ Ашмарин Н.И. Болгари и чувашский язык. Казань, 1902.

⁵⁹ Базарова Д.Х. История формирования и развития зоологической терминологии узбекского языка -Т.: Фан, 1978.С.3.

⁶⁰ Ибрагимов К. Древнетюркские названия животных в лексике современных тюркских языков. Автореф дисс. ... канд. филол. наук.-М., 1975; Абдушукуров Б. XI-XII аср туркий эзма манбалар тилидаги зoonимлар Филол. фан. ном. дисс. -Т., 1998

Xonaki hayvonlar leksikasini aks ettiruvchi chorvachilik⁶¹, ovchilik⁶² terminlari o'rganilgan. Turkiy tillar leksikasi tadqiqi zoonimlar to'g'risida misolida olib borilgan.⁶³ O'zbek tilidagi "hayvon" arxisemali so'zning semantik maydon asosida tasniflangan.⁶⁴

Zoonimlarning turkiy tillar taraqqiyoti davomidagi, jumladan, o'zbek tili davridagi qo'llanishida quyidagi holatlar kuzatiladi:

1. XI-XIV asr yozma manbalaridagi zoonimlar eski o'zbek adabiy tilida aynan (o'zgarishlarsiz) qo'llangan: *kaklik*, *bagriqara*, *si'du*. Qadimgi turkiy tilga oid zoonimlarning tarixiy shakllari hozirgi o'zbek tilining ayrim shevalarida qo'llanadi⁶⁵.

2. Bir qator zoonimlar fonetik o'zgarishlar bilan qo'llangan: *soma* "shunqor"; *tavisg'an* "tovushqon" (quyon); *qaz* "g'oz"; *ud / i'iy* "hoklik"; *sigi'ciq / sigi'cuq / sirsiq* "chug'urchuq"; *kocyäkyärgä* "chigirtka"; *tom* "tong'iz"; *qo'cinar* "qo'chqor"; *yabaqulaq* "yapaloq"; *o'g'laq* "uloq"; *sağizgan* "zag'izg'on".

3. XI-XIV asr yodnomalarida qayd etilgan ayrim zoonimlar eski o'zbek adabiy tili davriga kelib iste'moldan chiqqan: *tägin* "suvsar"; *čätuk* "mushuk"; *burslan* "qoplon"; *yunt* "ot"; *qisraq* "yosh baytal".

Iste'moldan chiqqan zoonimlar o'rnini yangi terminlar egallagan: *yarasa / yarqana* "ko'rshapalak"; *as* "karkas" (qush nomi); *ayaqut* "turna"; *sanduvac* "bulbul"; *ayaq* "qarqara". Eski o'zbek tili davriga kelib yangi zoonimlar shakllana boshladi: *top'coq / tupu'caq* "chopqir ot"; *kökavyan* "so'na". *Topcaq* zoonimi ma'nosida qadimgi manbalarda *arğamaq* (ЭСТЯ. I, 171) so'zi qayd etilgan. Bu so'z hozirgi qirg'iz va

⁶¹ Урунов Т. Узбекская охцеводческая терминология (на материалах Кашикардинской области УзССР). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - Самарканд, 1964; Ходжамбердыев Г. Животноводческая лексика узбекского языка (преимущественно на материалах Ферганской долины). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - Т., 1972; Усманов С. Гипотетическая терминология современного узбекского языка. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - Ташкент, 1988.

⁶² Биялиев А. Киргизские народные термины промысловой охоты. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - Фрунзе, 1972.

⁶³ Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. - М., 1975; Щербак А.М. Названия домашних и диких животных. В книге: Историческое развитие лексики тюркских языков. - М.: Изд-во Акад. наук, 1961. - С. 162-172.

⁶⁴ Нишоновна Н. Узбек тилида "хайвон" архисемати лексемалар майдонининг мазмуний тахлили. Филол. фан ном ... дисс. автореф. - Т., 2000. - Б. 25.

⁶⁵ Буранов М. Термины животноводства в узбекских говорах Каракалпакии. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - Ташкент, 1972.

tilida keng qo'llanadigan "katta tezlikda yugurmoq" ma'nosidagi "arab ot" fe'l usosidan shakllangan. Hozirgi qozoq tili dialektlarida "arab ot" so'zi "arab ot" ma'nosida qo'llaniladi. Hozirgi qozoq tili dialektlarida "arab ot" so'zi "arab ot" ma'nosida qo'llaniladi. Hozirgi qozoq tili dialektlarida "arab ot" so'zi "arab ot" ma'nosida qo'llaniladi.

ot (ot) "ot", mo'g'. *morin*; manchj. *morin*; tung. *morin*, *murin*, *murin*, *murgon*, *xelge*; hozirgi turkiy tillarda *at*, *merina* - ayg'ir, yoq. *at* (at); turkm. *çöl ati* (cho'l oti), *ala-bula at* "ola ot".

ot (ot) turkiy tillarda unli harflari bilan farqlanadi. Ozarbayjon, oltoy, qora, boshqird, gagauz, qozoq, qoraqalpoq, qirg'iz, qumiq, no'g'ay, turk, turkman, uyg'ur, xakas, yoqut tillarida - *at*, tuva tilida *at*, boshq. tilida *ot*; *chuvash* tilida *at*.

ot ma'zidan tashqari turkiy tillarda "ot" (hayvon) ma'nosida *beygir*, *qo'ng'ir*, *luša*, *jilki* "yilki" va *yont* "yond" so'zlari ham qo'llanadi. O'g'uz tilidagi *haytal* va *biya* so'zlari "urg'ochi ot" ma'nosini bildiradi.

Fin-ugor tillaridagi *alasa* so'zining o'zgargan shakli *lasa* turkiy tillarga mansub. Qadimgi turkiy tilda *l* tovushi mavjud bo'lmagan; *lasa* fonetik o'zgarishga uchragan shakldir.

Qisraq zoonimi o'zbek tili shevalari, ozarbayjon tili va bir qator turkiy tillar shevalarida kuzatiladi. **Qisraq** so'zining tuzilishi ikkita qismdan iborat: *qsr / qisr* va *aq*. Bu so'z nafaqat ot, balki boshqa hayvonlarni ham bildiradi. Masalan, ozarb., turkm. *gīsīr*; boshq., qoz., tat., o'zb. tillarida *qisr*; xak. *xīzīr*; chuv. *xēsēr*, gag. *kisīr*; no'g'. *kisīr*; *qisr*//*qisraq* "qisr" (JIT).

Qulun, tan "toychoq" - mo'g'. *unaga(n)*, manchj. *unaxan*; tung. *murikan*, *çader*, *muron*, *xuten*, *murān*, *enkecenni*. **Qulun, tay** so'zlari turkiy tillarda, umuman, har xil yoshdagi otlar guruhini anglatadi. hozirgi turk tilida umumiy holda "toychoq" ma'nosini bildiradi. Bu so'z turkiy tillarda har xil fonetik ko'rinishhlarda uchraydi. Masalan, ozarb. *gax*, *gayča*, *gūlun*; boshq., gag. q.-qalp., qum., turk, turkm. *tay*, *tayčik*, *kolin*; o'zb. *qulun*, *toy*; uyg'. *tay tayčak*, chuv. *tixa*, *xulun*.

Qulun (qulunak, quluncak, qulunagas) "bir yillik toychoq"; ozarb.

⁶⁶ Базарова Д. Х. Названия лошадей // Базарова Д.Х., Шарипова К.А. Развитие чексикки тюркских языков Средней Азии и Казахстана -Ташкент: Фан, 1990.-С.61.

qulun; olt. *q.-qalp.*, tuv., o'zb., yoq., xak. *qulun*; boshq. *kolon*; qum., no'g'. *kulin* tarzida qo'llanadi. *Tay tayča, tayčak, tayčanak, tayk* shakllarida qo'llanadi. *Tay* – bir yoshni to'ldirib, ikki yoshga o'tgan toychoq. Ozarbayjon tili (shevasi)da *tay* "toychoq" ikki yoshli ot bolasi, *taycha* yangi tug'ilgan toychoq; ayrim shevalarda "toychoq" olti sakkiz oydan bir yoshgacha bo'lgan, bir yillik ot bolasi; oltoy, qozoq tatar tillarida – bir yillik toychoq, boshqird tilida *tay*, o'zbek tilida *toy*, yoqut tilida *tty* "ikki yoshli toychoq"; shevalarda *taycak, tayčak* "bir yillik toychoq; xakas tilida *tay* "ikki yoshdan uch yoshgacha bo'lgan toy".

Tatar tilining alohida shevalarida *tay, imeças* so'zlari *qulun* so'z o'rnida ishlatiladi.

Qadimgi turkiy til yozma yodgorliklarida ham hozirgidagi kabi: *تاي* - *tay* so'zi kuzatiladi (ДЛТ. II, 158). Bu so'z chuvash tilida *täxa*, mo'g'ul tilida *taxa* shaklida uchraydi.

Qadimgi turkiy tilda yosh otlar *tayčaq* va *qulun* zoonimi bilan nomlangan. Ko'pincha *toy* so'zi bilan yoshi katta ot guruhlari atalgan. Hozirgi o'zbek tilida *toy* uch yoshgacha bo'lgan barcha otlarga, *toychoq* bir yoshgacha bo'lgan otlarga nisbatan ishlatiladi.

Turkiy tillardagi ayrim zoonimlar taraqqiyotida funksional-semantik o'zgarishlar kuzatiladi. M., *yilqi* Mahmud Koshg'ariy "Devon"ida "hayvonlar to'dasi" ma'nosida izohlangan (DLT.I.21:III.34). "Bohurnoma"da "otlar to'dasi" ma'nosini bildirgan. *Yilki* terminining etimologiyasi ("yig'moq", "birlashtirmoq" so'zidan – G. Vanberi) ham so'z semantikasidagi unumlashtiruvchi semaga asoslanadi. *Yilqi* "bir joyga to'pla" ma'nosidagi *yil-* fe'lidan *-qi* affiksini qo'shish orqali yasalgan (ЭСТЯ, IV, 282): *yil-+qi=yilqi> yilqi*. Bu ot aslida "keng o'tloqda erkin harakatlanib yuruvchi hayvonlar to'dasi"ni anglatgan (O'TEL. 156). Eng qadimgi manbalarda, asosan, "qoramol" tushunchasini ifodalagan.⁶⁷ Hozirda so'z semantik strukturasi ma'no torayishi yuz bergan, faqat "otlar to'dasi" ma'nosi anglashiladi. So'zlashuv uslubida metonimiya asosidagi ma'no ko'chishi natijasida "ot" (O'TIL. I, 348) tushunchasini ham bildiradi. Hozirgi turkiy tillarda ozarb. *ilgi*; tuva, xak. *çilgi*; yoq. *silgi*; olt. *jilki* "hali yugurtirilmagan ot"⁶⁸ so'zlari uchraydi.

⁶⁷ Базарова Д. Х. Названия лошадей // Базарова Д.Х., Шарипова К.А. Развитие лексики тюркских языков Средней Азии и Казахстана.-Т.: Фан, 1990.-С. 12.

⁶⁸ Щербак А.М. Названия домашних и диких животных. Историческое развитие

A.M. Sherbak turkiy tillarda qo'llanadigan 1554ta hayvon nomini
kuzatib olingan.⁶⁹

Hayvonlar nomini bildiruvchi terminlar yuzasidan olib borilgan
taqqulardan, A.M. Sherbak tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, zoonimlar
ayonlar yoshi, jinsi va zotiga qarab xilma-xil bo'ladi. Bunday farqlanish
taqqularda ko'pincha ishlarida foydalaniladigan hayvonlarda kuzatilishi, boshqa
kuzatishlarda bunday taifalanish uchramasligi ta'kidlangan.⁷⁰

Dadimgi turkiy tilga xos zoonimlarning hozirgi turkiy tillarga
kuzatilishini quyidagicha izohlash mumkin:

1. Zoonimlarning ayrimlari hozirgi turkiy tillarda ayni shaklda
qo'llanadi: *as*, *kiş*, *muşuk*, *marul*, *nar*, *oglağ*.

2. Zoonimlarning ma'lum qismi fonetik o'zgargan shaklda ishlatiladi:
qo'ni - *doğuz*, *üy* - *üd*, *arxar* - *argar*, *suvsär* - *sösar*, *tüyür* - *tuvür*, *okuz* -
okuz, *sičqun* - *cičqan*.

Turkiy tillardagi bir qator zoonimlarning qadimgi turkiy varianti
keyingi davrlarda ham saqlanib qolgan. Masalan, qadimgi turkiy
tilida xos "dumi qildek ingichka qush" ma'nosidagi *qilquyrug* XIV asr
manbalarida ham uchraydi. Keyinchalik, ijtimoiy aloqalar tufayli turkiy
hayvon nomlari bilan bir qatorda o'zlashma zoonimlar ham ishlatila
boshladi. Eski o'zbek adabiy tilida qo'llana boshlagan zoonimlarning
ko'pi forscha-tojikcha so'zlardan shakllangan: *kaptär* - *käftär*; *murğobi*,
ğarupoy, *šahmurg* "o'rdak". Qadimgi va eski turkiy tilda *övräk*, XIV
asr manbalarida *ordäk* qo'llangan⁷¹; eski turkiy tildagi *alayan* "timsoh"
o'rnida eski o'zbek adabiy tili davriga kelib *ser*-i *öbiy* izofasi ishlatila
boshlagan.

Savol va topshiriqlar

1. Turkiy tillardagi kelishiklar tizimi haqida ma'lumot bering.
2. O'zbek tilidagi kelishiklarni qozoq, turk tillaridagi kelishiklar tizimi
bilan solishtiring.
3. Turkiy tillardagi egalik shakllarini misollar asosida izohlang.
4. Turkiy tillardagi ot turkumining o'ziga xos xususiyatlarini yoriting.
5. Ot vasalishini misollar asosida tushuntiring.

лексики тюркских языков. - М.: Акад. наук, 1961. - С. 84

⁶⁹ Шербак А.М. Названия домашних и диких животных. Историческое развитие
лексики тюркских языков. - М.: Изд. Академия наук, 1961. - С. 162-172.

⁷⁰ Историческое развитие лексики тюркских языков. Введение. - М., 1961. - С. 5

⁷¹ Қаранг. Таржумон - XIV аср эзма обидаси. - Т.: Фан, 1980. - Б. 37.

Test sinovi

1. Qadimgi turkiy tilda ishlatilgan, hozirda "bilan" ko'makchisi orqali ifodalanadigan kelishik nomi ko'rsatilgan qatorni toping.

- A) -in (vosita kelishigi) C) -na (jo'nalish kelishigi)
B) -nin (qaratqich kelishigi) D) -un (chegara kelishigi)

2. Miqdor sonlarga *-lar* affiksi qo'shilganda gapda qanday ma'no ifodalanadi?

- A) otlashadi C) ko'plik ifodalanadi
B) chama, taxmin ma'nosi ifodalanadi D) grammatik ko'plik ifodalanadi

3. *iĕrā, ūzrā, iĕkūri, tašqari* so'zlarida qaysi kelishik shakllari yaxlitlanib qolgan?

- A) vosita kelishigi C) o'rin-payt kelishigi
B) jo'nalish kelishigi D) chiqish kelishigi

4. Egalik qo'shimchalari affikslarning qaysi guruhiga kiradi?

- A) qarashlilik shakllari C) lug'aviy shakl hosil qiluvchi
B) sintaktik shakl hosil qiluvchi D) shakl yasovchilar

5. Eng qadimgi turkiy tillarni belgilang.

- A) tofa, chuvash, yoqut, uyg'ur C) qozoq, gagauz, yoqut, uyg'ur
B) bulg'or, chuvash, yoqut, uyg'ur D) bulg'or, chuvash, xakas, uyg'ur

6. *oruqluk, usanlik* so'zlarining ma'nolari to'g'ri qayd etilgan javabni ko'rsating.

- A) "charchash", "shodlik" C) "charchash", "osonlik"
B) "oriqlik", "sog'lik" D) "charchash", "sog'lik"

7. Qaysi tilda *-lar* grammatik ko'plik shakli, deyarli, uchramaydi?

- A) chuvash tilida C) shor tilida
B) gagauz tilida D) bulg'or tilida

8-§. TURKIY TILLARDA SIFAT

Asosiy tushunchalar: *belgi, darajalanish, fonetik usul, morfologik usul, leksik (sintaktik) usul, intensiv shakl, sifat yasalishi, otlashish.*

Hind-yevropa tillari bilan turkiy tillar o'rtasidagi muhim farqlardan biri belgi-xususiyatni aniqlash yo'llarining turlichaligidir. Masalan, flektiv tillarda aniqlovchi vazifasida sifatlari qo'llanadi: *железная дверь, деревянный мост* kabi. Turkiy tillarda sifatlari bilan bir qatorda, ot turkumiga oid so'zlar ham aniqlovchi vazifasida keladi: *demir qapi "temir eshik"*.

Turkiy tilarda sifat quyidagi xususiyatlarga ega:

1. Predmet, narsa-buyumning belgisini bildiradi, *qanday?*, *qanaqa?* soʻzlariga javob boʻladi.

2. Sifat bogʻlanib kelgan ot turli soʻz oʻzgartuvchi qoʻshimchalarni qoʻshib qiladi, lekin sifat oʻzgarmaydi, yaʼni sintaktik shakl yasovchi qoʻshimchalarni olmaydi: *ulugʻvor tabiatni*.

3. Sifatlar darajalanadi. Sifat darajalari uch xil: oddiy, qiyosiy, orttirma daraja.

Sifat darajalari uch usul (vosita) yordamida hosil qilinadi:

a) fonetik usul (vosita): *yap-yapalاق, qip-qizil*. Urgʻu yordamida ham daraja ifodalanadi: *haland, ačciq, nardān*. *Qip-qizil, sap-sariq, yum-cumalاق* soʻzlarida urgʻu birinchi boʻgʻinga tushadi, orttirma daraja ifodalanadi;

b) morfologik usul: *-raq, -iř, -(i)mtir: kokraq, aqımtır*.

d) leksik usul: *sal, xiyal, bir az, juda, gʻayatda, nihayatda, behad, eņ* soʻzlari orqali daraja hosil qilinadi: *juda yaxsi, nihayatda qiziq*.

Chuvash tilida qiyosiy darajadagi sifatlar *-raxll-rex* affiksi bilan hosil boʻladi. *l, n, r* bilan tugagan soʻzlarga esa *-tarax* yoki *-terex* affikslari qoʻshiladi. Masalan, *soxal-saxaltarax, giner-ginerterex* kabilar.

Orttirma darajadagi sifatlar ikki yoʻl bilan hosil qilinadi:

1) *ři, pite, mukkar, maysar, savteri, pisek* soʻzlari yordamida: *pisek rayon* "eng katta tuman";

2) birinchi boʻgʻinda *p, m, s* undoshlarini keltrirish bilan hosil qilinadi: *vap-sara* "eng sara", *yap-yaka* "tanho", *xup-xura* "qop-qora"; ozarb. *qıpqırmızı* "qip-qirmizi", *gom-goy* "koʻm-koʻk"; olt. *bop-boro* "oppoq", *čap-čoqur* "nihoyatda chuqur"; gag. *kapkati* "juda qattiq", *dıpu-duz* "tep-tekis"; qoz. *sap-sari* "sap-sariq", *qip-qizil* "qip-qizil"; qum. *ap-aq* "oppoq"; nogʻ. *yap-yasıl* "yam-yashil"; tat. *ap-aci* "juda achchiq", *kom-kok* "koʻm-kok"; tuv. *sap-sarıg, čap-čaa* "yap-yangi"; turk. *hom-boř* "boʻm-boʻsh", *dos-dolu* "toʻkis-toʻliq", *sapa-sađlam* "juda sogʻlom"; uygʻ. *up-uzun* "juda uzun"; xak. *qip-qizil, sap-sariq*; yoq. *anahu* "juda achchiq", *up-ıhun* "juda uzun"; q.-balq. *toppa-tolu* "toʻkis-toʻliq" va boshqalar.

Chuvash tilida sifatning *i* affiksi qoʻshilishidan hosil boʻlgan daraja shakli ham mavjud. Bunda soʻz oxirida unli tushadi: *sarlaka* "keng", *sarlaki* "oʻta keng", *keske* "qisqa", *keski* "oʻta qisqa".

Chuvash tilidagi sifat rus tilidagi sifat kategoriyasidan morfologik xususiyati hamda sintaktik vazifasi bilan farq qiladi. Chuvash tilida morfem qismlarining qat'iy differentsiatsiyasi yo'q. Buning natijasida chuvash tilida ko'pgina sifatlar bir vaqtning o'zida ham ot, ham ravish vazifasini keladi - *sem pulma tarasatnar* "biz yaxshi ilg'orlar bo'lishga harakat qilamiz", *etem layaxa yuratat* "inson barcha yaxshiliklarni sevadi".

Turkiy tillardagi sifat darajasi atributiv vazifani bajadi: *tata pisakru sitenusem tuma suxaslatpar* "yanada kattaroq yutuqlarga erishishimizni tahlil qilyapmiz".

Chuvash tilida sifat turkumidagi so'zlar kelishik va sonda o'zgarishmaydi, ya'ni turlanmaydi, ot bilan moslashmaydi.

Sifatlarning lug'aviy shakllari. Sifatning daraja shakllari (s, (g), l, m, r, s, t, a, i) lug'aviy shakllar hisoblanadi: qoz. *sarqac* "sarg'ish", no'g'. *a'rg'li* "sarg'ish", olt. *kzltm* "qizg'ish", qoz. *qaram* "qoramtir", turk. *sarlirak* "sariqroq", tat. *alsu* "qizg'ish", turkm. *aqsa* "oqish", turk. *ak'l* "oqish", ozarb. *garas* "qoramtir".

-*qay* // -*kay*: *sirqay* "sariqroq", *tirbiqay* "pastroq";

-*il* // -*ul*, *ilt* // -*ult*, -*iltim* // -*ultum*, -*iltiy* // -*ultuy*, -*iltir* // -*ultur*: olt. *qisqultim* "qizg'ish", *sargultim* "sarg'ish", *qaraltim* "qoraroq"; *boshq. harqilt* "sarg'imgir", *yaskilt* "yashilroq", *saskolt* // *soskoltm* "shirinroq", *eskilt* // *eskiltim* "achqimtil"; qoz. *bozgil* // *bozgitum* "oqish", *qizgitum* // *qizgilt* "qizg'ish"; q.-balq. *morqildum* "yashilroq", *qizgil* // *qizgildum* "qizg'ish", *sargil* // *sargildim* "sarg'imgir"; qirg'. *agaltim* // *agiltir* "oqish", *qizgili* // *qizgiltim*, "qizg'ish"; q.-qalp. *sargilt*; qum. *qizgilt* "qizg'ish", *sargilt* "sarg'ish", *yasgilt* "yashilroq"; no'g'. *sargil* // *sargildum* // *sargildiy* "sarg'ish", *agizim* // *agildi* "oqish"; tat. *eskilt* // *eskiltim* "achqimtil"; *sargilt* "sarg'ish"; tun. *sargil* // *sargildir*; turkm. *qizgilt* "qizg'ish", *zarqilt* "sarg'ish"; shor. *koguldurum* "ko'kimtir";

-*imtir* // -*imtil* // -*umtul* // -*mtil*: ozarb. *hozumtul* "oqish", *sarimtil* "sarg'imgir", *qaramtil* "qoramtir"; qoz. *sargumtil* "sarg'imgir", *kokimtil* "ko'kimtir"; turk. *yesilimtirak* "yashilroq", *sarimtirak* "sarg'imgirroq", *kirmizimtirak* "qirmiziroq"; turkm. *agimtil* "oqimtir", *qaramtil*, *kogumtil* "kokimtir";

-*daw*: qoz. *jasildaw* "yashilroq";

-*msi*: turk. *mavimsi* "ko'kish";

-*su* // -*sig* // -*suq*: tat. *alsu* // *alsusug* "qizg'ish", *koksü* "ko'kish";

o'z. *ja*: ozarb., gag. *ajja* "achqimtil", *sarija* "sarg'imtir";

o'z. *uŕ* qirg'. *koguŕ* "ko'kish", o'zb. *oqish*, *kokish*;

III: qoz. *sarŕil* "sarg'ish", *aqŕil* "oqchil", *kökŕil*//*kökŕiltim*

"kattir": nog'. *aqŕil*//*aqŕiltim* "oqchil, oqimtir"; turk. *aqçil*, *kökçil*;

o'z. *aksilt*, *gogŕilt*; o'zb. *ko'kchil*, *oqchil*;

IV: *-yow*//*-suw*//*-siw*: ozarb., qum. *uzunsoww* "uzunroq", *dalisow*

"langoq", *nuzisuw* "nozikroq", *ullusuw* "kattaroq".

O'zbek tilidagi narsa-buyumning shakily belgisini bildiradigan sifat
qo'shimchi *-simon* qo'shimchasi ayrim turkiy tillarda ozaytirma daraja hosil
qiladi.

-siman//*-suman*//*-ziban*, *-simak*//*-simar*: olt. *qizilzimak* "qizg'ish",

qoramak "qoramtir", *aksimak* "oqimtir"; qum. *qizilsumal* "qizg'ish",

oqumal "oqish"; q.-balq. *qizilsimon* "qizg'ish", *sarisimon* "sarg'ish",

akalman "oqish"; qirg'. *qizilsimak* "qizg'ish"; nog'. *biyiksimal*

"kattaroq"; xuv. *qizilzimar* "qizg'ish"; shor. *qizilziban* "qizg'ish", *karazi-*

ban "qoramtir".

4. Turkiy tillarda sifatning intensiv shakli

Turkiy tillarda intensiv shakl, asosan, rang-tus bildiruvchi sifatlar
oldidan kelib, belgining me'yordan ortiqligini bildirish uchun xizmat
qiladi. Bunda lugaviy ma'no bilan birga, emotsional munosabat ham
ifoda etiladi. Ayrim turkologlar intensiv shaklni ortirma darajaga
kiritisalar⁷², boshqalar uni maxsus *intensiv shakl* yoki *kuchaytirma*
daraja deb ko'rsatadilar⁷³. Intensiv shaklning yasalishi to'g'risida ham
har xil fikrlar mavjud. V.N. Nasilov mazkur shaklni sifatning birinchi

⁷² *Матюв С. Е. Язык жезтых уйгуров.* - Алма-Ата, 1957; *Содиқова С. Узбек тилида ранг-тус bildiruvchi сўзлар Намоздик диссертацияси.* - Т. 1963; *Абдуллаев Ф. Об интенсивной форме прилагательных в тюркских языках.* Научные труды ТашГУ, -Т., 1964. - С. 131; *Усманов С. Аналитическая форма слова и проблема слова.* Автореф дисс. док. физ.-мат. наук.-Т., 1965.-С. 101; *Шамарабов К., Ибрагимов А. Туркмен тилинде сыпатлар.* - Ашхабад, 1956.-С. 24-26; *Халирки каман туркмен дили.* - Ашхабад, 1960.-С. 277-279; *Шаниева А. Уйгур тили (дэрслик).* - Алма-Ата, 1957.

⁷³ *Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка.* - М.-Л., 1948.-С. 795; *Исхаков Ф. Имя прилагательное. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков II. Морфология.* - М., 1956.-С. 165; *Кананов А. Н. Грамматика современного литературного узбекского языка.* - М.-Л., 1960.-С. 161-164; *Хазирги замон узбек тили.* - Т., 1957.-Б. 348-349; *Матъруфова Э. Степени сравнения прилагательных в узбекском языке.* - Л., 1948.-С. 82-83; *Современный казахский язык.* - Алма-Ата, 1962.-С. 207-211; *Мусабаев Ф. Қазирги қазақ тіліндегі сын есім категориясы.* - Алма-Ата, 1961.-С. 25; *Исхаков А. Қазақ тили морфологияси.* - Алма-Ата, 1964.-С. 279; *Боровков А. Учебник уйгурского языка.* - М., 1935; *Наджиб Э. Грамматика современного уйгурского языка.* - М., 1960.

bo'g'ini qisqarishidan kelib chiqqan prefiks tarzida e'tirof etadi. Bu fikr 1962- yilda Olmaotada nashr etilgan qozoq tili grammatikasida⁷⁴ aksini topgan. N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, Z.M. Ma'rufovlar esa bu shaklni qisqartirilgan reduplikatsiya, deb baholaydilar. A.G'.G'ulomov bu shaklning qisqartirilgan reduplikatsiyadan kelib chiqqanligi haqidagi fikrga shubha bilan qaraydi va uni boshqacha nuqtayi nazardan o'rganish lozimligini ta'kidlaydi. F.A. Abdullayev intensiv shaklni **n** sonor tovush bilan aloqadorlikda ko'radi, *en// tuj // tim // choq* so'zlari bilan bog'laydi va *aš - pas, non-pon, is -piš, gost-most, yiği-siği* singari so'zlarning ikkinchi komponentidagi **m, p, s** tovushlarining kelishini shaklan intensiv formaga o'xshatadi.

Turkiy tillarda intensiv shaklning birinchi komponenti mustaqil ma'no bildirmaydi va sifattan oldin kelishiga ko'ra prefiksqa o'xshab ketadi. Lekin birinchi komponent oxirgi tovushining turkiy tillarda, hatto, bir til dialektlarida o'zgarishi (o'zb. *ko'm-ko'k*, uyg'. *kep-kek*, qoz. *kekpenbek*), shuningdek, rang-tus bildiruvchi sifatlardan boshqa so'zlarda ham o'sha xil shakl yasalishidagi ma'lum erkinlik (*tep-tekis, yap-yaxši* kabi) bu formani prefiks deb qarashga shubha tug'diradi. Intensiv forma qisqartirilgan reduplikatsiyadan kelib chiqqan, degan fikr esa haqiqatga yaqinroq. Ma'lumki, turkiy tillarda *yap-yapaloq, hut-hutun* (o'zb.) singari so'zlarning birinchi komponenti belgisi kuchaytirilayotgan sifatning birinchi bo'g'iniga mos keladi; *kekpenbek (kek-pen)* bilan (*kek kekpenkek/ kekpenbek* (qozoq), *kekpigek* (sariq uyg'.)) so'zlari bir xil sifatlarning takrorlanishidir.

Intensiv forma shakllanishi uzoq Oltay davriga borib taqaladi. Mazkur forma mo'g'ul tillari uchun ham xarakterli bo'lib, qadimgi turkiy yozuv yodgorliklarida hozirgi shaklda uchraydi.

Intensiv forma boshqa turkiy tillarda ham mavjud: ozarb. *gip-girmizi, bus-hutun*; olt. *jap-jajil*; boshq. *köp-kök*; qaraim. *ap-ak, yem-yesil*; qum. *k'ip-k'izil*; turk. *up-uzun, bom-boš, bus-hutun, sil-silpaq*, nog'. *köp-kopbek*; tat. *tup-tugerek// tem-tugerek*; tuv. *sap-sarig*; xak. *koppeges*; shor. *kıp-kızıl*; chuv. *xop-xura*; yoq. *xap-xara*. L.N.Xaritonovning ko'rsatishicha, yoqut tilida birinchi bo'g'in oxiriga ha'zan *-is-is // -us* qo'shiladi: *uhus-uzup (uh-uzum)*. Sariq uyg'urlar tilida *yau-yasil, qap-qara // qau-qara, kekpiček, ak piğax, qıl-ğara*.⁷⁵ Ko'pgina turkiy tillarda

⁷⁴ Современный казахский язык. -Алма-Ата, 1962. -С. 202-203.

⁷⁵ Малов С.Е. Язык желтых уйгуров, Алма-Ата, 1957-С. 173.

tovushlarining, o'g'uz guruhiga mansub tillarda s tovushining
shakl vosita sifatida kelishi kuzatiladi. Sariq uyg'ur tilidagi p o'rnida
s o'rnida keladi: *sari-sari*.

Uzбек, uyg'ur, qozoq, turkman tillarida intensiv shaklda tovush va
til bilan o'xshashlik asosiy o'rinni egallaydi. To'rtta tilda ham p,
m tovushlari xarakterli bo'lib, s tovushi o'g'uz guruhidagi turkman tili
bilan o'zbek so'zlarida ko'rinadi. Turkiy tildagi rang-tus bildiruvchi
so'zlarda s tovushi orqali intensiv forma hosil qilish, deyarli, kuzatilmaydi.
Turkiy tildagi *mas-maviy* so'zi uchraydi. Bu o'rinda p, m tovushlari
bilan s ning qo'llanishi maviy so'zi boshida lab-lab undoshi kelganligi
bilan izohlanadi. Rang-tus bildiruvchi so'zlar:

a) hozirgi zamon o'zbek tilidagi *oppoq, qop-qora, qip-qizil, sap-sariq,*
yam-ko'k, yam-yashil so'zlari p, m tovushlari bilan shakllangan:

b) hozirgi zamon uyg'ur tilida rang-tus bildiruvchi *appaq, qap-qara, qip-*
qizil, sep-seriq, yap-yezil, kep-kek kabi so'zlar p tovushi orqali shakllanadi.

Dolqundiki beliqtek beldiki çaç,

Qiz pesnini zenetligen qap-qara qaş. (S. Muqanov, "Iparxon")

Çellerge kek maysidin yapqan gilem

Ejayin etrepi ken kek-kek çimen. (S. Muqanov, "Iparxon")

Sap-seriq çeci aptante altundeک paqiran turğan kiçikkine bir qiz, su
yelip çiqti. Bağıçini qoyuq, yap-yezil yepince yapqan mezigilde seyle
qılıştı (Z.Semediy, "Mayimxan"). Ikki menzi qip-qizil almidek, burn
puchugraq, zadi teç turmaydiğan hala...

d) hozirgi qozoq tilida *appaq, qap-qara, qip-qizil, sap-sari, jap-jasil*
so'zlari p tovushi bilan, *kikpenbek* k tovushi bilan shakllangan: **jap-jasil:**
jap-jasil jaynağan sap, ayaq hasuğada ayağanday bolasın; kikpenbek;
Almatudagılar biek terezeli; ulken balkondi, aynalası kikpenbek ösimdik,
gul yegilgen uylerde unatadı; sap-sari: *Sakına sap-sari altın tağığani;*
qip-qizil: *Qip-qizil yeki hetin boyın şıbiq; appaq:* *Qız otqa jalı qarağanda*
*appaq beti, kulim kozi jarq yetti.*⁷⁶

Qarluq guruhidagi uyg'ur tili, o'zbek tilidan farqli o'laroq, faqat p
yoki m tovushiga moyilligi jihatidan o'xshashdir. O'zbek tilining m, p,

⁷⁶ Intensiv forma haqidagi ma'lumotlar va misollar quyidagi manbadan olingan:
Халитова А. Туркий тилларда сифатнинг интенсив формасига доир (узбек, uyg'ur,
qozoq tillari materiallari asosida) // *Uzбек тили ва адабиёти*. -Т., 1966. -№5. -
Б.41-44.

s tovushlariga moyilligi o'g'uz guruhidagi turkman tiliga mos keladi. Bu hodisalarni mazkur tillarning spetsifik xususiyatiga kiritish mumkin. Bundan tashqari, rang-tus bildiruvchi so'zlarning intensivlashuvi jihatidan qipchoq lahjasi qozoq tiliga, xorazm shevasi turkman tiliga mos keladi.

Rang-tus bildiruvchi sifatlardan boshqa so'zlarning intensivlashuvi rang-tus bildiruvchi so'zlardan analogik yo'l bilan o'tgan. s tovushi rang-tus sifatlardan boshqa so'zlarda ko'proq uchraydi. Masalan, o'zb. *ho'ho' bo'sh, tap-taqi, bus-butun, to's-to'polon*. Uyg'ur tilida p, m tovushlari orqali intensiv shakl hosil qilinadi, lekin s tovushi uchramaydi: *top-to'g'ra, jim-jilli, pak-pakiza, kip-kicik, chop-choq*. Qozoq tilida shu xil so'zlarda faqat p tovushi saqlanib qolgan. m, s tovushlari uchramaydi: *jap-jaman, jap-jasil, jap-jariq, tip-tik, tap-taza, dop-donjelek, jap-jaqsi, sup-sunaq*. Turkman tilida: *sup-suyji, tap-taqi, jup-jumir, tup-turshi, apaci, xep-xezil, cap-cal, dim-dik/ dip-dik, dos-dogri, ges-geni*.

Intensiv shaklning ba'zan belgini susaytirish, kamaytirish kuchsizlantirish, kichraytirish xususiyatlari ham bor. Ushbu masala F.G. Ishoqov, F.A. Abdullayevlarning ishlaridagina tilga olingan. *Ap-aqlli adam, tупpa-tuzuk is, up- issi su, up-ulken bala* singari misollarda xuddi -raq shaklidagidek, ikki xil ma'no bo'yoqdorligi mavjud. Chunonchi, *aqlli, tuzuk, issi, ulken* so'zlariga nisbatan sustlik, o'sha so'zlarning bo'lishsiz formasi (*aqlsiz + tuzuk emas, salqin - issiq emas*)ga nisbatan kuchlilik ifodalanadi. Ya'ni juda aqlli ham emas, aqlsizga nisbatan aqli bor, "aqligina". Intensiv shaklning asosiy vazifasi rang-tus bildiruvchi so'zlar ma'nosini kuchaytirib berishdan iborat bo'lgani uchun [a]c, [i]c, is, -gis, -mtir, -mtil; -law/ -lsu // -tay-tey, -sa-aq-ğilmim, -qiltim, - imtiq, -ja, -j imaq, -sovult singari belgini susaytiruvchi qo'shimchalarni qabul qilmaydi.

Faqat erkalatish, subyektiv bahoni ifodalovchi -gina qo'shimchasini qabul qiladi.⁷⁷ Misollardan ko'rinadiki, intensiv shakllarning kuchsiz belgi ifodalashi -gina qo'shimchasi orqali reallashadi.

⁷⁷ Хамитова А. Туркий тилларда сифатнинг интенсив формасига оидир (ўзбек, уйғур, қозақ тиллари материаллари асосида) // Ўзбек тили ва адабиёти.-Т., 1966.- №5.-Б.41-44.

Savol va topshiriqlar

Quyidagi mavzularni klaster usulida yoriting.

1. Sifatlarning ma'no turlari.
2. Sifatning morfologik xususiyatlari.
3. Sifat darajalarini hosil qilish usullari.
4. Sifatlarning intensiv shakllari.
5. Sifatning sintaktik xususiyatlari.

Tub va yasama sifatlar

turkiy tillardagi sifatlar tuzilish jihatidan *tub* yoki *yasama* bo'ladi.

Tub sifatlar: *aq, katta, uzun, qara, yas, keç, ağır.* Bunday sifatlar u qobur ko'p emas: **qara:** turk. *kara*, qum. *qara*, no'g. *qara*, qoz. *qara*, qirg'. *qara*, ozarb. *gara*, tat. *qara*, chuv. *xura*;

aq - oq: turk. *ak*, qum. *aq*, no'g'. *ak*, qoz. *aq*, qirg'. *aq*, q-qalp. *aq*, tat. *aq*, boshq. *aq*;

yani //yāñi: no'g'. *nap*, qum. *šao*, q.-qalp. *jana*, qoz. *jana*, uyg'. *bet*.

-la, -le, -sar, -ser, -i, -xi affixlari nisbiy sifatlarni yasaydi: *virasla* "ruscha", *šavasla* "chuvashcha" va h.k. Hosil qilingan barcha sifatlar muvish o'rnida ham qo'llanishi mumkin.

Sifat yasalishi. Turkiy tillarda sifat yasalishi affiksatsiya, so'z qo'shilishi va adyektivatsiya orqali amalga oshiriladi.

Turkiy tillarda sifatlarning qo'llanishi, ma'lum ma'noda, cheklangan. Bunga sabab otning sifat vazifasida kelishidir: tat. *q'sh*, *^as* "qush uyasi (tufi)", *telki mex* "tulki mo'ynasi", *kumüş sa'fat* "kumush soat" kabi.

Yasama sifatlar so'z yasovchi qo'shimchalar yordamida hosil qilinadi. Masalan, tatar tilida *kyoš* so'ziga **-li** qo'shimchasini qo'shish orqali *kyošli* "kuchli" sifati yasaladi. "Janjal, urush" ma'nolarini anglatuvchi *sugš* so'ziga **-šan** qo'shimchasini qo'shish orqali *sugššan* "urishqoq", "janjalkash" sifati hosil qilinadi.

Turkiy tillarda sifat yasovchi qo'shimchalar quyidagicha:

-li, -li: qum. *tuzlu* "tuzli", no'g'. *qimli* "qimli", *tarli* "astarli", qaraim. *qajg'ih* "qayg'uli", turkm. *baqili* "boqimli". Qozoq tilida **-li** varianti qo'llanadi: *tastli* "toshli".

-qi-g, -ig / -ig, -g/-k. Bu affiks qadimgi turkiy til davrida keng tarqalgan: *ajig* "yovuz", *jilig* "iliq"; qoz. *suyiq* "sovuq", *beik* "buyuk". Bu qo'shimcha tuva, xakas, شور tillarida saqlanib qolgan: tuv. *arig* "toza", *chig* "iliq", *izig* "issiq", *sook* "sovuq", xak. *xatig* "qattiq", *ajig* "achchiq", *chig* "iliq", شور. *kadig* "qattiq".

Uygʻur va oʻzbek tillarida soʻz oxiridagi **ğ** tovushi **q** ga almashib *qattiq* “qattiq”. Bu fonetik oʻzgarish boshqa turkiy tillarda ham kuzatiladi: qirgʻ. *ısıq* < *ısığ* “issiq”, ozarb. *jılıq* < *jılığ* “iliq”.

-**g** fonemasining **q** ga oʻtishi qadimgi sifat shakllarida ham kuzatiladi: -*l*, -*liğ*, -*lik*, -*k*, -*dan*; xak. *xatğ* “qatiq”; tuv. *izğ* “issiq”; qirgʻ. *ısıq*, chuv. *časq* “issiq”. Bu qadimgi shakllar Sibir tillarida koʻproq saqlangan.

Bir qator turkiy tillarda yasama sifatlar oxiridagi undosh tushib qoladi: noʻgʻ. *qattiq* “qattiq”, turk. *kati* “qattiq”, *sari* “sariq” olt. *qatu*, tat. *ısıq* “issiq”, *jılı* “iliq”, qum. *ısı* “issiq”, *jılı* “iliq”; q.-qalp. *ısı* “issiq”; qum. *sari* “sariq”. Qaraim tilida oxiridagi **ğ** lab-lab **w** holatida saqlangan: *arına* “toza” (*arığ* soʻzidan).

-**liğ** // -**lig** affiksi ham qadimgi turkiy tilda keng qoʻllangan: *adulig* “xavfli”, *aziğliğ* “oziqli”, *huzluğ* “muzli”. Tuva, xakas, shor va toʻlulni (karagas) tillarida uchraydi: tuv. *dağliğ* “togʻli”, *xarlıg* “qorli”, xak. *çilli* “shamolli”, tofa. *maliğ* “mollı”, *quştug* “kuchli”, *mistig* “shoxli”. Uygʻur tilida mazkur qoʻshimcha tarkibidagi **g** tovushi **q** va **k** tovushlariga oʻtgan: qarliq “qorli”, *taşliq* “toshli”, *tağliq* “togʻli”.

-**liğ** // -**liğ** qoʻshimchasi qirgʻ iz tilida -*lu*, -*li*; -*tu*, -*ti* koʻrinishiga oʻtgan: *taštu* “toshli”, *toqoylu* “oʻrmonli”. Oltoy tilida **u** tovushining choʻziqligi saqlangan: *qarlu* “qorli”, *tu:lu* “togʻli”.

-**ci** // -**çi**: shor. *urucu* “urushqoq”, olt., shor. *qatqıcı* “kulgili”.

-**čan** // -**çan** // -**şen** // -**şan** // -**şan** // -**jen**: olt. *soğuşčan* “urushqoq”, boshq. *buysan* “boʻychan”, qoz. *boysan* “boʻychan”, qirgʻ. *atčan* “nomdor”, q.qalp. *işşen*, turkm. *işjen*, chuv. *şarccan* “uyatchan”.

-**liq** // -**liq** // -**lix** // -**diq**: ozarb. *gişlix* “qishlik”, tuv. *cıldiq* “yillik”.

-**k** // -**ki** // -**ku** // -**qi** // -**qi** // -**ği**: qirgʻ. *cazği* “yozgi”, yoq. *sa:ski* “bahorgi”, tuv. *časqi* “bahorgi”, turk. *sabahka* “ertalabki”, chuv. *surki* “bahorgi”, noʻgʻ. *tisqi* “tashqi”.

-**çaq** // -**çax** // -**zaq** // -**şaq** // -**ziq** // -**çek**: olt. *araqızaq* “ichuvchan”, tuv. *oyunziq* “oʻyinqaroq”, tat. *uyınsaq* “hazilkash”, olt. *açıncaq* “gʻazabli”, shor. *urucaq* “urushqoq”, xak. *tarıncax* “kuyunchak”, *undutcax* “unutuvchan”.

-**çil** // -**çil** // -**çul** // -**şil**: ozarb. *Işçil* “ishchan”, qirgʻ. *oyçul* “oʻychan”, turkm. *gayğičil* “qaygʻuli”, tat. *qunaqşil* “mehmondoʻst”.

-**qay** // -**kay**: olt. *ıylaqay* “yigʻloqi”, qirgʻ. *sınargay* “sinuvchan”.

-**iq** // -**ik** // -**iq**: qirgʻ. *jalıq*, xak. *izirik* “masi”.

-kan// -xan: tuv. *ixan* "oriq", chuv. *xutkan* "oriq".

-agan// -ağan// -egen: turkm. *duragan* "turag'on", yoq. *umnigan* "umvchan", ozarb. *yatağan* "dangasa".

-lox (variantlari: *-lox*, *-ta:x*, *-da:x*, *də:x -na:x*). Bu qo'shimcha faqat turk tilida kuzatiladi. Boshqa tillardagi *-lig*, *-lig*, *-li*, *-li* qo'shimchalariga o'xshash keladi: *agala:x* "otali", *opa:lox* "bolali", *ojde:x* "aqlli".

-da:qi// -da:ki// -dagi// -taki// -tagi// -degi affiksi muayyan o'tin-joy, holat bilan bog'liq sifatlarni hosil qiladi: no'g'. *aradagi* "oradagi", *dalaptaki kitaptar* "shkafdagi kitoblar", yoq. *tyatagi* "taygadagi", *ovldagi* "ovuldagi", xak. *cirdegi* "yerdagi".

-sug// -sug: tuv. *dussug* "tuzsiz".

Savol va topshiriqlar

1. Turkiy tillardagi sifating morfologik xususiyatlari haqida ma'lumot bering.
2. Sifat yasashining affiksatsiya usulini misollar asosida tushuntiring.
3. Sifat darajalari haqida tushunchangizni bayon eting.
4. Daraja hosil qilish usullarini misollar asosida yoriting.
5. Sifatlarning intensiv shakli, o'zhek va boshqa turkiy tillardagi intensiv shakl hamda ularning o'xshash jihatlari borasida ma'lumot bering.

Test sinovi

1. *kümüş saat* hirikuvi qaysi usulda?
A) moslashuv C) boshqaruv
B) bitishuv D) teng bog'lanish
2. Qaysi tilda qiyosiy daraja *-rax// -rex* affiksi orqali hosil qilinadi?
A) chuvash tilida C) boshqird tilida
B) yoqut tilida D) tuva tilida
3. Chuvash tilidagi qiyosiy daraja qaysi hollarda *-tarax* yoki *-terex* shaklini oladi?
A) *l, n, r* shakllari bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda
B) jaranbli undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda
C) jarangsiz undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda
D) *m, n, ŋ* shakllari bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda

4. Tatar tilidagi *sugışkan* so'zining lug'aviy ma'nosini aniqlang.
A) sifat C) "urushqoq" B) "sig'uvchan" D) "ko'ruvchan"

5. Tuva tilidagi *çitig* so'zining lug'aviy ma'nosi?

A) sifat C) "iliq" B) "chillik" D) "issiq"

6. Faqat yoqut tilida kuzatiladigan sifat yasovchi qo'shimchani belgilang.

A) *-lıǵ, -liǵ* C) *-can// -çaŋ* B) *-cil // -çil* D) *-la:x, -da:x*

7. Yoqut tilidagi *umnugan* so'zining lug'aviy ma'nosini ko'rsating.

A) sifat C) "uquvli" B) "unutuvchan" D) "umidli"

9-§. TURKIY TILLARDA SON SO'Z TURKUMI

Asosiy tushunchalar: *miqdor, sodda son, qo'shma son, sanoq son, dona son, chuma son, kasr son, aralash son, tartib son, tub son, hisob so'zlari, rim raqami, arab raqami.*

Otga bog'lanib, uning miqdorini, sanog'ini, tartibini; otga bog'lanmagan holda mavhum miqdor tushunchasining nomini bildirgan so'zlu turkumi *sondir*.

Sonlar harf bilan yoziladi (**bash, yetti**) yoki arab raqami (2, 7, 8) yoxud rim raqami (V, VII, XXI) bilan ko'rsatiladi. Son quyidagi xususiyatlarga ega:

1. Son boshqa so'z turkumidan yasalmaydi. Son yasovchi qo'shimchalar ham mavjud emas. Sonda so'z yasaliş hodisasi yo'q.

2. Sonning ma'no turlari va modal shakllari maxsus affikslar qo'shish bilan hosil qilinadi: *üçtä, altav*.

3. Son turlovchi affikslarni qabul qilmaydi, sifatlovchi olmaydi, o'zi o'ning sifatlovchisi bo'lib keladi.

4. Son miqdor tushunchasining **nomini anglatganda** va otlashganda **kellishik**, egalik affikslarini qabul qiladi, ot bajargan vazifada keladi: *Sak-kiz ikkiga teng bo'linadi*.

5. Son hisob so'zlari – numerativlar bilan ham qo'llanadi.

Sonlar ma'no va grammatik xususiyatlariga ko'ra, **dastlab, ikki guruhga bo'linadi**: 1) **miqdor son**; 2) **tartib son**.

Miqdor sonlar narsa-buyumni sanash, donalash, taqsimlash yoki taxminlab ko'rsatish uchun qo'llanadi. Miqdor sonlar quyidagi xususiyatlari bilan tartib sonlardan farqlanadi:

miqdor sonlar o'ziga xos morfologik ko'rsatkichlarga ega; tartib sonlar *-(i)nci* *-(i)nci* qo'shimchasi orqali yasaladi;

miqdor sonlar hisob so'zlari (numerativlar) bilan birga qo'llanadi; tartib sonlar numerativlar bilan qo'llanmaydi;

miqdor sonlar juftlashib keladi, tartib sonlar juft holda kelmaydi;

miqdor sonlar hirikma holda (*uedan bir*) ishlatiladi; tartib sonlar hirikma holda qo'llanmaydi;

miqdor sonlar *-lar* affiksini olib, taxminiy miqdorni bildiradi, tartib sonlar, *-lar* affiksini olib otlashadi: *Birinçilärgü mukâfâl beriladi.*

Sonlar tuzilishiga ko'ra ikki xil bo'ladi: *sodda son* va *qo'shma son*.

Sodda sonlar bir o'zakdan iborat bo'ladi: *bir, beš, sakkiz*. Qo'shma sonlar ikki va undan ortiq sonlardan iborat bo'ladi: *on tort, on beš*. Aslida ikki o'zakdan tuzilgan *altmış* (alti-miš), *sakson* (sakkiz on), *toqson* (toqqiz on) sonlari hozirgi kunda bir o'zak sifatida qaraladi.

Son so'z turkumiga doir so'zlar turkiy tillarda fin-ugor tillariga nisbatan ancha qadimiydir. Sonlarni hosil qilishda chuvash tilida undoshlar ommiatsiyasi kuzatiladi: *ike yan* "ikki kishi", *ikke* "ikki".

Turkiy tillarda tartib sonlarning asosiy modellari oldindan orqaga qatnash hosil qilinadi. Qadimgi turkiy til va uyg'ur tilida orqadan oldinga (13 - *ilē yigirmi*), qirg'iz tili shevasida (39 - *bir kam quq*) o'ziga xos ko'rinishlarda uchraydi.

Chuvash tilidagi sonlar ham boshqa turkiy tillardan farq qiladi.

Chuvash tilida sonlar to'rt guruhga ajratiladi: miqdor son, jamlovchi son, taqsim son hamda kasr son. Ba'zi miqdor sonlar ikki shaklga ega bo'ladi - to'la va qisqa. To'la shakl qisqa shakldan oxirgi bo'g'indagi undoshning cho'zilishi bilan farq qiladi, yozuvda esa ikkilamchi harf bitin belgilanadi. Agar miqdor sonlar sanalayotgan narsa-predmetning nomi bilan birga kelsa, qisqa shaklda qo'llanadi.

Jamlovchi sonlar miqdor sonlarning to'liq shakli, ya'ni III shaxsga tegishli bo'lgan qo'shimchalarni qo'shish bilan yasatadi. Ular berilgan miqdordagi narsa-predmet guruhini ajratib ko'rsatishda ishlatiladi. Masalan, *ikkete* "ulardan ikkitasi", *vissete* "ulardan uchtasi" va shu kabi-lar. Jamlovchi sonlarga qo'shiladigan *-te* qo'shimchasi berilgan sondagi barcha narsa-predmetlar guruhini bildiradi, masalan, *ikketete* "ikkala", *vissetete* "uchala" va h.k.

Taqsim yoki ajratish sonlari narsa-predmetning miqdorini ifodalaydigan har bir taqsimot qatnashchisining ulushini bildiradi. U miqdor sonlarining qisqa shakliga *-ser* va *-šar* affiksini qoʻshish orqali yuzaga keladi. *ikter, višer*.

Chuvash tilida tartib sonlar miqdor sonlarning toʻliq shakliga *-m* (*-leš*)- affiksini qoʻshish bilan hosil boʻladi, masalan, *perremeš* "birinchi", *ikkeles* "ikkinchi" va h.k.

Kasr sonlar chuvash tilida rivojlanmagan, ular miqdor sonlar yoki tartib sonlar orqali yoziladi. masalan, *sura* "yarim", *čerek* "chorak".

Hisob soʻzlari (numerativlar). Hisob soʻzlari narsa-buyumning aniq miqdorini koʻrsatmay, shu narsani hisoblashda uning qaysi guruhga oidligini aniqlash uchun ishlatiladi.

Hisob soʻzlari, asosan, ot turkumidagi soʻzlardan iborat boʻladi: *dana, nusxa, tup, nafar, qisim*.

Qadimgi turkiy tilda faol ishlatilgan hisob soʻzlari: *qadaq, jan, tanab, gaz, sarjın, batman, paysa, taxta, enlik, taš, pud, mahul (vaqt), yumalaq, yarmaq* va h.k. Bu numerativlardan ayrimlari hozirgi turkiy tillarda, bir qator oʻzbek shevalarida ishlatiladi.

Turkiy tillarda keyingi davrlarda boshqa tillardan kirib kelgan hisob soʻzlari qoʻllanmoqda: *mehnat kuni, gektar, kubometr, kilovatt-soat, sotix, pachka, metr, kilo, minut, gradus, sentner, ekzempliyar* va h.k.

Savol va topshiriqlar

1. Turkiy tillarda sonning ifodalanishini tushuntiring.
2. Sonning tuzilishiga koʻra turlari va ularning hosil boʻlish usullarini ayting.
3. Hisob soʻzlarining shakllanish jarayoni, otlarning hisob soʻzlariga aylanishi haqida maʼlumot bering.
4. Hisob soʻzlarining tarixiy koʻrinishlari haqida bilganlaringizni gapiring.
5. Son turkumidagi fonetik oʻzgarishlar haqida maʼlumot bering.

Test sinovi

1. Chuvash tilidagi tartib sonni belgilang.

- | | |
|--------------------|---------------------|
| A) <i>perremeš</i> | C) <i>vissetete</i> |
| B) <i>perrem</i> | D) <i>vissete</i> |

5. Turkiy tillardagi sanoq sonlarning asosiy modelini belgilang.

A) bir kam qirq B) uch yigirmi C) uch yigirmi D) to'rt qirq E) ikki yigirmi

6. Qadimgi turkiy tildagi tartib sonlarning asosiy modelini belgilang.

A) bir kam qirq B) uch yigirmi C) qirq ikki D) ikki yigirmi

7. Uyg'ur tilidagi tartib sonlarning asosiy modelini belgilang.

A) uch yigirmi B) yigirmi bes C) yigirmi uch D) yigirmi ikki

8. Qirg'iz tilidagi tartib sonlarning asosiy modelini belgilang.

A) uch yigirmi B) yigirmi bes C) yigirmi uch D) bir kam ettuz

9. Qirg'izlik o'lehovini bildiradigan hisob so'zlarini belgilang.

A) batman, paysa C) pud, mahal

B) taxta, enlik D) gaz, sarjin

10. Uzumlik o'lehovini bildiradigan hisob so'zlarini belgilang.

A) batman, paysa C) pud, mahal

B) taxta, enlik D) gaz, sarjin

10-§. TURKIY TILLARDA OLMOSH

Asosiy tushunchalar: *kishilik olmoshi, ko'rsatish olmoshi, o'zlik olmoshi, so'roq olmoshi, belgilash-jamlash olmoshi, bo'lishsizlik olmoshi, gumon olmoshi.*

Ot, sifat, son, ravish o'rnida qo'llanib, ularga ishora qiluvchi va ularning vazifasini bajaruvchi so'z turkumi **olmosh**dir. Olmoshlar narsani, qanday belgisi va miqdorini anglatmaydi, balki ularni ko'rsatish, ularga ishora qilish uchun xizmat qiladi. Olmosh quyidagi xususiyatlarga ega:

1. Olmoshda **yasalish** yo'q, ya'ni olmosh yasalmaydi. Ammo olmoshlardan sanoqli affikslar orqali ot, ravish, fe'l yasalishi mumkin: *kamlik, munmanlik, sensiramaq, mensimmaq (mensimaslik), shunday.*

2. Olmoshlar otlarga xos so'z o'zgartiruvchilar bilan o'zgaradi, ya'ni olmoshlar turlanadi. Olmoshlar kelishik affikslarini oladi va ular belgisi qo'llanadi.

3. Kilishik olmoshlari egalik affiksi (qo'shimchasi)ni olmaydi.

Unisi, shunisi, qaysisi olmoshlari tarkibida ikkitadan egalik qo'shimchasi mavjud. Bu hodisa affiksial **pleonazm** deyiladi.

4. Olmoshlar gapda bajargan vazifasiga ko'ra to'rt guruhga bo'linadi:

a) ot xarakteridagi olmoshlar (ot o'rnida qo'llanuvchi olmoshlar): *men, sen, biz, siz, ular, kim, nima, hec kim, hec nima, allakim, kimdir;*

b) sifat xarakteridagi olmoshlar: *qanday, qaysi, bu, shu, shunday, bazi, hatun, qanqa, hec qanday, hec qaysi, allaqaysi, allaqanday;*

d) son xarakteridagi olmoshlar: *neçä, neçänçä, qanča, şunča, osanča*

e) ravish xarakteridagi olmoshlar: *nega, qalay, qani, heç qançan, qaçan.*

Olmosh gapda ega, to'ldiruvchi, aniqlovchi vazifasida keiadi. Kishilik olmoshlari hamda o'zlik olmoshlari kelishik qo'shimchalarini olmosh Kishilik va ko'rsatish olmoshlari juft holda ham keladi. Ko'rsatish so'roq, o'zlik va belgilash olmoshlari takror holda ham qo'llanadi.

Ayrim turkiy tillardagi olmoshlar oltoy tillaridagi olmoshlarga mos keladi. Qadimgi turkiy tilda olmosh turlari, deyarli, farqlanmagan ularning vazifasini ayrim fe'l shakllari, ko'makchilar, yuklamalar bajargan.

Olmoshlarda maxsus so'z yasovchi qo'shimchalar yo'q. Qadimgi turkiy til materiallari olmoshlar egalik qo'shimchalari va fe'lining shaxs-son qo'shimchalari bilan genetik bog'liqligini tasdiqlaydi. Barcha turkiy tillarda olmoshlar yagona turlanish tizimiga ega. Ammo ayrim kishilik olmoshlari va turlangan ko'rsatish olmoshlari bilan tub o'zak ko'rinishida jiddiy farqlar kuzatiladi: chuv. *eps* "men", *mama* "menga", *val* "u", *ana* "unga" kabi. Chuvash tilidagi olmoshlar tizimi boshqa turkiy tillardan ancha farq qiladi.

Ma'lumki, olmoshlar kelib chiqishi, tarixiylik darajasi va ma'nosiga ko'ra turkiy tillarda ikki katta guruhga ajratiladi: olmoshlar (kishilik, ko'rsatish va so'roq olmoshlari), olmosh so'zlar (belgilash, bo'lishsizlik, gumon va jamlash olmoshlari). Bunday guruhlash kelishik qo'shimchalari bilan turlanishdagi o'ziga xoslikka asoslanadi.

Furkiy tillarda olmoshlarning yettita ma'no turi mavjud.

№	Olmosh turlari	Olmoshlar
1.	Kishilik olmoshlari:	ozarb. <i>man, san, onlar</i> ; olt. <i>bey (bester), sler, olor</i> ; boshq. <i>his, his</i> ; qoz. <i>bizder, sizder</i> ; tuv. <i>bis (bister) // bistarlar</i> ; chuv. <i>ebe (shev, ep // yep, eze (shev.es // yes), wal (shev. wu, u, ul, wo, o, ol), ebir, ezir, vezem (shev. uzem // ozem // ezem)</i> ; shor. <i>is, sler</i> ; yoq. <i>min, en, kibi, bihigi // bihi, ehigi // ihi, kihiler</i> ;
2.	Ko'rsatish olmoshlari:	qoz., q.-qalp., no'g'. <i>bu (l), ol</i> ; boshq. <i>eşe, sul</i> ; yoq. <i>subu (ushbu), siti (ana shu), sol (shu)</i> ; no'g'. <i>şu, şo (l), sosu // şuşu // şişî</i> ; tav. <i>suşi // şul</i> ; karaim. <i>uşpu // uşbu // uspu</i> ; qoz. <i>osi, sol</i> ;

O'zlik olmoshi:	tuv. <i>bodum, boduy, boduvus, bottariwis, boduyar, bottariyar, bottari;</i> yoq. <i>beye, beyem, beyen;</i> shor. <i>boy;</i> turk., gag. <i>kendi;</i>
So'roq olmoshlari:	ozarb. <i>kim, ne, hansı;</i> boshq. <i>ney, nerze, neyerde, nemerze, neyetta, nimkay, nerdekay, nintay;</i> xak. <i>kem, xaydag, xayzi;</i> chuv. <i>kam, xaje;</i> shor. <i>kem, kay// kayı, kayzi;</i> yoq. <i>kim, xannik, xaydax;</i>
Helgilash olmoshlari:	ozarb. <i>var, vari, hanu;</i> olt. <i>barçans, barşin, parçan;</i> q.-balq. <i>hari, hitav;</i> xak. <i>pudun;</i> shor. <i>parcha, parçin, toza;</i> yoq. <i>barita.</i>
Ho'lishsizlik olmoshlari:	ozarb. <i>heç kes, heç ne, heç hansı;</i> olt. <i>eş neme;</i> boshq. <i>his kim, his ne;</i> gag. <i>hiç hisay;</i> qoz. <i>eşbir, eşkim, eşhiro, eşteme;</i> qirg'. <i>eç kim, eç bir;</i> q.-balq. <i>bir zamda</i>
Gumon olmoshlari:	gag. <i>hişey;</i> q.-balq. <i>bir kişi, bir zot, bir yuk;</i> xak. <i>pir kizi;</i> turkm. <i>bir nerse, bir xayz.</i>

Turkiy tillarda ko'rsatish olmoshlari kelishiklar bilan turlanganda tulleha fonetik o'zgarishlar kuzatiladi. Ko'pchilik turkologlar (A.N.Kononov, V.Bang, B. Serebrennikov va boshqalar) dastlabki qadimiy variantdagi ko'rsatish olmoshlarida **n** tovushi bo'lmaganligini ta'kidlaydilar. Ko'rsatish olmoshlarining fonologik tuzilishidagi o'zgarishlarning mohiyati til faktlarining areal tadqiqi orqaligina aydinlashtirilishi mumkin.

Bu olmoshi ayrim turkiy tillarda **m** shakli bilan almashadi. Bu holat vositali kelishiklar bilan turlangan olmoshlarda yuz beradi. O'zbek, turk, tatar, turkman, oltoy tillarida ko'rsatish olmoshlarining bosh kelishik shakli **b** tovushi ishtirokida shakllansa, no'g'ay, shor, turkman, tatar tillarida vositali kelishik shakllari **m** fonemasi bilan almashadi: no'g'. *mun* "buni", shor. *möndä* "bunda", turkm. *muna* "bunga", tat. *mom* "buni" singari.

Barcha turkiy tillarda *bu, su, u* olmoshlari vositali kelishiklar bilan qo'llanganda o'zakda bir **u** tovushi ortiriladi. Masalan, turk. *şunan* "şuning", turkm. *oya* "ona", *u* - *unga*; tat. *ul-an* "u-uni"; *annan* "undan" kabi. Bu xususiyat ham turkiy tillarda so'z o'zagidagi unlining qat'iy ekanligini ko'rsatadi.

Ayrim turkiy tillarda *te(e), tu* o'zagi asosida ko'rsatish olmoshlari yuzaga kelgan. *Ana u* olmoshi o'rniga qirg'. *te*; turk. *de shu*, olt. *tu ol*, gag. *te* so'zlari qo'llanadi.

Turkiy tillarda soʻroq olmoshlari fonetik variantlariga koʻra bir-biri bilan yaqin boʻlsa-da, morfemik tuzilishi va maʼnolari jihatidan farq qiladi. Tarixiy taraqqiyot davomida boshqa soʻzlar kabi soʻroq olmoshlarida ham, asosan, unli tovush oʻzgaradi.

Kim soʻroq olmoshi Oʻrxun-Fnasoy yodgorliklarida *kem*, qadimgi turkiy tilda *kim* koʻrinishida uchraydi. *Kem* shakli oltoy tilida saqlanib qolgan. Boshqa turkiy tillarda *kim* olmoshi unlining uzun-qisqa va qattiq-yumshoqligi bilan farqlanadi. Masalan, qirgʻ., turkm., qum., turk., ozarb., yoq. *kim*, tat., qoz., noʻgʻ., uygʻ., boshq. *gam* shaklida ishlatiladi. Chuvash tilida esa *kem* soʻroq olmoshi qoʻllanadi. Ushbu dalillar bobo tili davrida *kim* va *kem* shakllari mavjud boʻlganligini koʻrsatadi.

Nima soʻroq olmoshi koʻpgina turkiy tillarda *ne // ni* koʻrinishida ishlatiladi. Masalan, ozarb. *ne*, qoz., qum., noʻgʻ., turk. *ne*. Ayrim turkiy tillarda esa ikki hoʻgʻinli shaklda mavjud: turkm. *neme*, oʻzb. *nima*, uygʻ. *nime*, xak. *nime*. Bu olmosh oʻzagidagi qaysi unli ilk davrga xosligini aniqlash qiyin. Koʻpchilik olimlar *e* unlisi dastlab mavjud boʻlib, keyinchalik *ye* ga aylanganligini taʼkidlaydilar. E. Isʼhoqov koʻpgina turkiy tillarda *ne* olmoshi takrorlanib qoʻllanishini koʻrsatadi: olt. *ne-me*, boshq. *ne-me*, uygʻ. *ni-me* kabi. Uning fikricha, ayrim tillarda ikki olmosh negizning qoʻshilganligini ham koʻrish mumkin. Masalan, qirgʻ. *emne* - *e(ne-m-me-ne/ememmene*; qoz. *nemene* va tat. *nerse* - *ne-ersa* soʻzlari olmoshlar birikuvidan hosil boʻlgan.

Narsa-hodisaning nomaʼlum belgisini ifodalovchi *qanday* soʻroq olmoshi ham ikki soʻzning, yaʼni *qan* va *tagʻ* asoslari birikuvidan hosil boʻlganligi aytiladi. Bu olmosh qipchoq shevalarida *qanday*, oltoy tilida *qandoy*, yoqut tilida esa *xunnok*, *qandoğ* shaklida qoʻllanadi. *Qalay* olmoshining tarkibi ham *qan* asosiga *-lay* qoʻshimchasini, *qaysi?* soʻrogʻi esa *-si* affiksining *qay* oʻzagiga qoʻshilishidan hosil boʻlganligi taʼkidlanadi. Masalan, tat. *qoysʻ*, boshq. *qaysʻ*, qirgʻ., qum., uygʻ. *qagsi*, xak. *xtzi* kabi.

Ayrim turkiy tillarda shunday maʼnoni ifodalashda *ne*, *ni* olmoshlari qatnashadi: qum. *necik*, ozarb. *nece*, *nejun*, turkm. *nicik*, *ninen*, boshq. *nisek*. Turk tilida bu olmoshlar oʻrnida *hani?* soʻrogʻi ishlatiladi.

Qayd etish joizki, turkiy tillarning soʻnggi davrdagi taraqqiyot bosqichlarida tarixiy shakllarning yangi shakllar bilan uygʻunlashganligi olmoshlarning hosil boʻlishida ham koʻzga tashlanadi. Bu holat turkiy

tilida analitik birikmalar faolligini ko'rsatadi. Qiyoslang: ozarb. *na, na-*, turk. *ne-re-ye*, turkm. *ni-re, ni-rek*, xak. *xag-a-ar*, qoz. *qag jaqka?*, uzb. *qag erge* kabi.

Ko'rinib turibdiki, so'roq olmoshlarining asosiy qismi turkiy tillarda qadimgi qai so'zlari asosiga turli qo'shimchalar yoki qadimgi tilda ot so'zini ifodalagan so'zlar qo'shiluvidan hosil bo'lgan. Buni *qanča, qan* olmoshlari misolida ham ko'rish mumkin. O'g'uz shevalarida bunday olmoshlar *ne, ni* ko'rinishlariga ega. Masalan, qum, ozarb. no'g', uzb. *nege, neše*, tat. *nise*, boshq. *nise* va h.k.

Turk va turkman tillarida vositali kelishik qo'shimchalari orqali hosil bo'ladigan so'roq olmoshlarida *ne* so'zidan so'ng *-re* orttiriladi: turk. *ne-den*, turkm. *ni-re-den* kabi.

Qrim (tavriya) tatarlari tilida I va II shaxs kishilik olmoshidan keyin keladigan qaratqich kelishigi qo'shimchasi *-im* shaklida qo'llanadi, misalan: *menim, bizim* (*menim, bizim* o'rnida).

Olmoshlar turkiy tillarda fonetik o'zgarishlar bilan kuzatiladi. Masalan, bo'lishsizlik olmoshlarining tuva tilidagi ko'rinishlari quyidagicha:

Turkiy tillarda

heç kim
heç nima
heç qaysi
heç qačan
heç qayerda
heç qayerdan
heç qayerga

Tuva tilida

kim daa
çuu daa
kandığ daa
kayan daa
kayda daa
kaynın daa
kay naar daa

Olmoshlar fikrni ixcham shaklda ifodalashda, o'rinsiz takromi bartaraf etishda ahamiyatli.

Savol va topshiriqlar

1. Olmosh turkumining o'ziga xos xususiyatlarini bayon eting.
 2. Olmoshning turlari va ularning nutqdagi o'rmini yoriting.
 3. Olmoshlardagi fonetik o'zgarishlarni ayting.
 4. Olmoshlarning tuzilishiga ko'ra turlari haqida mulohaza yuriting.
- Qo'shma olmoshlarga misollar keltiring.
5. Olmosh o'rnida qo'llanadigan so'zlar haqida ma'lumot bering.

Test sinovi

1. *Unisi, šunisi, qaysisi* olmoshlarida egalik affikslarining ketma-ket qo'llanishi qanday nomlanadi?

- A) affiksial pleonazm C) affiksial omonimiya
B) arxaizm D) affiksial sinonimiya

2. Sifat xarakteridagi olmoshlarni ko'rsating.

- A) qanday, qaysi C) nega, qalay
B) neça, necanči D) allakim, kimdir

3. Ot xarakteridagi olmoshlarni ko'rsating.

- A) allakim, kimdir C) qanday, qalay
B) nečä, nečänči D) allaqanday, kimdir

4. Miqdorni bildiruvchi olmoshlarni ko'rsating.

- A) allakim, kimdir C) qanday, qalay
B) neça, qanča D) allaqanday, kimdir

5. Oltoy tilidagi *tu ol* qaysi so'z turkumiga mansub?

- A) kishilik olmoshiga C) so'roq olmoshiga
B) ko'rsatish olmoshiga D) belgilash olmoshiga

6. Turk tilidagi *šunin* olmoshning qaysi turiga mansub?

- A) kishilik olmoshiga C) so'roq olmoshiga
B) ko'rsatish olmoshiga D) belgilash olmoshiga

7. Tuva tilidagi *kandig daa* olmoshi qanday ma'noni bildiradi?

- A) heç kim C) heç qayerda
B) heç qaysi D) heç nima

11-§. TURKIY TILLARDA FE'L SO'Z TURKUMI

Asosiy tushunchalar: *zamon kategoriyasi, shaxs-son kategoriyasi, mayl kategoriyasi, tuslanish, bo'lishli-bo'lishsizlik, nisbat kategoriyasi, fe'lning vazifaviy shakllari, harakat tarzi shakllari, ko'makchi fe'llar, fe'l yasalishi, sodda fe'llar, qo'shma fe'llar*

Ish-harakatni bildirgan so'zlar turkumi *fe'l* deyiladi. Fe'l bir qator xususiyatlarga ega.

Fe'l tuslanadi. Fe'l turkumidagi so'zlarning shaxs-son, mayl, zamon qo'shimchalarini olib o'zgarishi *tuslanish* deyiladi.

Shaxs-son kategoriyasi. Shaxs-son tushunchasi fe'l anglatgan harakat-holatning bajaruvchiga bo'lgan munosabatini ifodalaydi. I shaxs – so'zlovchi, II shaxs – tinglovchi, III shaxs – nutq jarayonida ishtirok etmayotgan shaxs.

birdik	Ko'prik
(I) bardim	bardik, baryapmiz
(II) bardiq, baryapsan	bardiqiz, baryapsiz
(III) bardı, baryaptı	bardılar, baryaptı(ılar)

Zamon tushunchasi. Zamon tushunchasi harakat-holatning nutq vaziyatiga munosabatini ifodalaydi. Fe'ning uch zamoni farqlanadi: o'tgan zamon (nutq jarayonigacha bo'lgan harakat-holat); hozirgi zamon (nutq jarayonida sodir bo'layotgan harakat-holat), kelasi zamon (nutq jarayonidan keyin sodir bo'ladigan harakat-holat).

1. O'tgan zamon fe'llari quyidagicha voqelanadi:

- a) aniq o'tgan zamon shakli **-di**: *yozdik, ko'rdik*;
- b) uzoq o'tgan zamon shakli **-gan**: *yozgandingiz, ko'rgandingiz*;
- d) o'tgan zamon hikoya shakli **-(i) b**: *yozibsiz, ko'ribmiz; yozib edik, ko'rib edik*;
- e) o'tgan zamon davom fe'li **-a(r)-edi, (-mas-edi)**: *ko'rinar edi, ko'rinmas edi*.

2. Hozirgi zamon fe'llari quyidagicha ifodalanadi:

- a) aniq hozirgi zamon shakli **-yap**: *-yotir, -yotib*: *boryapman, borayotirman, borayotibman*; **-moqda**: *bormoqda*.
- b) hozirgi- kelasi zamon shakli: **a, -y**: *yozadi, ishlaymiz*.

3. Kelasi zamon shakllari quyidagicha voqelanadi:

- a) aniq kelasi zamon shakli **-ajak/-yajak**: *borajakamiz, o'qiyajakmiz*; **-gu // -gu // -ku // -qu**: *kelgum(dir), kelgumiz, kelgusi*;
- b) kelasi zamon maqsad shakli **-moqchi**: *kelmoqchiman, aytmogchisan*;
- d) kelasi zamon gumon shakli: **-r, -ar**: *o'qirman, borarman*.

Ba'zi turkiy tillar dialektikasi hamda so'zlash uslubida kelajak zamon tushunchasini affikssiz ifodalash mavjud: *barım* "men boraman", *birem* "men beraman", "alım "men olaman" va h.k. Qorachoy-balqar tilida **-r** dan shakllangan kelajak zamon shakllari uchraydi. Masalan: *kelibsiz / kelirbiz* - "Biz kelamiz".

Turkman tilida hozirgi zamon shaklidagi fe'lning quyidagi ko'rinishi faol ishlatiladi:

- a... *lemen* (Kasar ovulida)
- a... *lamen* (Manish ovulida)
- a... *lam an* (Noxur ovulida)

Chuvash tili turkiy tillar ichida fe'lining *-ar, -ir* ko'rsatkichli kelajak zamon shakli mavjud bo'lmagan yagona til hisoblanadi. Ma'lumotlarga ko'ra, chuvash tilida *-ar, -ir* ko'rsatkichlari qachonlardir mavjud bo'lgan, lekin keyingi bosqichlarda iste'moldan chiqqan. Chuvash tilida hozirgi kelajak zamon shakllari *alim* "men olaman", *alısın* "sen olasan", *alı* "u oladi" ko'rinishida bo'ladi. Agar *-r* ning chuvash tilida *r'* ga hamda, *-e* ning *-e* ga o'tishi hisobga olinsa, u holda chuvash tilidagi kelajak zamon shakllari tushunarli bo'ladi.

Birlik	Ko'plik
I. s..rıp "yozaman"	I. s..ır'b'ır "yozamiz"
II. s..rı'n "yozasan"	II. s..ır'r "yozasiz"
III. s..ne "yozadi"	III. s..ıres "yozadilar"

O'zbek tilidagi *asos + acak, (ecek) ko'rsatkichi + birinchi kategoriyali shaxs qo'shimchalari* qolipidagi fe'llar turkiy tillarda quyidagi shakllarda qo'llanadi.

Chuvash tilida:

Birlik	Ko'plik
I. <i>alakasın</i> "olaman"	I. <i>alakasımız</i> "olamiz"
II. <i>alakassın</i> "olasan"	II. <i>alakassız</i> "olasiz"
III. <i>alaşak</i> "oladi"	III. <i>alaşaklar</i> "olajaklar"

Qumuq tilida:

Birlik	Ko'plik
I. <i>baraçakman</i>	I. <i>baracakbız</i>
II. <i>baracaksan</i>	II. <i>baracaksız</i>
III. <i>baraçak</i>	III. <i>baraçaklar</i>

Ozərbayjon tilida:

Birlik	Ko'plik
I. <i>oxujacam</i>	I. <i>oxujaçagıx</i>
II. <i>oxujacan</i>	II. <i>oxujaçasınız</i>
III. <i>oxujacak</i>	III. <i>oxujagdırlar</i>

Türk tilida

Birlik	Ko'plik
I. <i>jazacam</i>	I. <i>jazacamız</i>

I. yuzāksin	II. jazačaksınız
III. jazačak	III. jazacaklar

Turkman tilida kelajak zamonning bu turi **-čak** ko'rsatkichiga ega bo'lganda shaxs qo'shimchalarisiz qo'llanadi: *jazačak* "men yozaman", *u jazačak* "u yozadi" va h.k.

-atčak, -ečək affiksli fe'llar ayrim turkiy tillarda otga o'tgan: *janačak* "qiziqchi". Ba'zi turkiy tillarda sifat xususiyatiga ega bo'ladi: ozarb. *uyatçak qiz* "uyatchan qiz", qoz. *maqtañşak* "maqtanchoq", *erinşek* "erinchoq", tat. *irenşek* "erinchoq" turk. *ılıca(k)* "issiq". Bu qo'shimcha shaklidagi kichraytirish, erkalash qo'shimchasi bilan shakldoshdir: olt. *bolučak* "bolacha", turk. *kuzučak* "qozichiq".

Bu tipdagi kelajak zamon shakllari tarqalish doirasi jihatidan cheklangan. Tabiiy areal – o'zbek, uygur, no'g'ay, qumiq, qoraqalpoq, ozarbayjon, turk, gagauz va turkman, qipchoq, tatar tillarida badiiy uslubda qo'llanadi. Qozog' tilida g'arbiy dialektlarda uchraydi. Tuva, shor, xakas, oltoy, yoqut tillarida *-ačak, -ečək* kelajak zamon shakli mavjud emas.

Fe'l asos + -ajak ko'rsatkichi + I kategoriyadagi shaxs qo'shimchalari tipidagi kelasi zamon modeli nog'ay tilida uchraydi:

Birlik	Ko'plik
I. barajapan	I. barajakpız
II. barajaksan	II. barajaksız
III. barajak	III. barajak

-ajaq ko'rsatkichi *-ačak*ning fonetik variantidir. Odatda *č* intervokal o'rinda *j* ga aylanmaydi. Shu bois *ajaq* shaklini alohida affiks sifatida qarash mumkin.

Yoqut tilida *-iax /-iax/uax* kelasi zamon sifatdoshi qo'llanadi: *oxtuox mas* "yiqiladigan daraxt".

Fe'l asosi + -ası ko'rsatkichi + I kategoriyali shaxs qo'shimchalari qolipi eski turkiy, ozarbayjon tilida uchraydi, XIII-XV asr yozma yodgorliklarida hamda eski usmon tilida qo'llangan.

Birlik	Ko'plik
I. alasımın	I. alasıbız
II. alasısın	II. alasısız
III. alası	III. alasılar

Fe'l asosi + liq ko'rsatkichi + I kategoriyali shaxs-son qo'shimcha
 ko'rinishidagi tarkib qorachoy-balqar va chulim turklari tillarida uchraydi.

Birlik	Ko'plik
I. barliqma	I. barliqbiz
II. barliqsa	II. barliqsiz
III. barliqdi kerak	III. barliqdila kerak

- *gusi* eski o'zbek tilida ishlatilgan.

Birlik	Ko'plik
I. alg'um	I. alqumiz
II. alqun	II. alquniz
III. alqusi	III. alqulari

Bu shakllar hozirgi turkiy tillarda u yoki bu darajada qo'llanadi.

Fe'llar ma'no va leksik-grammatik xususiyatlariga ko'ra ikki xil bo'ladi: 1) mustaqil fe'llar; 2) yordamchi fe'llar.

1. **Mustaqil fe'llar** lug'aviy ma'no bildiradi, gapning biror bo'lagi vazifasida keladi: *keldi, aytdi, o'qidi*.

2. **Yordamchi fe'llar** harakat-holat bildirmaydi (mustaqil ma'noga ega emas). Ular turli grammatik ma'no ifodalash uchun xizmat qiladi. Yordamchi fe'llar uch turga bo'linadi:

a) bog'lama vazifasida keluvchi, so'z yasalishida ham ishtirok etuvchi yordamchi fe'llar: *bo'l, qil, ayla, et*;

b) fe'llarga birikib, turli qo'shimcha ma'no ifodalovchi fe'llar yoki ko'makchi fe'llar: *o'qib chiqmoq, aytib hermoq*.

d) to'liqsiz fe'llar: *edi, ekan, emish*.

Fe'l alohida grammatik qiymatga ega kategoriya bo'lib, unda turkiy tillarning o'ziga xos xususiyatlari ifodasini topgan. Fe'l kategoriyasi **turkologiyada** batafsil o'rganilgan. Fe'l zamonlari, mayllari, nisbat shakllarining turli aspektlarda tadqiq qilinishi natijasida turkologiya-ning muhim nazariy masalalari yechimiga zamin yaratildi. Jumladan, fe'llardagi **zamon kategoriyasi** bilan **modallik kategoriyasi** o'rtasidagi farqlar masalasi hal etildi.

Hozirgi turkiy tillarda qadimgi turkiy tilga xos ma'nolarda qo'llangan so'zlarning asosiy qismi harakat-holat, faoliyatni bildiruvchi so'zlardan

bo'lganligi; *yov bo'lmoq*; *jayiq* - "dushman bo'lmoq" (DTS,224); *yash* - "zahmat chekmoq", "qiynalmoq" (NAL,708); *yavutqa* - "yaqin keltirmoq", "yaqin keltirmoq" (NAL,208); *tuqun* - "tutashmoq"; *buq* - "chuvashmoq".

Istalgan fe'llar turkiy tillarda kishilik almoshlari bilan birga qo'llanish xususiyatiga ega. Fe'l zamonlarida semantik-funksional xususiyatining turlicha bo'lishi, modellari bilan farqlanishi qadimgi tilda elementlarning ko'p bo'lganligidan dalolat beradi. Bu shakllarning aksariyati chuvash tilida saqlanib qolgan. Masalan, chuvash tilida kelasi zamonning *-ačak/-lik* shakli mavjud (*-ar* shakli yo'q). Fe'lning noaniq shakli turkiy tillarda *-maq*, *-as*, *-rga*, *-gal* elementlari orqali, chuvash tilida esa *-maskan* qo'shimchasi orqali hosil qilinadi.

Mayl kategoriyasi. Turkiy tillarning aksariyatida, jumladan, o'zbek, uyg'ur, qozoq, turkman tillarida buyruq va istak ma'nolarini ifodalovchi shakllar munosabati masalasi bir qator tadqiqotlarda yoritilgan. Jumladan, M.A'lamova turkiy tillardagi buyruq-istak mayli xususiyatlari, shakllarini o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman tillari misolida tahlil qilgan.⁷⁸

O'zbek tilida buyruq va istak mayllari, dastlab, birgalikda, yaxlit butunlikda qaralgan.⁷⁹ Keyingi davrlarga kelib, o'zbek tilshunosligida buyruq va istak mayllari mustaqil, bir-biridan ajratilgan holda qarala boshladi. Hozirgi buyruq-istak shakllari buyruq mayli⁸⁰ yoki istak-buyruq mayli⁸¹ deb keltirilgan. Buyruq mayliga II va III shaxs, istak mayliga esa I shaxs shakllari kiritilgan⁸². Ba'zi manhalarda istak mayllariga birinchi shaxs shakllaridan tashqari *-gay* affiksi bilan yasalgan shakllar ham qo'shilgan⁸³.

⁷⁸ А'ламова М. Туркий тилларда буйруқ-истак майли // *Ўзбек тили ва адабиёти* - I, 1966 - №4. - Б. 30-34.

⁷⁹ Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. *Ҳозирги ўзбек адабий тили Морфология ва лексикология* - Т., 1965. - Б. 81.

⁸⁰ Гүлзоя А.Г. *Феъл* - Т., 1954. - Б. 44-49.

⁸¹ Боровков А.К. *Краткий очерк грамматики узбекского языка. Узбекско - русский словарь*. - М. 1953. - С. 708.

⁸² Турсунов У., Мухторов Ж. *Ҳозирги замон ўзбек тили Морфология*. - Самарқанд, 1960 - Б. 120 - 177; Хужаев Т. *Ҳозирги замон ўзбек тилида буйруқ майли* - Филол. фан. ном. дисс. - Самарқанд, 1963; Турсунов Р. *Ҳозирги замон ўзбек тилида феъл майллари системаси* // *Тилшуносликка ва адабиётшуносликка оид тадқиқотлар*. - Т., 1965. - Б. 133; Батырова М.А. *Повелительное наклонение глагола в русском языке*. Дисс. докт. филол. наук. - Т., 1966.

⁸³ Колотов А.Н. *Грамматика современного узбекского литературного языка*. - М.-Л., 1960 - С. 205-208; 234-236.

Uygʻur tilshunosligida ham uchala shaxs shakllari "buyruq ishliguciliri" deb nomlangan. Keyingi paytlarda esa uygʻur tilida buyruq va istak (*xalaš*) feʼllari ajratildi⁸⁴. E.Najip buyruq va istak feʼllari birgalikda *buyruq-istak mayli*, deb qarashni maʼqul topadi⁸⁵.

Qozoq tilida buyruq va istak mayllari alohida, mustaqil holda qoʻllaniladi va qaraladi: buyruq mayliga uchala shaxs shakllari, istak mayliga esa *qoʻshimcha* affiksi bilan yasalgan shakllar, shuningdek, "*algısı keledi*", "*alsa yedi*" va "*alsaigi yedi*" kabi analitik shakllar kiritiladi⁸⁶.

Turkman tilida ham, dastavval, buyruq va istak shakllari bir buyruq mayli deb qaralgan⁸⁷. Keyinchalik, buyruq va istak mayllari ajratilgan⁸⁸.

Turkman tilida buyruq va istak mayllarining qaysi shakllarni qoʻllanilishi masalasida bildirilgan fikrlar xilma-xil. Rus va turkman tillari qiyosiy grammatikasida buyruq maylining II va III, istak maylining esa I shaxs shakllaridan iborat ekanligi koʻrsatilgan⁸⁹. M.Aʼlamova E.Najip va boshqa tadqiqotchilarning turkiy tillarga oid materiallari asosida buyruq-istak shakllarini (uchta shaxs shakli nazarda tutilgan) bir buyruq-istak mayliga birlashtirishini maʼqullagan hamda fikrini quyidagicha asoslagan:

1. Buyruq va istak ifodalovchi uchta shaxs shakllari maʼno jihatdan oʻzaro uzviy bogʻlangan boʻlib, "sof buyruq ifodalovchi" deb ataladigan II shaxs shakllari oʻrni bilan istak, iltimos maʼnosini ifodalay oladi, buni III shaxs shakllari toʻgʻrisida ham aytish mumkin. Shuningdek, I shaxs shakllarining ham, baʼzan, istak oʻrnida talab, qaror qilish, ishni bajarishga undash kabi maʼnolarni ifodalay olishi maʼlum boʻladi. Bu xususiyat faqat oʻzbek tilidagina emas, boshqa turkiy tillarda ham kuzatiladi.

Uygʻ. *Оуғмиш нурі, кеџісі оџмас џіріџі, кундизі џамсисі болџин (Q. Toxtamov)*. Qoz. *Al, baʼyrim, qoš aytisip, qolm qistim, jaulardm keltire*

⁸⁴ Шамиева А., Садвақасов Ф. Уйғур тили грамматикаси. - I қисм. - Алмута, 1963. - Б. 165 - 173; Кайдаров А., Краткий грамматический очерк уйгурского языка. Уйгурско-русский словарь. - Алма-Ата, 1961. - С.3 - 314.

⁸⁵ Наджит Э.И. Современный уйгурский язык. - М., 1960. - С. 92.

⁸⁶ Қазірч қазақ тілі. Алматы, 1954. - С. 304-318; Современный казахский язык. Фонетика и морфология. - Алма-Ата, 1962. - С.332 - 348; Сауранбаев Н.Т. О категории лица повелительного наклонения // Известия АН КазССР, 1954. - С. 36 - 37.

⁸⁷ Байлыев Х., Сопыев Г. Грамматика. - Ашгабат, 1946. - С.126.

⁸⁸ Хазирки заман туркмен дили. - Ашгабат, 1960. - С.390-391.

⁸⁹ Сравнительная грамматика русского и туркменского языков. Фонетика и морфология. - Ашгабат, 1964. - С. 154 - 159.

... *...-ustin* (G. Ormanov). Bu misollarda buyruq shakllari istak, tilak ma'notlarini ifodalash uchun qo'llangan. Quyida esa buning aksi, ya'ni istak formalarining buyruq formalari ma'notlarini ham anglata olishini ko'rsatib: uyg'. *koçyp kitayluq. Bizma al qatarisida oz tirikeiligimizni qoçay bolmumdu* (Q. Toxtamov). Qoz. *Javğa qatal bolayiq, xaltq qa arm edekay* (Jambıl). Turk. *yeri bu gyrruji hes edeli* (B. Purliyev).

Keltirilgan misollar buyruq va istak formalarini bir-biridan ajratmay, birgalikda olib o'rganish ma'qulligini asoslaydi.

2. Agar buyruq shakllarini (II va III shaxe) alohida grammatik kategoriya sifatida *buyruq mayli* deb ajratsak, istak mayli deb nomlangan kategoriya faqat I shaxs shakllaridan iborat bo'lib qoladi. *-ay* affiksi bilan yasilib, faqat I shaxsgagina ega bo'lgan shakllarni alohida grammatik kategoriya sifatida ajratish to'g'ri bo'lmaydi.

A.N. Kononov istak mayli hozirgi o'zbek adabiy tilida *-gay* affiksi bilan ham yasalishini ta'kidlagan. Ayni chog'da *-gay* affiksi bilan yasalgan shaklning bugungi kunda uslub talabi bilan qo'llanishini qayd qilgan.⁹⁰ Haqiqatdan ham *-gay* (*-gay*, *-qay*, *-kay*) bilan yasalgan shakllardan hozir o'zbek, qozoq, turkman tillarida ham hadiy uslub talabi bilan foydalaniladi. Shu bois *-gay* affiksini istak mayli shakli sifatida qarash to'g'ri emas.

O'zbek va turkman tillarida buyruq va istak ma'notari quyidagi usullarda ifodalanadi:

1. Sintetik usul. Bunga har uch shaxs shakllari kiradi. Bu shakllar birgalikda "buyruq-istak mayli" nomi bilan yuritiladi.

2. Analitik usul. Bunga bir necha analitik shakllar kiradi:

a) *-gu kel-* (masalan o'zb. *olgim keladi*, uyg'. *algum kelidu*, qoz. *aligim keledi*; turkman tilida: *alasan gelyar*);

b) *-sa ekan*, *-sa edi*;

d) *-gay edi*;

e) *-sa idi //yedi* (bu shakl faqat qozoq tilida uchraydi).

O'zbek, uyg'ur va qozoq tillarida buyruq-istak mayli paradigmatalari quyidagicha:

Birlik	Ko'plik
1. negiz + <i>-(a) y</i> , <i>-(a) y-in</i>	1. negiz + <i>-(a) y-lik</i>

⁹⁰ Kononov A.N. *Kursatilgan asar*. -B.263.

II. negiz+intonatsiya: negiz + -gin, ğin, -qin, -kin	II. negiz + -(i) ğlar, negiz + - (i) ğiz
III. negiz + -sin	III. negiz+ sinlar, negiz+-(i) ssin ³

Uyg'ur tilida buyruq-istak shakllari quyidagicha hosil qilinadi:

Birlik	Ko'plik
I. negiz + ay/-ay	I. negiz+ -ayh // -ayh
II. negiz+ intonatsiya: negiz + -gin negiz + - (i)ğ, negiz + -sila	II. negiz+(i) ğlar
III. negiz + -sun	III. negiz + -sun

Qoznq tilida:

Birlik	Ko'plik
I. negiz + ayin / -veyin	I. negiz+ -ayiq/- yeyik
II. negiz /+intonatsiya/ negiz + ğin/ - gin negiz + -ıñ/- -iñiz	II. negiz + ındar/-ıñder negiz+ -ıñdar/-iñizder
III. negiz +sin/-sin	III. negiz + sin/-sin

Turkman tili buyruq-istak mayli borasida ayrim o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, bu quyidagilarda ko'rinadi: a) buyruq-istak mayli birinchi shaxsda ikkilik son shakllariga ega, bu jihatdan turkman tili qirg'iz va tuva tillariga o'xshaydi; b) o'ziga xos -sana/-sene, -sanız/-la/ seniz-le kabi ko'rsatkichlarga ega:

Birlik	Ikkilik	Ko'plik
I. negiz + ayin / -yeyin	negiz+ -alı/-yeli	I. negiz+ -avıq/- yeyik
II. negiz /+intonatsiya		II. negiz+-(i)ğ
III. negiz+gin/-gin negiz + -sana/-sene		III. negiz + -sanız/-la/ seniz-le, sanız lañ/-senizleñ

Turkman tilida buyruq-istak maylidan tashqari *mustaqil istak mayli* ham mavjud:

Istak mayli ikki yo'l bilan yasaladi: fe'l negiziga -ayadı- əyedi affiksini qo'shish bilan (bu affiks aslida -ay/ -ay analitik shaklidan kelib chiqqan):

Birlik	Ko'plik
I. barayadım, geləyedim	I. barayadık, geləyedik
II. barayadıñ, geləyedıñ	II. barayadıñız, geləyedıñız
III. barayadı, geləyedi	III. barayadılar, geləyediler

Fe'l negiziga **-a/-ə** affiksining qo'shilishi bilan (bu affiks I shaxsda buyruq-istak maylini hosil qilmaydi):

Birlik

II. *barasin, gelesin*

III. *bara, gela*

Ko'plik

II. *barasiniz, gelesiniz*

III. *bara, gela*

Buyruq-istak maylining birinchi shaxs shakllari ba'zan istak ifodalash uchun keltiriladi.

Turkiy tillardagi mayl kategoriyasi yuzasidan quyidagilarni umumlashtirish mumkin:

1. Qozoq va turkman tillarida singarmonizm saqlangan. Bu hol buyruq-istak shakllarida ham o'z ifodasini topgan.

2. O'zbek, uyg'ur, qozoq va turkman tillari hudud jihatdan bir-biriga tutashdir. Shunga ko'ra, bu tillarning o'zaro ta'siri tabiiy. Bu ta'sir buyruq-istak shakllarida ham aks etadi.

3. O'zbek tilining uyg'ur tiliga o'xshashligi I va II shaxs buyruq-istak mayli shakllarida ham ko'rinadi. Uchinchi shaxsda o'zbek tili qozoq tili bilan bir xillik kasb etadi, ya'ni uchinchi shaxsda ikkala tilda ham yagona umumiy (*-sin* bilan yasalgan) shakl qo'llanadi.

4. O'zbek, uyg'ur, qozoq, turkman tillarida buyruq-istak maylining *-giy /-gij* bilan yasalgan shakli mavjud. Bu shakl qozoq tilida nisbatan kam uchraydi.

O'zbek, uyg'ur va qozoq tillari buyruq-istak mayli shakllarining hosil bo'lishi jihatidan umumiy xususiyatlarga ega. Farq ayrim shakllarda ko'rinadi, masalan, uyg'ur tilida *-sila* affiksining borligi, qozoq tilidagi *-iniz/-iniz* bilan yasalgan shaklning o'zbek tilidan farqli ravishda birlik uchun qo'llanishi, qozoq tilida *-(i)j* bilan yasalgan shaklning, uyg'ur tilida esa, aksincha, *-(i)jiz* bilan yasalgan shaklning yo'qligida ko'rinadi.⁹¹

Tuva tilida shart mayli qo'shimchalarining o'ziga xosligi kuzatiladi: *barzumza* "borsam": chuvash tilida buyruq-istak maylining bo'lishsiz shakli *-an* yordamida hosil bo'ladi (boshqa turkiy tillarda *-ma//me*).

Chuvash tilida sifatdosh va ravishdosh shakllari ko'p. Bu tilda sifatdoshning quyidagi turlari qo'llanadi: hozirgi zamon sifatdoshi - *kan*,

⁹¹ Аъламова М. Туркий тилларда buyruq-istak mayli // Ўзбек тили ва адабиёти. -Т., 1966. -№4. -Б.30-34.

-ken affikslari yordamida hosil bo'ladi. O'tgan zamon sifatdoshining tasdiq shakli **-na**, **-ne** affikslari yordamida voqelanadi. Inkor shakli esa **-man**, **-men** affikslari yordamida yasaladi. Kelasi zamon sifatdoshi **-as**, **-yes**, **-mas**, **-mes** (inkor shakli), shartlilik sifatdoshi **-malla**, **-mella**, yetarlilik sifatdoshi esa **-malax**, **-melex** affikslari orqali hosil bo'ladi. Imkon sifatdoshi tasdiq-inkor yoki faqat inkor shaklida qo'llanadi. **-ansi**, **-yensi**, **-yes** affikslari bahona sifatdoshi hosil bo'lishida qatnashadi.

Qozoq tilida sifatdoshning **-atın/-etın/-itın/-itın**; no'g'ay tilida **-atagan/-etegen**; qoraqalpoq tilida **-atugun/-etugun** shakli qo'llanadi. **-ajaq/-ejek** yoki **-ayaq** shakli uchramaydi.

Shuningdek, shevalarda qadimgi shakllar ishlatiladi: *hardım erza* "borsam".

O'g'uz-turkman guruhi tillarida o'tgan zamon sifatdoshi qo'shimchasi **-an//en** (**-han//gan**), o'g'uz-saljuq guruhi tillarida **-dıš//dis**, **-mıš** / **miş**; sifatdoshning bo'lishsiz shakli (kelasi zamon) **mar//mer**, **-maz//mez** tarzida qo'llanadi. O'g'uz-saljuq kichik guruhi tillarida **-mar//mer** shakllari qo'llanmaydi.

Hozirgi zamon shakli o'g'uz-turkman guruhi tillarida **-yar**, o'g'uz-saljuq guruhi tillarida **-yor** shaklida ishlatiladi.

Kelasi zamon sifatdoshi o'g'uz-turkman guruhi tillarida **a** ortirilib qo'llanadi (**-ajaš/-ejek**), o'g'uz-saljuq kichik guruhi tillarida esa **a** tushib qoladi (**-jaš//jek**):

Qrim (tavriya) tatarlari tilida sifatdoshning birinchi shaxs birlikdagi bo'lishsiz shakli **-maz/-mez** tarzida qo'llanadi, masalan: *men yazmam* (*men yazmazım*) "men yozmayman", *men kelmen* (*men kelmezim*) "men kelmayman".

Ravishdosh shakllari oxirida keladigan **y** o'g'uz-turkman guruhi tillarida tushib qoladi; ammo o'g'uz-saljuq kichik guruhi tillarida saqlanadi: *oquyup*, *vermeyip*.

Savol va topshiriqlar

Quyidagi mavzularni klaster usulida yoriting:

1. Fe'ning semantik guruhlari.
2. Fe'ning munosabat shakllari.
3. Fe'llarda zamon kategoriyasi.
4. Fe'llarda shaxs-son kategoriyasi.
5. Fe'llarda mayl kategoriyasi.

Fe'l yasalishi

-da/-te sermahsul fe'l yasovchi affiks bo'lib, ot, sifat, son, olmosh, ish, undov, taqlid so'zlardan turli ma'nodagi fe'l yasaydi: ozarb. *oqila*- "oxirlamoq", qaraim. *tisla*- "chekinmoq", q.-balq. *aqla*- "oqlamoq", tuv. *sayla*- "**shaylamoq**", turkm. *nağsla*- "naqshlamoq", xak. *aygala*- "taygaga bormoq", *çayla*- "yozlamoq", qoz. *tında*- "tinglamoq", rus. *dimyna*- "tinglamoq", xak. *palixta*- "bilqillamoq", q.-balq. *borkulda*- "kelkillamoq", no'g'. *uvilda*- "uvullamoq", turk. *cağırda*- "jiringlamoq", tojikm. *lağırda*- "shaldiramoq".

-la nisbat shaklini hosil qiluvchi qo'shimcha bilan birikib, **-lan**, **-lash** murakkab affikslari yuzaga kelgan. **-la** yasovchisining fonetik varianti **la'** **laun** **-da** taqlidiy so'zlardan fe'llar yasashda faol qatnashadi: gag. *şandı*- "chisirlamoq", no'g'. *dharda*- "qimirlamoq".

-a: ot, sifat, ravish, taqlidiy so'zlardan fe'l yasaydi: boshq. *yira*- "kuylamoq", qar. *bosa*- "bo'shamoq", tat. *buşa*- "bo'shamoq", xak. *ada*- "tilamoq", turkm. *oyna*- "o'ynamoq", turk. *qapa*- "yopmoq", yoq. *lara*- "a'g'irlamoq", *kihua*- "qishlamoq".

-ir// -ur: ozarb. *asğir*- "aksirmoq", *tupur*- "tupurmoq", boshq. *ukir*- "u'kirmoq", *fisğir*- "pishqirmoq", gag. *ansır*- "fahmlamoq", *xinçır*-, qoz. *hiskır*-, qar. *qıçır*- "qichqirmoq", *şaqır*- "chaqirmoq", *piçır*- "pishqirmoq", xak. *xatxır*- "xaxolamoq", shor. *qiyğır*- "qiyqirmoq".

-i/-i: o'zb. *boyi*-, ozarb. *bera*-, "yashirmoq", *avru*- "og'rimoq".

-al// -yel: gag. *kısal*- "tartibga solinmoq", turkm. *azul*- "ozaymoq", qaral- "qoraymoq", ozarb. *daral*- "tiqilmoq", *sag'al*- "sog'aymoq", chuv. *yural*- "qoraymoq".

-il// -il: ozarb. *kurtıl*- "kemtılmoq", qoz. *sul*- "qurimoq", *keçil*- "kechmoq".

-ar// -yertur// -ir: ozarb. *yaşar*, no'g'. *koger*- "ko'karmoq", qoz. *qısqar*- "qisqarmoq". **-ar// -er// -r** qo'shimchasi qadimgi turkiy tilda davomli harakatni otga, keyinchalik biror helgi-holatga bog'lagan: no'g'. *köçer*- "ko'chirmoq", qoz. *jañar*- "yangılanmoq", tat. *suxar*- "chaqirmoq".

-sal// -se: tat., qoz. *susa*- "suvsamoq", tuv. *sugsa*- "suqlanmoq", *bljikse*- "yozmoq".

Chuvash tilida **-ak**, **-yek**, **-yem** affikslari esa so'zdagi harakat va natija ma'nolarini bildiradi: *tatak*- "qirqmoq", *tal*- "yirtmoq".

Turkiy tillarda fe'l yasalishining affiksatsiya usulidan tashqari kompozitsiya, shuningdek, analitik usullari ham mavjud. Tub fe'llar omonimlik xususiyatiga ega yoki ega emasligi bilan farqlanadi.

Fe'llarning analitik shaklini hosil qiluvchi umumturkiy yordamchi fe'llar asosiy o'rin tutadi: *et-*, *qil-*, *bol-*, *ayla-*. Ayrim turkiy tillarining o'ziga xos ko'makchi fe'llari ham mavjud: tat. *yasa-* "qilmoq", turk. *buyur-* "buyurmoq", chuv. *tu-* "qilmoq", yoq. *çin-* "qilmoq" va h.k.

Turkiy tillarda qo'shma fe'llar ot va yordamchi fe'llar birikuvidan hosil bo'ladi. Bu tipdagi qo'shma fe'llar ko'p miqdorni tashkil etadi. Bunday tipdagi yasalish qadimdan shakllangan qolip hisoblanadi.

Qo'shma fe'llarning birinchi komponenti ot kategoriyasi (asosan, ot va sifat)ga, boshqa tildan olingan fe'lning infinitiv formasiga, shuningdek, so'z birikmasiga aloqador birliklardan tashkil topadi. Turkiy tillarda *qilmaq* (*yetmek*, *yasamaq*, *istey*, *uyarmak*, *aylamaq*) va *bolmaq* (*olmak*) kabi yordamchi fe'llar qo'shma fe'lning ikkinchi komponenti bo'lib keladi.

Ism-fe'l tipidagi qo'shma fe'llarning komponentlari sintaktik munosabat tizimida tarixan to'ldiruvchi+fe'l kesim qolipida bo'lgan. Tarixiy taraqqiyot natijasidagi ko'p takrorlanish tufayli fe'l komponentlarining leksik ma'nosi mavhumlashish qonuniyatiga muvofiq zaiflashgan. Natijada mazkur fe'llar kesimligini yo'qotib, harakatning oddiy belgisiga, so'z yasashning bir vositasiga, fe'llik morfemasiga aylangan. Yordamchi fe'llar o'z grammatik ma'nosiga ko'ra fe'l yasovchi affikslarga teng bo'lib qolgan va grammatikalizatsiya natijasida qo'shma fe'lni tashkil qilgan ikki komponent ham bir butun leksik ma'noni ifodalay boshlagan. Boshqacha qilib aytganda, qo'shma fe'llar, dastlab, ixcham fe'l birikmalari sifatida shakllanib, rivojlana borgan, ko'rinishida asl shakl saqlangan bo'lsa-da, asta-sekin fe'lning alohida murakkab shaklini ifodalovchi so'zga aylangan. Qo'shma fe'llarda yordamchi fe'llargina grammatik jihatdan o'zgaradi. Qo'shma fe'lning yasalish xususiyati bilan affikslar yordamidagi yasalish prinsipi bir xil. Farq shundaki, birinchi holatda so'z yasash sintetik yo'l bilan, ikkinchisida – analitik yo'l bilan sodir bo'ladi: *tasdiqlamoq -tasdiq qilmoq*.

A.N. Kononov o'zbek tilidagi tarkibli fe'llar haqida quyidagilarni yozadi: *qilmoq// etmoq* so'zlari vositasi bilan yasalgan qo'shma fe'llar «-la» affiksi yordamida yasalgan dubletlarga egadir: *tasdiq qilmoq* –

qo'shilmog, tamom qilmoq – tamomlatmoq; soz qilmoq – sozlamog.⁹² A.I. Bekalovning qozoq tiliga nisbatan bayon etgan mulohazasi ham diqqatga sazovor. Uning fikricha, yordamchi fe'llar, asosan, otlar bilan birikadi, chunki bilan bir qatorda aynan shu otlarga ayrim affikslar qo'shilib fe'l yasalishi mumkin: *kurmet qil* "hurmat qil" – *kurmette* "hurmetla", *yen sal yonbet* "qo'shiq aytmoq"⁹³. Bu holat barcha turkiy tillarga taalluqlidir.

Ot+qil- tipidagi qo'shma fe'llarga umumiy tavsif berish va ularning leksik-grammatik xususiyatlarini aniqlashda:

komponentlar orasidagi ichki bog'lanish va o'zaro ta'siriy munosabatning xarakteri (ya'ni butun bir semantik strukturaning shakllanish prinsipi)ga;

qo'shma fe'l komponentlarining struktur-grammatik xususiyatlariga e'tibor berish lozim.

Qo'shma fe'llarning ot komponenti o'z leksik ma'nosini saqlaydi, yordamchi fe'l (masalan, *qil-*) ot komponenti bilan birgalikda fe'lga aylanadi. Shunga ko'ra *ot+fe'l* tipidagi tarkibli fe'l yasalganda komponentlar ma'nosida keskin o'zgarishlar yuz bermaydi. Balki o'ziga xos yo'l bilan analitik fe'l shakli yasaladi. Bu jihatdan ular bir butun so'zga teng bo'lib, bir butun semantik mazmunga egadir. Shu bilan birga, *ot+qil-* tipidagi qo'shma fe'llar komponentlari ma'lum mustaqillikka ega bo'lgan turg'un birikmalardan farqlanadi.⁹⁴

Savol va topshiriqlar

1. Fe'lning turkiy tillarda keng qo'llanadigan so'z turkumi sifatidagi o'rnini yoriting.

2. Fe'lga xos tushunchalar haqida ma'lumot bering.

3. Fe'llarda zamon, shaxs-son, mayl tushunchalarining tuslanish tizimidagi o'rnini ko'rsating.

⁹² Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. - М. -Л., 1960. -С 260.

⁹³ Искаков А.И. Морфологическая структура слова и именные части речи в современном казахском языке. - Автореф. дисс докт. филол.наук. -Алма-Ата, 1964. -С. 88.

⁹⁴ Есенгалиева В.А. Туркий тилларда "қилмоқ", "булмоқ" типидagi сузлар шитирокида ясалган фе'ллар. // Ёзбек тили ва адабиёти. -Т., 1966. -№4 -Б 24-27. Mazmun-mohiyatiga ko'ra, maqoladagi tarkibli fe'llar o'rnida qo'shma fe'llar, ko'makchi fe'llar o'rnida yordamchi fe'llar termini qo'llandi.

4. Fe'l nisbatlarini ayting. O'zlik va majhul nisbat farqini misollar asosida tushuntiring. O'zbek tilida ayrim so'zlarda yaxlitlanib qolgan nisbat qo'shimchalari haqida fikr bildiring.

5. Fe'l yasalishi. Sodda yasama fe'llar, qo'shma fe'llarning ho'll bo'lish usullarini ayting.

Test sinovi

1. **-ačak, -eček kelajak zamon shakli qaysi tillarga xos?**

A) qozoq, shor, xakas C) oltoy, yoqut, uyg'ur

B) tuva, shor, xakas D) xakas, qirg'iz, tuva

2. **Chuvash tilida -maşkan qo'shimchasi...**

A) fe'lning noaniq shakli C) fe'lning ravishdosh shakli

B) fe'lning sifatdosh shakli D) zamon shakli

3. **Xakas tilidagi čayla sozining ma'nosi**

A) "yozlamoq" C) "qishlamoq"

B) "chaylamoq" D) "ishlamoq"

4. **Chuvash tilidagi xural- sozining ma'nosi...**

A) "qoraymoq" C) "uxlamoq" B) "qaramoq" D) "sinamoq"

5. **Fe'lning turli gap bo'lagi vazifasida kelish uchun xoslangan shakllari...**

A) tuslanish deyiladi C) zamon shakli deyiladi

B) fe'lning vazifa shakllaridir D) fe'lning munosabat shakllaridir

6. **Fe'llarning munosabat shakllarini ko'rsating.**

A) zamon, mayl, nisbat qo'shimchalari

B) mayl, nisbat, shaxs-son qo'shimchalari

C) zamon, mayl, ko'plik qo'shimchasi

D) zamon, mayl, shaxs-son qo'shimchasi

7. **Fe'lning zamon, mayl, shaxs-son shakllariga ega bo'lmagan so'zlarni belgilang.**

A) o'tdim, kelgan, ichmoq C) olmoq, qarmoq, surmoq

B) turmoq, bormoq, olmoq D) tugmoq, yurmoq, irmoq

12-§. TURKIY TILLARDA RAVISH

Asosiy tushunchalar: *harakat belgisi, holat belgisi, tarz ravishlari, holat ravishlari, payt ravishlari, o'rin ravishlari, sabab ravishlari, maqsad ravishlari, daraja-miqdor ravishlari.*

Ravish harakatning belgining belgisini bildirib keladigan mustaqil soʻz turkumidir. Ravishlar odatda fe'lga yoki predikativlik vazifasida kelgan sifat va ravishlarga bogʻlanib keladi. Fe'lga bogʻlanganda fe'ldan oqib kelgan harakatning qay tarzda bajarilish jarayoni, bajarilish payti, joyi, sababi, maqsadini, sifat yoki ravishlarga bogʻlanganda esa ulardagi holatning darajasini koʻrsatadi.

Ravish maxsus soʻz oʻzgartiruvchi shakllariga ega boʻlmagan soʻz turkumidir. Ravish morfologik xususiyatlariga koʻra maxsus soʻz yasovchi affikslar va daraja koʻrsatkichlariga ega. Ravishlar tarkibidagi asosiy shakl yasovchilar yaxlitlanib qolgan.

Ravishlarning maʼno turlari olti xil: *holat, miqdor-daraja, oʻrin, mayvad, payt, sabab ravishlari.*

1. Holat ravishi: ish-harakatning qay tarzda, qay holatda bajarilishini bildiradi: *qanday? qay holda?, qay tarzda?* soʻroqlariga javob boʻladi. Holat (tarz) ravishlari: ozarb., tat, qum. *tez, tat, bik, boshq, yayov, noʻgʻ, hutunlay, turk. etraflija, qoz. noʻgʻ, šalqamnan, šalqannan, šalqasinnan* "toʻsatdan, daʼʼatan". *közimse, közinse, kozinizše, oʻzb. tiriklay, ulatdagicha, tez, sekin, yayov, piyoda, bekorga, toʻsatdan, qoʻqqisdan, astoydil, doʻstona, qahramonlarcha, yuzma-yuz, ochiqdan-ochiq, zoʻrgʻa.*

2. Miqdor-daraja ravishi: harakat-holatning miqdoriy belgisini yoki belgining ortiqqligini bildiradi: *qancha? qay darajada?* soʻroqlariga javob boʻladi: qum., noʻgʻ. *munja, uygʻ, anče, noʻgʻ, yalgiz-yalğizdan, turk. yuri-yarija, turkm. az-azdan, oʻzb. oz-ozdan, uygʻ. az-azdin, qoz. bir-birden, top-tobimen, oʻzb. koʻp, moʻl, ancha, kam, biroz, picha, xiyla, vul, juda, eng, gʻoyat, nihoyat, oʻta.*

3. Oʻrin ravishi: harakat va holatning bajarilish oʻrnini, harakat yoʻnalgan tomonni bildiradi: *qayerga? qayerdan? qayerda?* soʻroqlariga javob boʻladi: qirgʻ. *uzaqqa, shor. minda, chuv., qoz., noʻgʻ. onda, ondamunda, xak. eoğartın, ozarb. yakandan, noʻgʻ. tusqa, solga, tat. artqa, q.-balq. artxa, oʻzb. unda-bunda, uzoqda, pastda, tubanda, oldinda, yuqoridan, quyidan, yaqindan, orqadan, toʻgʻ riga, toʻgʻ ridan, yuqoriga, ilgari, olgʻa.*

4. Payt ravishi harakat va holatning bajarilish paytini bildiradi: *qachon? qanchudan beri?* soʻroqlariga javob boʻladi: turkm., chuv., ir, gag. *saba, ozarb. duni, uygʻ. hurun, xak. purun, turkm. ileri, qirgʻ. ilgeri, olt., kar., xak., shor. tanda, turk. zammında, q.-balq. ertenlikde.*

tal. *birvaqit*; olt. *emdig*, *ozog*; ozarb. *dunumuz*, *bugunumuz*, *yarimimiz* "kechamiz, bugunimiz, ertamiz"; *yarini bekle* "ertani kut"; uyg'. *ertadan kechgacha* "ertadan kechgacha"; chuv. *kazallaba* "kechda", o'zb. *kunlik kecha*, *kechalari*, *hozir*, *boya*, *bugun*, *avval*, *oldin*, *endi*, *erta*, *imkin saharlab*, *ertalab*, *doim*, *hali-beri*.

5. Maqsad ravishi ish-harakatning bajarilish maqsadini bildiradi. Bu ravish o'zbek tilidan boshqa hozirgi turkiy tillarda deyarli uchramaydi: *atayin*, *qasddan*, *jo'rttaga*, *ataylab*, *azza-bazza*.

6. O'zbek tilida sabab ravishi ham mavjud: *noiloj*, *noilojlikdan*.

Ayrim adabiyotlarda ravishlarning maxsus morfologik belgisi yo'qligi, ravishlardagi yasalish, daraja anglatish xususiyatlari ham boshqa turkumlarda mavjud bo'lgan universal holat ekanligi ta'kidlanadi. Hozirgi turkiy tillardagi ravish sifatida beriladigan so'zlarning yasalishi va morfologik tarkibi, ma'lum darajada, bu fikrni tasdiqlaydi. Masalan, ozarb. *indija* "hozir", *daha asagi* "pastda", *tez-tez*, *dogrudan*, *dogruya*, boshq. *hayarak*, *bigirak*, *ip-irta*, *kepe-kende*; gag. *sindijik* "shu payt", *çabujak* "birdan", *azar-azar* "oz-oz"; qoz. no'g', uyg'. *qayta-qayta*, *yeren-yeren*, *burunraq*; q.-balq. *alxarak*, *bilayirak*-*bulay* "bundayroq", *berirek*, *artkarak*; qirg'. *arirak*, *kiyinrek*; tat. *borin-borin* "ilgari, burun", *baštarak*; turk. *deminjek* "hozir", *arayikta* "u yerda", *çap-çabuk* "tezda"; o'zb. *nariroqda*, *eng oldin*, gag., turk. *burasi* "bu yerda", *orasi* "u yerda", *neresi* "qayerda"; ozarb. *seh yer*, *axşam* - sutkaning qismi sifatida ot, payt bildirishi jihatidan ravish; gag. *yirak*; qaraim. *keç*: no'g', *keş*; tat. *son*; boshq. *koroley*; tat. *korilay* "quruqlay"; xak. *xuruğa*, *tirige* "quruqlay, tiriklay"; no'g'. *onğa*; xak. *ayni yedir kilçeler* "ular har kuni hayvonlarni ovlaydilar" kabi.

Qadimgi turkiy tilda harakatning belgilarini ko'rsatadigan ravishlar ham bo'lgan. Hozirgi turkiy tillardagi ravishlarning, deyarli, ko'p qismi turlovchi, tuslovchi qo'shimchalar, turli fe'l shakllari, daraja ko'rsatkichlarini olgan shaklida ot, sifat va fe'llardan ravishlar tomon siljiy boshlagan. Ana shu xususiyatlariga ko'ra ravishlarni, bir tomondan, tarkibi (morfologik tuzilishi, yasalishi)ga ko'ra, ikkinchi tomondan, mazmuni (semantik farqlanishi, turlari)ga ko'ra qiyoslash lozim bo'ladi.

Savol va topshiriqlar

Quyidagi mavzularni klaster usulida yoriting:

1. Ravishlarning morfologik xususiyatlari.
2. Ravishning ma'no turlari.
3. Turkiy tillarda payt ravishlari.
4. Turkiy tillarda daraja-miqdor ravishlari.
5. Turkiy tillarda maqsad ravishlari.

Ravishlarning yasalishi

Ravishlar tarkibiga ko'ra sodda, qo'shma, juft va murakkab bo'ladi. Odatdagi turkiy tillarda sof ravishlar, deyarli, mavjud bo'lmagan, shuning uchun hozirgi turkiy tillardagi hamma ravishlarni so'z yasashning turli usullari orqali ismlar va fe'llardan kelib chiqqan, deyish mumkin. Shuning uchun turkiy tillar qiyosiga bag'ishlangan ayrim adabiyotlarda yomon ravishlar, dastlab, ot ravishlar va fe'l ravishlarga ajratiladi hamda ravishlarning yasalishi shunga ko'ra tahlil qilinadi.

1. **Otdan shakllangan ravishlar.** Ot asosli ravishlar payt, daraja-miqdor, me'yor, joy ma'nolarini bildiradi. Ot xususiyatiga ega bo'lgan ravishlar ot (keng ma'noda) negizlarga so'z yasovchi, sintaktik shakl yasovchi, shakl yasovchi qo'shimchalarni qo'shish orqali hosil bo'lgan.

Ot asosli ravishlar tarkibida *-in*, *-in* vosita kelishigi kuzatiladi. Bu qo'shimchalar o'rxun-enasoy yozuv yodgorliklarida, manixey, uyg'ur manbalarida vosita kelishigi sifatida uchraydi. Sharqiy Turkiston tilida bu shakl davrlar osha yo'qola borgan va qurol, vosita ma'nosini bildiruvchi otlar tarkibidagina saqlanib qolgan. Bu qo'shimchani grammatik ma'nosi *bila / birla* ko'makchilari orqali ifodalana boshlagan. Hozirgi kunda ayrim ravishlar tarkibidagi vosita kelishigi qo'shimchalari yaxlitlanib qolgan, qo'shimcha sifatida ajratilmaydi: *nēcü kin* "qanday", *edgulukün* "yaxshi, zo'r", *tavrakın, terkin* "tez", *ol odün* "o'sha vaqtda", *tasarın* "tashqari", *künün-tünün* "tuni-kuni bilan", *yarın* "ertaga", *yaqın* "yaqin".

Ravishlar tarkibida jo'nalish kelishigi shakli ham yaxlitlanib qolgan: *-qaru, -karü, -ğaru, -garü, -qar, -kar*: *joqaru, qayqaru*; *-(a)ru, -(ä)ru*: *naru* "bu yerga", *oñaru* "o'ngga", *inäru* "yuzaga".

Ravishlar, asosan, leksik-semantik (adverbial) usul bilan hosil bo'lgan, ular tarixan ham ot, ham ravish ma'nosini anglatgan: turkm. *ir*,

chuv. *ir* "erta"; olt., qar. *qirg'*, lat. no'g'. *kes*, uyg'. *keç*, ozarb., tat. *no'g'* *tez*; tat. *bik*, qum., no'g'. *bek*, uyg'. *hek* "juda"; boshq., qum. *tan* "and"; boshq. *yeyev*, o'zb. *yayov*; *qirg'*. *tim* "jim"; qum. *soy*, o'zb. *kech*.

- *lik* affiksi orqali yasalgan ravishlar kam uchraydi: qoz. *sonbaliq*, tat. *koskelek* (ko'zchalik); turkm. *agsamlık*; uyg'. *hozirgacilik*, *u'z* *shunchalik*, *unchalik*, *keyinchalik* kabi.

Ozarbayjon, turk, o'zbek, uyg'ur, qisman, boshqird tilida ravishlarning ma'lum qismini arab va fors-tojik tillaridan olingan so'zlar tashkil qiladi: o'zb. *mazmunan*, *majburan*, *aynan*, *tamoman*, *darhol*, *darrov*, *hamma*; ozarb. *avval*; o'zb. *avval*; boshq. *gayat*, *xezir*, *hazir*; uyg'. *xazir*; q.-halq. *qirg'*, turkm., uyg'. *dayim*; *daim*, *dastavval*, *darhal*, *bazar*; ozarb. *ihmil*, *yazi*, *ertasi*, *dantasi*, *hildirreri* "bulturlari"; *qirg'*. *ertesi*; boshq. *kistesi* "kechlari", *tendari* "tunlari"; qoz. *avalt*; *qirg'*. *tundesu* "tuni", *jayimlari* "yozi"; q.-qalp. *ertenleri*; turk, turkm. *aksamlari*; tat., turk. *sabahlari*, o'zb., *kunduzi*, *kechasi*, *avvallari*.

Qaratqich kelishigidagi so'zlarning ravishga o'tishi hozirgi turkiy tillarda kam kuzatiladi, faqat tuva va xakas tillaridagina uchraydi: *xunnun annar* "har kun"; *pis kunnin radio istodirbis* "biz har kuni radio eshitamiz".

Tushum kelishigidagi so'zlarning ravishga o'tishi ham uchraydi: boshq. *bir zamandi* "bir vaqt", *keçxurunnu* "kechqurun", *bu vaxtni* "bu vaqt"; tat. *bir vaqitni* "bir vaqt" kabi.

Jo'nalish kelishigi shaklidagi ravishlar qadimgi turkiy tildagi shu kelishik ma'nosini hosil qiluvchi qo'shimchalarni ham hisobga olganda, ravish hosil qilishning barcha turkiy tillarda eng keng tarqalgan ko'rinishidir: xak., *alminzar* "olg'a", chuv. *tevalla* "tog'ga", *kazalla* "kechga", *kayalla* "orqaga". Ravishlar tarkibida jo'nalish kelishigining quyidagi variantlari uchraydi:

1) -*qari*//-*qaru*//-*gari*//-*garu*//-*ari*//-*aru*: turkm., qar. *ileri*, boshq. *ilgeri*, gag. *ileri*, qoz. *ilgeri*, *qirg'*. *ilgori*; ozarb. *ilgeri*, q.-halq. *ickeri*, qoz. *iskeri*, turk. *ickeri*, uyg'. *ickiri*; q.-halq. *tisxari*, tuv. *daskari*, turk. *disari*, shor. *taskari*, qar. *tisxari*, olt., *qirg'*. *teskeri*, shor. *teskere*; qar. *artxari* (orqaga); olt. *enirgeri* "kechga"; qoz. *sirtqari* "tashqari"; tuv., shor. *minari* "bu yoqqa"; tuv. *inaari* "u yoqqa"; ozarb. *anari* "u yoqqa", o'zb. *tashqari* kabi.

2) -*qar*//-*gar*//-*xar*//-*yer*: olt. *minaar* "bu yoqqa", *anaar* "u yoqqa"; tuv., *runguar* "olg'a", *dbaskaar* "tashqariga", *sonğaar* "orqaga", *maar* "u

qoqqa"; xak. *dogar* "yuqoriga", *tasxar* "tashqariga", *iskar* "ichkariga".

3) *-qa* // *-ğa* // *-xa*: olt., q.-balq., qar. *birge*, qoz., tat., no'g', *hirge*; xak. *birge*, shor *pirge*, yoq. *birge*; olt. *tiruge*, tuv. *tirige*, xak. *tirige* "tirikka"; olt., qirg'. *uzoqqa*, q.-qalp., no'g'. *uzaaka*, *tisqa*; tat. *ozaqqa*: boshq. *keska* "keschqa", boshq., tat. *buska*, qoz. *hosqa*, qar. *hoşxa* "bo'shga, bekorga"; qoz., q.-balq., qirg'., qum., uyg'. *alğa*; qoz., qar., no'g'., tat. *artqa*, q.-balq. *artxa*; q.-balq., no'g'. *tisqa* "tashqariga", *onğa*, *solğa*, *temenge*; o'zb. *ertaga*, *orqaga*, *zo'rg'a*, *jo'rttaga*, *birga* va h.k.;

4) *-a*: ozarb. *saga* "o'ngga", *sola* "chappa"; gag. *yiraa* "uzoqqa", turk. *ada*, chuv. *vismine* "indiniga" va boshqalar.

5) negiz + III shaxs egalik aff. + *a*, *-ga* // *-ka* // *-qa*: ozarb., q.-balq., turk., qar. *hoşina*, no'g'. *hosina* "boshiga, bekorga"; turkm. *ağşamina*, *uğşunlarina*, *gijesina*; uyg'. *kuniga*, *yaşlarçasiga*, *yeniğisiga*; o'zb. *bu'turasiga*, *tikkasiga*, *yoppasiga*, *uzunasiga*, *birdaniga*, *ertasiga* singari.

6) negiz+*ča*+*sina*//*-siga*: ozarb. *insanjasina*, *mexribanjasina*, *gaxramonjasina*; turk. *yigitçesine*, *delijesine* "telbalarcha"; o'zb. *erkakchasiga*, *uchiqchasiga* va boshqalar.

O'rin-payt kelishigidagi so'zlarning ravishga o'tishi:

1) o'rin-payt bildiruvchi so'z + *-da* // *-ta* // *-na* // *-ra*: olt., qar., xak., shor *tanda*; olt. *enirde*, qoz. *inirde*, q.-balq., qirg'. *inirde*, xak., shor. *irde* "g'ira-shirada"; olt., xak. *tunde*, boshq. *tende* // *tundo*, olt. *tušte*, qirg'. *tušte*; qar. *burunda*, usite xak. *purunda*; tuv. *sağda* "ertaga"; qoz., qar., no'g'. *artda*; qum. *tışda*, qirg'. *iraakta*, gag., tat. *yirakta*, tuv., shor *irakta*; olt., q.-balq., qirg'., xak., shor. *minda*, boshq. *binda*, qoz., no'g'. *munda*, yoq. *manna*; olt., qar., qirg'., tat., xak., *anda*, boshq., chuv. *unda*, qum., no'g'. *anda*, tuv. *inda*, yoq. *onno*; chuv. *ayakra* "uzoqda", *kadara* "uzoqda", *malda* "oldinda", *kunda* "shu yerda", o'zb. *kunda*; *bunda*;

2) o'rin-payt bildiruvchi so'z + *qi* // *-gi* // *xi* + *da*: ozarb., qar. *aşağıda* "pastda"; olt. *dayğıda* "yozda", *daskıda* "bahorda"; qoz. *bayağıda*; tat. *yasqıta* "yozda"; xak. *çayğıda* "yozda"; shor *kuskuda* "kuzda";

3) o'rin-payt bildiruvchi so'z + III shaxs+ *da*: olt. *ertenizinde*, qoz. *ertenine*, shor *erteninde*; qar. *tandasında*; tuv. *imirtinde* "g'ira-shirada"; ozarb., kar. *vaxtında*; no'g'. *zamamnda*; no'g'. *birerede*, xak., shor *pirede* "birda" va h.k.

Chiqish kelishigidagi so'zlarning ravishga o'tishi:

1) o'rin-payt bildiruvchi so'zlar + *-dan* // *-tan*, *-nan* // *-nän*: no'g'.

erteden, xak. *irtennen*; chuv. *irden*; ozarb. *boyagdan*, olt. *hayadan*, qlt. *hayatan*; boshq. *berendan*, qirg'. *muruntan*, tat. *horinnan*, xak. *purunnan*; ozarb., qar. *avaldan*, uyg'. *avaldin*; boshq., tat. *bastan*, uyg'. *başktin*; boshq. *yanınan*, gag. *yeniden*, no'g'. *chuv. seneren* "yangidan"; ozarb. gag. *birden*, qoz. no'g'. *birden*, tat. olt. *minan*; qar. *hundan*; no'g'. lot. *annan*, yoq. *onto*, o'zb. *boshdan*, *yangidin*, *birdan* va h.k.

2) *-tin// -din// -pin*: boshq. *yaşirtin* "yashirin". tat. *yakantin*, olt. *ičketin*, *tiskartin*. olt., shor. *kedertin*, xak. *kidertin* "garbdan": qar. *yaşirtin*, no'g'. *yasirtin*; xak. *tigdertin*, *onartin* kabi.

Hozirgi turkiy tillarda ravishlar quyidagi yasovchi affikslar yordamida hosil qilinadi:

3) *-in// -un*: olt., no'g'. tuv. *erten*, boshq., tat. *irten*; boshq. *kisin*, tat. *kicin*: olt., qar. tuv. *kuzun*, boshq. *kezen*, yoqut *kuhun* "kuzin"; tat. *yazin*, xak. *cazin*, qoz. *jazin*; qum. *tegin* "bekorga, tekin", chuv. *vudan* "o'tdan", ayan "pastlab", turkm. *aylayin*, *yillayin*, o'zb. *ertan* kabi:

4) *-ca// -ja*: turk. *dostca*, ozarb. *dostja*; gag. *adetea*, turkm. *adatca*, qoz. *halasa*; o'zb. *harbiycha*; va hoshqalar:

5) *-larca// -larca*: boshq. *duztarsa*, q.-balq., *dustlarca*, uyg'. *dostlarca*, qoz. *adamlarsa*; o'zb. *otalarcha*, *do'stlarcha*:

6) *-lay/ -ley/ -dey // -layu// -layin*: boshq. *betenley*, qirg'. *butunday*, tat. *botinley*, qar. *tiriley*, turkm. *dirileyin*, *tiriklayin*; qirg'. *kurulay*, no'g'. *qurilay*, *bayağılay*, *yartilay*, o'zb. *butunlay*, *tiriklay*.

II. Fe'ldan shakllangan ravishlar. Fe'l asosli ravishlar harakat holatini bildiradi. Fe'l xususiyatiga ega bo'lgan ravishlar, asosan, fe'lning *-a*, *-y* ravishdosh shakli orqali hosil bo'ladi. Bu shakldan yuzaga kelgan ravishlar asosiy fe'ldan anglashilgan harakatning qay tarzda bajarilishini bildiradi: olt., tuv. *baza*, xak. *paza*, *bos+ a* "birdan"; olt. *ozo -oz// yes* "oldin", *kede-ket*; boshq. *ute*, qirg'. *yete*, xak. *xada*, *xosti* "xoslab". uyg'. *gayta*, o'zb. *o'ta*.

Boshqird, no'g'ay tatar va yoqut tillarida *-a*, *-y* li ravishdosh shakllaridan keyin *-t* affiksini qo'shish orqali hosil bo'ladigan alohida shakli bor: boshq. *tirilata*, q.-qalp. *jazlata*, tat. *qorilata* "quruqlay".

O'g'uz tillarida yasama ravishlar daraja shakli *-raq* affiksining o'zgarishidan hosil bo'ladi: ozarb. *gacaraq*.

Fe'l xususiyatiga ega bo'lgan ravishlar ko'proq *-b*, *-ib* shaklli ravishdoshning adverbiallashuvidan kelib chiqadi: olt. *bastap*, qum. *bastap*,

no'g'. *haslap*, shor *paştan*: boshq. *yayavlap*, no'g'. *asigip*, *birgelesip*; tat. *skunlap* "asta"; turkm. *deslap*, *gunlep*; o'zb. *ertalab*.

Qo'shma ravishlar. Analitik usul bilan so'z yasash ravish hosil qilishning eng faol usullaridan biridir. Bu usulda ravish yasashning asosiy usullari ko'rinishlari bor:

1) izofali birikmadan hosil bo'lgan qo'shma ravishlar: ozarb. *axsham vaqti*, xak. *pirsi kun*, turk. *ertesi gun*;

2) aniqlovchi-aniqlanmish munosabatidan hosil bo'lgan qo'shma ravishlar: xak. *kun orte*, boshq. *yalanayak* "yalangoyoq", q.-balq. *algin amanda*, gag. *burnagi kun*, turk. *evvelki gun*; barcha turkiy tillarda: *buqun*, *tunagun*;

3) son. *olmosh* + *ot* tipidagi qo'shma ravishlar: boshq. *bir yoli*, qoz. *bir joh*, qaraim. *gar kunii*, qirg'. *bir kunu*.

Ko'makchili va affiksli murakkab ravishlar: olt., *tan atkanca*; tuv. *sa dun ortuzunda*, qoz. *künderde bir kün*, uyg'. *xa degede*, *qarga qarq temeste*; qirg'. *kündördün bir kun*, turk. *goz acip kapayinjaya deyin*.

Takror va juft ravishlar:

a) aynan takror: ozarb., gag., turkm.: *parca-parca*, uyg'. *para-para*, ozarb. *yavaş-yavaş*, turk. *zaman-zaman*, no'g'. *basqa-basqa*, boshq. *kat-kat*, qoz. *endi-endi*;

b) birinchi komponenti bosh, ikkinchi komponenti boshqa kelishikdagi so'zlar takroridan: kar. *bas-basına*, boshq. *aval-avaldan*, qoz. *bir-birden*, no'g'. *yemir-yemirga*;

3) har ikkala komponenti kelishikli so'zlar takroridan: boshq. *bundan-hunga*, qar. *yandan-yanga*, q.-balq. *kündän-känge*, olt. *dildän-dilga*, qoz. *jildan-jilga*;

e) *-ba//ma* bog'lovchi vositasi orqali takrorlangan ravishlar: qoz. *juzbe-juz*, *hetpe-het*, tat. *bağmu-bağ*, boshq. *birma-bir*, turkm. *günbe-gün*, no'g'. *yanma-yan*;

f) ikkinchi komponenti birinchi komponentning fonetik o'zgarishlar bilan takrorlanishidan tuzilgan juft ravishlar: qirg'. , no'g'. *az-maz*, olt. *as-mas*, boshq. *qnyiq-mıyiq*, o'zb. *sal-pal* kabi;

g) turli ravishdoshlar juftlashuvidan hosil bo'lgan ravishlar: no'g'. *qasip-pisip*, boshq., uyg'. *harmay-talmay*, uyg'. *aldirap-saldirap*, o'zb. *shosha-pisha*;

h) bo'lishli-bo'lishsiz sifardosh shakllaridan tuzilgan ravishlar: ozarb. *ister-istemez*, boshq. *tilar-tilamaz*, no'g'. *toyar-toymas*, o'zb. *aytar-aytmas*;

i) antonim soʻzlardan hoʻsil boʻlgan ravishlar: turkm. *azdän-kayn* uygʻ. *ilgäri-keyin*, oʻzb. *ochin-toʻqin*;

j) payt ravishlari juftlashuvidan hoʻsil bolgan ravishlar: turk. *gündüz*, qum. *erten-axşam*, olt. *bugun-erten*, turkm. *ir-gic*.⁹⁵

Savol va topshiriqlar

1. Turkiy tillarda ravish turkumi va uning yuzaga kelish yoʻllarini ayting.

2. Ravishlarning maʼno turlari, nutqdagi oʻrnini misollar asosida tushuntiring.

3. Boshqa turkumdagi soʻzlarning ravishga koʻchishini oʻzbek tili misolida izohlang.

4. Sifat va ravishning oʻxshash hamda farqli jihatlarini qiyoslang.

5. Ravishlarning yasalishini misollar asosida yoritng.

Test sinovi

1. Tuva tilidagi *imirtinde* ravishining maʼnosi...

A) "qorongʻuda"

C) "kechada"

B) "ertalabda"

D) "kunduzida"

2. Payt ravishlarini toping.

A) tubanda, oldinda, yuqoridan

C) saharlab, ertalab, hali-beri

B) joʻrtaga, ataylab, azza-bazza

D) šalqamnan, šalqannan,

šalqasinnan

3. Holat ravishlarini toping.

A) tubanda, oldinda, yuqoridan

C) saharlab, ertalab, hali-beri

B) joʻrtaga, ataylab, azza-bazza

D) šalqamnan, šalqannan,

šalqasinnan

4. Qirgʻiz tilidagi *muruntan* ravishning qaysi turiga kiradi?

A) payt ravishiga

C) maqsad ravishiga

B) oʻrin ravishiga

D) holat ravishiga

5. Ozarbayjon tilidagi *sağa* ravishining maʼnosi...

A) "oʻngga"

C) "yuqoriga"

B) "chapga"

D) "pastga"

6. Chuvash tilidagi *kadara* ravishining maʼnosi...

A) "uzoqda"

C) "yuqorida"

B) "chapda"

D) "pastda"

⁹⁵Abdurасулов Ё. Туркий тилларнинг классий-тарихий грамматикаси - I: Фан, 2009.

2. Ilshqird tilidagi *koroley* ravishining ma'nosi...

A) "burunlay"

C) "yoppasiga"

B) "quruqlay"

D) "umuman"

13-§. YORDAMCHI SO'ZLAR

Asosiy tushunchalar: grammatik ma'no, grammatik vazifa, ko'makchi, bog'lovchi, yuklama.

Yordamchi so'zlar turkumiga ko'makchi, bog'lovchi, yuklama kiradi. Yordamchi so'zlar mustaqil (leksik) ma'no bildirmaydi, faqat grammatik ma'no ifodalash uchun xizmat qiladi.

Ko'makchi. Gapda vosita, maqsad, sabab, vaqt, makon kabi sintaktik munosabatlarni ifodalash uchun qo'llanadigan so'zlar ko'makchilar deb ataladi. Ko'makchi o'zi bog'anib kelgan so'zdan keyin kelib, so'zlar tizimidagi birgalik, payt, sabab, maqsad kabi munosabatni ifodalashga xizmat qiladi. Ko'makchi ikki xil bo'ladi: 1. Sof komakchi 2. Ko'makchi vazifasidagi so'z (vazifadosh ko'makchi).

1. Sof komakchi mustaqil ma'no anglatmaydi, kelishik affikslariga yuqin turadi: *bilan, uchin, qadar, sari, sayin*.

Vazifadosh ko'makchilar shakllanishiga ko'ra ot ko'makchilar va fe'l ko'makchilarga ajratiladi: a) ot ko'makchilar: *ald, orta, yan, arqa, taman, le, ilst, tepa, ast, tag, ars, bas, orin, yaqa, qas, burun, ilgari, keyin, hasqa, taqari*; b) fe'l ko'makchilar: *qarab, kora, qaraganda, yaraşa, baslab*. Ba'zi manbalarda ko'makchilar ot ko'makchilar, holat ko'makchilari va sof ko'makchilarga ajratilgan.

Ko'makchilar vosita-qurol, maqsad, sabab, payt, o'rin kabi ma'nolarni bildiradi. Ko'makchilar mustaqil leksik ma'no anglatmaydi, mustaqil holda gap bo'lagi vazifasini bajarmaydi. Ular grammatik jihatdan so'zlar o'rtasidagi munosabat, aloqani ta'minlaydi, biror tobe so'zning hokim so'zga bog'lanishiga vositachilik qiladi. Ko'makchilar bu jihatdan kelishiklarga o'xshaydi, hokim va tobe so'zlar o'rtasidagi munosabatni, sintaktik aloqani shakllantiradi, ko'p hollarda kelishik va ko'makchi ma'nolari ham bir-biriga yaqinlashadi: o'zarb. *dağa - dağteref*; olt. *dolga-dol ortozina*; qum. *köpurñü tubünnän - kopürñü tubu bilan*; tat. *tavğa -tav yağına*; uyg'. *mektepke - mektep terepke*.

Turkiy tillarni qiyosiy o'rgangan A.Sherbak hozirgi turkiy tillar grammatikasidagi an'anaga ko'ra ko'makchilarni, dastlab, ot ko'makchilar va fe'l ko'makchilar sifatida ajratgan.

1. Ot ko'makchilar:

a) bosh va qaratqich kelishigidagi otlar bilan birikadigan ko'makchilar:

al (in) // ald // old ko'makchisi: qadimgi turk. *alın*, xak. *ald*, olt. *hıvıtı aldibista*, qum. *bizniñ aldibizda*, uyg'. *bizniñ aldımızda*; boshq., tat. *aldına*, q.-balq. *üynü ällinä*, qoz. q.-qalp. **no'g'**. *uy(din) aldında*, qum. *uyni aldında*, o'zb. *uyning oldida*, xak. *ib älnindä*; tat. *küz aldında*; uyg'. *işik aldida*, shor. *ejik alında*; boshq. *hayram aldınan*; tat. *kıtar aldınan*; uyg'. *avkat aldida*; xak. *on cıl mininğ älnında*, *nañmır çaar älnında* "yomg'ir yog'ar oldida"; tat. *kiyinliklar aldında*, xak. *poziniñ älnında* "o'z oldida", o'zb. *ko'z oldida* va h.k.

Irinta, basıda, arasında, üstünda, tapuklarında, altın, öñüntä ko'makchilari ot sifatida ham qo'llanadi.

ara ko'makchisi: qad. turk. *kişilar ara*, ozarb. turk. *adamlar arasında*, olt. *cadırlar arazına*, boshq. *iki oy arahında*, qum. *iki üynü arasına*, *gıy onnarın arasında*, xak. *olarninğ arazında* qat. **no'g'**. *oz ara*, *yigitlerdin arasınnan*, tuv. *ıyaş arazından*, shor. *agaş arazınan*, turkm. *adamlardın arasından*, olt. *tın örazında*, *uyqu arazında*, xak. *iki cıl arazında*, o'zb. *do'stlar orasida* kabi:

arqa // arqali ko'makchilari: ozarb. *stolun arxasında*, qum. *üynü arqasına*, tat. *öyninğ arkasınnan*, o'zb. *uyning orqasidan*, shor. *ustoldın arkazınan*, **no'g'**. *oninğ arqasında*, tat. *anıñ arqasında*, *sininğ arqanda*, turkm. *zeninğ arqañdan*; qoz. *keşe arxılı*, q.-qalp. *köpir orqalı*, tat. *urman arkılı*; qoz., q.-qalp. *bir joldas arkılı*, qirg'. *bir joldos arkalu*, turkm. *bir yoldas arkalı*, qoz. *radia arkılı*; tat. *xat arqılı*; o'zb. *badiiy asar orqali singari*:

Turkiy tillarda **-lı(ğ), -lu(ğ)** affikslari orqali bir **qancha** ko'makchilar hosil qilingan. boshq. *sakli*, qoz. *saqtı*, q.-balq. *caqli*, tat. *çaklı*, *sikilli*, q.-balq. *çaklı*, qirg'. *şekildu*, **no'g'**. *sekinli*; boshq. *sababli*, turkm. *zebepli*, uyg'. *seveplik*, q.-qalp. *tüvralı*, qoz. *siyakti*, *tarizdi*, o'zb. *tufayli* va boshqalar.

uza ko'makchisi keyinchalik *üstingä* ko'makchisi shakliga kelgan;

otru: *jüz otru turur* "yuzma-yuz";

udu: *men anıñ udu keldim* "men uning izidan keldim".

qatın(da), qatın(ğa): *heglar qatın* "beklarga yaqin";

üçün: *bizni üçün*;

tegi: *bu odka tegi bu vaqtgacha*".

ni joʻmlash kelishigidagi soʻzlar bilan birikadigan ot koʻmakchilar:

qarshi/qarshu (*otru* koʻmakchisiga sinonim): *Oguz qaganga qarshu* "qoʻl uzatib qarshi".

Qarshu koʻmakchisining yuzaga kelishi ikki xil izohlanadi: 1) "qorishmoq" maʼnosidagi yoki *qormoq* feʼlining oʻzlik nisbatidan shakllangan: 2) "qoʻl" maʼnosidagi *qar* soʻzidan yuzaga kelgan. Bu koʻmakchining shakllanishiga oid birinchi taxmin haqiqatga yaqinroq:

kora, koru: *oguduga kora* "nasihatiga koʻra".

d) chiqish kelishigidagi otlar bilan birikadigan ot koʻmakchilar:

soy, soyra: *yukudun soy* "uyqudan soʻng"; *sen meni soy kel* "sen mendan keyin kel";

kin-kejin ~kedin koʻmakchisi *soy* koʻmakchisiga sinonim; *ke(d)-kedin >kejin >kin*. Oʻrxun-enasoy yodgorliklarida: *anta kesra* "shundan soʻng";

bas, basa: *aniydi basa* "undan keyin". *Men anda basa keldim* "men bundan keyin keldim";

asnu /asnuda: *ayitmasta asnu* "gapirtirishdan avval";

beru: *tuman yilda beru* "anchadan beri".

Payt, holat bildiruvchi koʻmakchilar: *birla, otru, oturu*: *anta oturu* "shundan soʻng". *Uzu, uzala*: *bu tort ney uza sozladim men soziig* "bu tort narsa haqida soʻzladim men soʻzimni".

2. **Feʼl koʻmakchilar** harakat nomlari bilan bogʻliq dastlabki grammatik tabiati, xususiyatlarini saqlab qolganligi uchun ot koʻmakchilar va feʼl koʻmakchilar orasida, baʼzan, qatʼiy chegara qoʻyish qiyin: *boshq. kulaga turu* "shaharga toʻgʻri", *qala tuahinda* "shahar haqida", *unga qarshi; uygʻ. kitab togrisida; turkm. onun qarsizina; tat. oy qarsisinda; turkm. onun qarshizindan; yolnıñ qarshisidan; eski oʻzb. aña otru* "unga qarshi", *mirzanın otrusığa* "mirzaning roʻparasiga"; *Terniz togrisiga, Yarinıñ togrisidin* kabi.

Koʻmakchilar, asosan, otga bogʻlanadi, feʼlning harakat nomi, sifat-dosh shakllariga ham birikishi mumkin: *kelagi beri* (bu hozirgi oʻzbek shevalarida ham uchraydi: *sen kelgali beri kabi*); *boshq. otr osön* "otish uchun"; qum. *ucğundo aldin* "uchishdan avval"; eski oʻzb. *taxmı egallasın ucün* kabi.

Dastlabki leksik maʼnolarini yoʻqotish darajasi va grammatikalizatsiyalashish jarayoni hamma koʻmakchilarda bir xil emas. Buni hozirgi

o'zbek tilidagi ot ko'makchilar misolida ko'rish mumkin: *tagida, tepasida, yonida, boyida, yuqorisida* kabi so'zlarning qaysisi ot ko'makchisi qaysisi o'z mustaqil ma'nosidagi ot yoki sifat ekanligini anglash mumkin. Negaki, ularning aksariyati hozirgi tilda dastlabki ma'nosida ham ko'makchi vazifada ham qo'llanishi mumkin. Masalan, *daraxtni tepasida, daraxtni shaxida, daraxtni bargida* kabi birikmalar qiyoslansa, *tepasida, bargida, shaxida* kabi so'zlarning barchasi yoki ot ko'makchilar, yoki o'rin-payt kelishigidagi otlar ham bo'lishi mumkin: eski o'zb. *quyvi o'z agzina* "uyning og'ziga", *tonni iei. olt. qapti ozi* "qopning og'zi", *huni edegi* "tog'ning etagi", turkm. *Mari avagi* "Mari atrofi", shor. *tag qoni va boshqalar.*

Fe'l ko'makchilarda ham shunday xususiyatni ko'rish mumkin. Shunga ko'ra hozirgi turkiy tillardagi ko'makchilar ma'nosi va grammatikalizatsiyalashish darajasiga ko'ra "oraliq" holatidagi ko'makchilarga, qoz. *uşin*, turk. *için*, qirg'. *näri*, qum. *äri*, o'zb. *nari, uëur*; turkm. *bile, bilen uyg'*, *bilen*, xak. *minañ* singari qadimgi ma'nosini yo'qotgan, grammatikalizatsiyalashgan ko'makchilarni ikkinchi guruhga, *bila <ila> -la* kabi affikslashgan ko'makchilarni esa uchinchi guruhga kiritilgan.

Umuman, ko'makchilarning shakllanishi juda uzoq davrlardan boshlangan bo'lib, u yoki bu ko'makchilarni hozirgi barcha turkiy tillarda uchratish mumkin.

Bog'lovchilar. Qo'shina gap tarkibidagi sodda gaplar va gap bo'laklarini bog'lash uchun xizmat qiladigan yordamchi so'zlar bog'lovchidir. Bog'lovchilar qo'llanishiga qarab yakka bog'lovchilar va takroriy bog'lovchilarga ajratiladi. Yakka bog'lovchilar: *va, hamda, lekin, amma, hiraq, -ki (-kim), chunki, agar, taki, balki, goya, basarti, albuki, vahalanki, yaki, yaxud, ya, gar.*

Takroriy bog'lovchilar: *dam..., dam..., ba'zan..., ba'zan, ham..., ham, bir..., bir, yaki..., yaki, ya..., ya, gah... gah, xah..., xah.*

Qadimgi turkiy tilda bog'lovchilar alohida turkum sifatida mavjud bo'lmagan. Agglyutinativ tillar, jumladan, turkiy tillarda bog'lovchi vazifasini hoshqa turkumlardagi so'zlar bajargan.

Til taraqqiyotining dastlabki bosqichlarida jonli so'zlashuv tili faol qo'llangan bo'lib, aloqa vositasi sifatidagi bog'lovchi vositalar talab qilinmagan. Til taraqqiyotining yozma shakli shakllana boshlagan davrlarda ham gap qurilishi nisbatan sodda bo'lgan.

... tili shakllanishi, yozma nutqning yuzaga kelishi bilan sintaktik bog'lovchilarning ta'minlovchi bog'lovchilar shakllandi va hozirda alohida bo'lim sifatida qaraladi.

Hozirgi turkiy tillarda mavjud bog'lovchilar ikki yo'l bilan hosil bo'ladi:

1. Turkiy tillarda bog'lovchi vositalar sifatida o'z qatlamga oid ayrim so'z yuqumalari, ba'zi fe'l shakllari, almoshlar xizmat qilgan: qadimgi boshq. *qadan yaldan barırlar idi otıru bir kisi yoluqtu*; gag. *čoyuk madanki oni padisah ana is vermiyor*; turkm. *Xacan içi Gorlandan zoň gormu gıyadıp getyardı*; eski o'zb. *sesanha edi kim Xojandqa yettim*; o'zb. *na xotin bor; na bola-chaqa*;

2. Hozirgi turkiy tillarda arab, fors-tojik, qisman, rus tilidan olingan bog'lovchilar ishlatiladi:

a) arab: ozarb. *amma, lekin, faqat*; tat. *emme, lekin, faqat; yeni*; turkm. *ammı, veli, velik*; o'zb. *ammo, lekin, lek, va lekin*;

b) fors-tojik: ozarb., boshq., tat, uyg'. *ham*; gag., turk., turkm. *hem*; ozarb. *ya, yaxud, hercend*; uyg'. *eger*; turk. *eger*; ozarb. boshq. *gerce*; ozarb., turkm. *gah, ozarb, gag., turk. ne, ozarb., turk, gag. ister*; ozarb., gag., turk, turkm. o'zb. *-ki, xoh, ham, ya, yaxud, garchand, goh, agar, na*;

c) arab, fors-tojik: ozarb. *madanki, madamiki*; ozarb., uyg'. *ve xem, va yaxud, va yeki*;

e) rus. boshq. *e, etu, xayata*; gag. *da, a*; qaraim. *to, a, i, no, xatya, xot*; kuk. *a, a to, zato, xot* kabi.

Hozirgi turkiy tillarda bog'lovchilar an'anaviy ravishda teng bog'lovchilar va ergashtiruvchi bog'lovchilarga bo'linadi.

1. Teng bog'lovchilar. Teng bog'lovchilar gap bo'laklari va ayrim sodda gaplar orasidagi teng munosabatlarni ifodalaydi. *Teng bog'lovchilar grammatik jihatdan teng bo'lgan gap bo'laklarini, teng munosabatli sodda gaplarni bog'laydi. Teng bog'lovchilar a) uyushiq bo'laklarni b) qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bog'lash uchun xizmat qiladi. Teng bog'lovchilar quyidagicha:*

1. **Biriktiruv bog'lovchilari:** *ve, hem-hem, hem, de ki, ve hem de, ne... ne, ne de ki, da // de, hemicinin, hetta, habele.* Biriktiruv bog'lovchilari murakkab tarkibli gaplarning oddiy bo'laklari va qismlarini bog'laydi, gaplar, gap bo'laklari o'rtasidagi mantiqiy-grammatik munosabatni ifodalashga xizmat qiladi.

2. Zidlov bog'lovchilari: *amino, lekin, biraq, balki, halbu* (u... va) *valekin*.

3. Ayiruv bog'lovchilari: *ya, yaxud, yaki, yainki, gah...*, *gah ba'zan...*, *ba'zan, xoh...*, *xoh, dam...*, *dam, bir...*, *bir: azu /aju "yoki": uzum yegil azu qagun yegil "uzum yoki qovun yegin".*

va (-u//vu//yu) bog'lovchisi: eski o'zb. *Dard va gamun ol hiru bi*, ozarb. *sanin xalgin hisabsiz Rum va Rus va Afganistan va Hindiston va Turkistan va Arabistan va Farajistan mamlakatlari...*;

ham, hamda bog'lovchisi: boshq. *min uqizim, ham yazam; ozarb. uzun ham enli; eski o'zb. konul berdi soz ham yuruttu tili;*

taki/ ta// da bog'lovchisi: qadimgi turk. *uc yuz taqi sekiz altmis; kun togus indan da kun batusigaça; turk. bunu alsin da oqusun, beni gordu de salam verdi; o'zb. kitobni oldi-da ketdi;*

hasa//baza bog'lovchisi: olt. *bistin derde mes qarağay çih baza tit ozun d'at; tuv. xat xadan baza ças çaggan "shamol turdi va yomg'ir yog'di"; xak. anij pu sarinda kider tirekter sotter paza tittar tulgapçatxannar "uning bu tomonida qator teraklar o'sgan va tutlar tebranadi".*

bilan//ilä//minen//men//lä// bog'lovchisi: ozarb. *şakl ila mana arasında: qoz. qalam men dapter; qirg'. uy menen qoy "sigir bilan qoy", Aziz menen Abdilda; qum. al bulän yaşil, kok bilän yerni arasında; tuv. oşkü bil xoy, kidiraas hila qarandas "daftar bilan qalam";*

Zidlov bog'lovchilari uyushiq bo'laklar, sodda gaplar va bog'lovchilik qo'shma gaplar tarkibida qo'llanib, ular o'rtasidagi zidlik munosabatini ifodalaydi. Bular quyidagilar:

Yemi//de//ye bog'lovchisi hamma turkiy tillarga xos emas, ayrim turkiy tillardagina uchraydi: olt. *qış qarlı d'e sök emes "qish qorli, lekin sovuq emas", bistin taadahis qargan de qadiiq "bobomiz kekxa, lekin baquvvat"; xak. Chulim sug ulug nimes çe tireş "Chulim daryosi katta emas, lekin chuqur" kabi.*

Tize(η) // deze bog'lovchisi: olt. *olor biske aythlar bis deze ukpadihis "ular bizga aytdilar, lekin biz anglamadik"; shor. men seni qiygirgam sen teze un perbedin "men seni chaqirdim, lekin sen javob bermading", alar anda qaldilar men teze pere nan keldim "ular qoldi, men esa keldim", xak. xaxpas xiri irgilenin çarimi-la turça çarimin tizeş kemniş-de xoli cardinanş naaçilap saltur "ochiq qoldi, lekin yarmi yana kimningdir qo'li bilan yopildi".*

Vale, va, lekin, lek, amma bog'lovchilari: ozarb. *bir gedeyem men veli gor niyyati sultanligim "bir gadoman, lekin sultonlikka niyatimni ko'r".*

va vati tōkerdi leyk ne sud “ ko'zdan yosh to'kildi, lekin ne foyda”;
o'zb. magar uyquda yüzün körgäy erdim, vale hajrinda kozdän ucdi
yuh aytip edi, amma men razi bolmadim; o'zb. gapingiz to'g'ri
san, lekin masalaning hoshqa tomoni ham bor

O'zbek tilida *hiroq* va *balki* zidlov bog'lovchilari ham bo'lib, bu
boshqa turkiy tillarda, deyarli, uchramaydi: *O'ktam mevalarni saralaydi,*
yoq, yegisi kelmaydi (Oybek). ...yolg'iz o'zi emas, balki hutun kosib
shlning ahvoli pachava ekanini ochib tashladi (Oybek).

Ayiruv bog'lovchilari harakat, voqea-hodisaning takrorini anglatadi:
ya “yoki”; ne ...ne, ara, ham, jena “yana”.

Ara: qadimgi turk. *Ara ač, ara toq, ara har bolur men, ara yoq bolur;*
arala avitur, ara yiglatur va h.k.

Bir-bir: qorachoy-balq. *bir ol keledi bir hōru; tuv. birde haji, birde*
voldari “goh qo'li, goh boshi” kabi.

Gah: ozarb. *gah biza gelir, gah onlara;* eski o'zb. *Korsatūr gah tiğ va*
gah oq; gah sarv uzā gahi gul üzā; o'zb. u qizga birdan chaqnovchi goh
ko'ktish, goh ko'k ko'zlari bilan boqar va h.k.

Xah: *seni, seni sevāran xah man, xah manma; xah biügün xah ertāga*
va boshqalar.

Ya, yaki, yaxud: ozarb. *ya man, ya san ya da ki dostumuz orayga*
yetmayik; boshq. ya unga ya sulga; turk. ya ben aldaniyorum, ya sen; eski
o'zb. *ya nišan aylar bağırni, ya yūrakni ya meni; yaxud armani, yaxud*
arab va h.k.

Inkor bog'lovchisi *na:* eski o'zb. *na kisi aña oxšar; na ol kišigā;*
turk. *na hunin na gündüzin aram etmek; ozarb. na ozu, na da dostu bunu*
bilmadilar; boshq. ni Azat yoq ni Nail; o'zb. na suv bor, na ozuqa, na
daraxt; chuv. ni nase ni šarje “na jun, na momiq” va boshqalar.

II. Ergashtiruvchi bog'lovchilar ergashgan qo'shma gaplar
tarkibidagi sodda gaplarni bog'laydi, tobelik munosabatini ifodalashga
sizmat qiladi. Ergashtiruvchi bog'lovchilar quyidagicha:

1. Aniqlov bog'lovchilari: *ya 'ni, -ki, -kim;*
 2. Sabab bog'lovchilari: *cünki, šuniñ üçün, negāki, zerāki, nainki;*
 3. Shart bog'lovchilari: *agar, agarda, bašarti, agarči (garči), garčand,*
mādāmiki;
 4. Chog'ishtiruv bog'lovchilari: *goya, goyaki.*
- Ozarbayjon tilidagi bog'lovchilar:

sodda bog'lovchilar: *ve* "va", *hem* "yana", *ham, ya, yaki, gah, buni ham, yer* "agar", *ancag, amma, biraq, dexi* "va", *meselen, ne-ne* "na-na", *chun, goyaki, chunki-cunki, neinki* "nainki", *hemcinin* "yana", *kerak* "agur", *jaxud* "yoxud", *habele* "shunday", *herçend* "garçi";

murakkab bog'lovchilar nisbatan ko'proq. ular ikki va undan ortiq bog'lovchilardan yoki ko'rsatish olmoshining ko'makchi. Ba'zan bog'lovchi bilan birikuvidan hosil bo'ladi: *ve hem, va yana, ve ne* "na-na buni", *ve ja* "yaki", *ve yaxud* "va yaxud", *ve hescinin* "va shuningdek", *ve herçend* "va garçand", *madamki* "madamiki", *herçend ki* "garçanduki", *kah da* "va ba'zida", *hem de* "va hamda", *va yainki* "va yainki", *yainki de* "va yainki", *ve ya ki* "va yaki", *ve neinki*, "va shuningdek", *ve ya da* "buni ham, buni", *ve yaxud da* "nafaqat", *ve kah da* "va yaki".

Chuvash tilida bog'lovchilar son jihatdan juda kam. Eng ko'p qo'llanadigan bog'lovchilar *ta, te, tata* "hamda", *ye-ye* "yoki", *per-per* "o'sha-o'sha", *anax-sanax* "ammo", *menšen tesen* "shuning uchun", *yengen* "agar".

Yuklama. Ayrim so'z yoki gapga qo'shimcha ma'no yuklash uchun qo'llanadigan yordamchi so'z yuklamadir: *cü, oq, ök, kina, gina, kıya, ma.* Yuklama tuzilishi jihatidan ikki xil: a) affiks holidagi yuklamalar: *-mi, -di, -a (-yu), -da, -u (-yu), -oq (-yoq) -gina (-kinä, -qina)*; b) so'z holidagi yuklamalar: *axir, faqat, xuddi, nāhātki, hattā, hattōki.*

Affiks holidagi yuklamalar chiziqcha bilan yoziladi, faqat *-mi, -oq (yoq), -gina, -av, -yav* yuklamalari so'zga qo'shib yoziladi: o'zb. *bora-sanmi?*

Barcha turkiy tillarda yuklamalar alohida yordamchi so'z turkumi sifatida ajratiladi. Yuklamalar leksik ma'no ifodalamaydi, gapda biror sintaktik vazifani bajarmaydi. Shunga ko'ra yordamchi so'zlarning bir turi sifatida qaraladi. Yuklamalar yordamchi so'zlardan ham o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Masalan, yuklamalar bog'lovchi va ko'makchilar kabi so'zlar o'rtasidagi munosabatni, sintaktik aloqani yuzaga keltirmaydi.

Yuklamalarni alohida so'z turkumi sifatida ajratish borasida bir qator olimlar o'z munosabatlarini bildirishgan. Jumladan, Y. Abdurasulov qo'shimcha yuklamalarni so'z turkumi sifatida ajratishni ma'qul topmaydi: "Yuklamani turkumga ajratishning yana bir mushkul tomoni bor. Chunki yuklamalarning asosiy qismini turli modal ma'nolarni

ifodalaydigan affiks-yuklamalar tashkil etadi. Shubhasiz, affikslar qanday ma'no ifodalashidan qat'iy nazar so'z emas. Shuning uchun ularga so'z tarkibini deb qarash ham u qadar to'g'ri emas, balki ularni affikslarning tarkibi xos guruhi deb qarash maqsadga muvofiqdir. Buni qanday hal qilish uchun butun turkiyshunoslik oldidagi asosiy muammolardan biridir⁹⁶. Grammatik munosabat ifodalamaydigan qo'shimchalar lug'aviy shakl hosil qiluvchilarga kiradi. Yuklamalarga shunchaki lug'aviy shakl hosil qiluvchi sifatida qarash to'g'ri emas. Yuklamalar gapga so'roq, ayiruv, taajjub, gumon mazmunini beradi. Shu bois, yuklamalarning alohida turkum sifatida ajratilishi maqsadga muvofiq. Shuningdek, lug'aviy shakl hosil qiluvchi qo'shimchalar muayyan turkum doirasiga xoslangan ma'lum. Yuklamalar, deyarli, barcha turkum so'zlariga qo'shiladi. So'zga ham, gapga ham qo'shimcha ma'no beradi.

Turkiy tillarda yuklamalar quyidagi turlarga ajratiladi:

1. So'roq va taajjub yuklamalari: – *ma//mi, -či, -a, -ya*.

Umumturkiy *-ma//mi* so'roq yuklamasi hozirgi hamma turkiy tillarda mavjud bo'lib, har bir turkiy tilda kamida ikkitadan sakkiztagacha fonetik shakllariga ega: olt. *ba//be, pa//pe, ho//be*; xak., shor, qoz., q.-qalp., no'g'. *ma//hai/pa*; o'zb., uyg'., tat. *-mi//ma* va boshqalar. Misollar: tat. *aqşa harue?* o'zb. *sog'misan?*, qoz. *uydemisin?* turk. *geldimi?* shor. *taygida an kappe?*; q.-qalp. *kzba, ul ma?* kabi.

Ayrim adabiyotlarda *-ma//mi* so'roq yuklamasining dastlab kuchaytiruv, taajjub yuklamasi sifatida qayd etilganligi, ba'zi tillarda bu yuklamadan keyin ma'noni kuchaytirish uchun *ni//na* so'roq otmoshi ham qo'shilishi aytiladi: qoz. *yekevin-be?* *Uyde-me!?*, *birpas-pa?!;* olt. *kelde-be?* gag. *bulut-mu?*, qirg'. *seneij -bi?* tuv. *inda kim par-il, olarin-be, azi bistarni-be*, xak. *irah-pa, chagin-ma?*, boshq. *ol qilgen -me-ni?* "u keldimi a?!", xak. *ol kilgen-me-ni, nogala min pargam-ni?* "nega faqat men bordim-a?!" kabi.

So'roq yuklamalaridan *-a, -ya* shakli faqat o'zbek tilida mavjud bo'lib, boshqa turkiy tillarda uchramaydi. So'roq va taajjub yuklamasi *-či* ham faqat O'rta Osiyo turkiy tillariga xosdir: qoz. *sen-se?* *kelse-še*, q.-qalp. *ciz-še*, o'zb. *gapirsang-chi, bolam, dardingni aytsang-chi?! (A. Muxtor), yaxshisi, kitob oqisam-chi, hiznikiga bir kelsang-chi* kabi.

Ayrim turkiy tillarda *-či* yuklamasi ifodalaydigan ma'no o'zbek tilida

⁹⁶ Абдурашхонов Ё. Туркий тилларнинг киесий-тарихий грамматикаси. -Т., 2009.

mavjud bo'lmagan boshqa yuklamalar vositasida ifodalanadi. Masalan, ozarbayjon tilida *bas: has siz "siz-chi?!", sanin deyil, bas kimnidi, yoo duu, daa: istegin-duu "eshiting-chi"*.

2. Kuchaytiruv va ta'kid yuklamalari: *-da// -ta, -ku, ham, -yu, -oq, -yoq, -ki*. Hozirgi turkiy tillarda kuchaytiruv-ta'kid yuklamalari kuchaytiruv, ta'kid bilan birga emotsional-ekspressiv, istak-xudud, iltimos kabi ma'nolarni bildiradi.

Umumturkiy *-da// -ta* yuklamasi hamda uning variantlari o'zi bitkil kelgan so'z (yo gap)ning ma'nosiga kuchaytiruv, ta'kid, ajratish kabi ekspressiv-emotsional ma'nolar beradi. Masalan, shor. *men-da ketdim*, olt. *oy-da, qoy-da doq*; xak. *sin-de urgenerzin*, q.-balq. *bir zotda aytalmadim*; tat. *Basqalar bilan Jixansa bahay-da kilgen idi*; turkm. *tizrak oqida "tezroq o'qi-da"*; chuv. *vutra-da sunmaris, sivra-da hutun*; "o'tda ham kuymadilar, suvga ham cho'kmadilar"; qirg'. *jerda, suu da bizdeylerdiki; ne de guzel şey "qanday ajoyib narsa"*; olt. *bu derde qayin-da, aspak-ta, tit-ta ozup dat "bu yerda archa ham, tut ham, qayin ham o'sib yatibti"*; boshq. *qildi-da kitti*; tat. *korjik-ta yoklamağan, kurasmı*, turkm. *garrilar-da, yaaşlar-da*; xak. *aziraan-daa adazi çoğil emisken-de ijezi çoğil "ularni ovqatlantiradigan otasi ham, sut beradigan onasi ham yo'q"*; chuv. *seget-te irtmere "soat o'tmay"*; tuv. *indig bolza-duu "shunday bo'lsa ham"*, o'zb. *o'zing bilasan-da* va b.

-ku, ham, -u, -yu-oq, -yoq, -ki(-kim), asosan, kuchaytirish, ta'kid ma'nolarini bildiradi.

-ki yuklamasi: ozarb. *bu-ki, sen-ki bilirsan, o getdi-ki, çalis-ki, bikar gazma-ki "ishlagin, bekor kezmagin"*, *acaval istadi-ki, ha hağığati gızdan gizlatsin "u qizdan haqiqatni yashirishni istadi"*; turk. *işitim-ki kardeşi gitmiş; öyle kızıyorum-ki "shunday qiziyapmanki"*; *o gadar xarjadiki "u shuncha ko'p pul xarjladiki"*; o'zb. *Bildimki, siz kelgan ekansiz: U shunday kattaki, tasavvur qila olmaysiz*.

Ham yuklamasi o'zi kuchaytirib yoki ta'kidlab kelgan so'zdan oldin ham, keyin ham kelishi mumkin. Bu yuklama, aksariyat hollarda, ta'kid ma'nosini ifodalaydi: turk. *men-em "men ham"*, o'zb. *Uni ham o'qtuman, o'zim ham o'qiyman* (Shuhrat); *Haqqim ham bor, imkonim ham bor* (A.Muxtor).

-oq// -yoq yuklamalari, asosan, qipechoq guruh tillari va qisman o'zbek, uyg'ur tillarida mavjud bo'lib, qadimgi turkiy tillarda ham, hozirgi turkiy tillarda ham voqea-hodisaning real yuz berganini ta'kidlab ko'rsatadi:

ona o'g'ini aytdim "darrov, tezda aytdim", *bir-oq o'g'li erdi* "ona o'g'ini edi"; olt. *hu-oq kun* "shu kuniyoq", xak. *pastux, xaydag*, *bu andug-ox* "cho'pon qanday bo'lsa, qo'ylari ham shundaydir", *sol* "o'sha kuniyoq"; qoz. *piili ma'gl-aq*; chuv. *činagax* "shundayoq", *bu birinchi yildayoq* kabi. Bu yuklama faqat otlardan keyin emas, balki olmush, ravishdosh, ravish va kelishik shakllarini olgan so'zlardan ham qo'shilib, yuqoridagi ma'nolarni anglatadi: eski o'zb. *hurungidinoq Ma'shaddaoq*, *hurungidak-oq*, *tünla-oq*; olt. *ol-oq* "olmoq", *anda-oq*, "o'sha yerdayoq"; tat. *kuptan-uk*, *bašta-uk*; turkin. *qatarık* "tashqaridayoq", *yuqariq* "yuqorigayoq"; xak. *tigden-oq* "uyqandanoq", *pun-ok* "bugunoq"; chuv. *kezereş* "kechayoq"; shor. *iraktan-oq* "yilroqdanoq" kabi. Bu yuklamaning tarixiy shakli "Boburnoma"da keltirilgan.

O'zbek tilida *-ki*, uyg'ur tilida *-qu/-gu*, gagauz tilida *-ki*, boshqa tillarda *-qoy// -ğoy* shaklida qo'llanadigan yuklamalar ta'kid, istak, iltimos ma'nolarini ifodalaydi: qoz. *Asqardin tuğan jeri Şortan qalası dedim edik-qoy*; *sen-ğoy Kereymin dedim* "sen Kerey urug'idanman dedim-ku"; qirg'. *adamsin-ğo* "odamsan-ku"; q.-qalp. *belgili-qoy* "belgili-ku"; tat. *min-av şıña aytanquy* "men senga aytdim-ku", *bazarga bordimqoy* "hozorga bordim-ku"; uyg'. *Axmat-ku xelgice yetip bordi*; o'zb. *u ketdi-ku*, *o'ziku qandaydir ayb sezdi*, *hunda hech qanday yozuv yo'q-ku* va h.k.

En, juda, hattā, hattāki, liq, ğarq, jiqqa, tap kabi so'zlar, asosan, kuchaytiruv ma'nosini anglatadi: q.-balq. *tap sen okuna kel* "sen ham kel"; o'zb. *hatto men ham eshitmay keldim*, *zal talabalar bilan liq to'la*, *usti jiqqa ho'l* va h.k.

3. Ayiruv va chegaralov yuklamalari: *-gina// -kına// -qına*, faqat turli so'z turkumlari bilan kelib, ularni chegaralab, ajratib ko'rsatish uchun xizmat qiladi. Eski o'zb. *bugina*, *birgina*, *bir sariqqina*; boshq. *bil kishigina*; qoz. *oni-ğana*; *Aqbutağana*; tat. *kečäginä*, *barančiginä* "kartoshkagina", *tik şunnan soñginä*; qoz. *tek bul halanığana*; o'zb. *faqat u kelgandagina*, *faqat hu kishigina*, *faqatgina*; *ona o'z o'g'lini sevadi faqat*, *faqat sevadi-yu ertak aytadi* (H.Olimjon).

4. Aniqlov yuklamasi: *xuddi*, *naq* o'zi mansub bo'lgan so'zning ma'nosini aniqlab ko'rsatish maqsadida qo'llanadi: *otgün kün kečäsi xuddi şu yerda katta majlis qilindi*; *har başı naq bir savat holardı* kabi.

Bu yuklamaning *işte*, *tam* ko'rinishi faqat turk tilida uchraydi: *işte bu sirada* "ana shu vaqtda", *tam hu sirada* "aynan shu paytda" singari.

5. Gumon yuklamasi: *-dir* barcha soʻz turkumlariga qoʻshilib kela oladi va oʻzi aloqador soʻzga gumon, noaniqlik maʼnosini beradi: boshq. *bil kişi kimdir; kim oldugumuzu aqlamıssındır; chuv. sin albatta uzindin qalasındı yaratahındır* “sen, albatta, oʻz kelinchagingni sevarsan”, *uzak yoklagansındır* “uzoq uxlagandirsan”; oʻzb. *Bola uqdim, deganday boshini qimirlatib, qayergadir oʻqday uchdi.* (Oyhek).

Turkiy tillarda gumon maʼnosi toʻliqsiz feʼlning *ekän, emis* shakllari orqali ham hosil qilinadi: *turk. bu işi jiddiye almiyor muş-uz; qirgʻ. ökmel qarızga aqca her erteken; turkm. onun neme xiyali baar-ka? oʻzb. yo y emis, u ketgan emis kabi.*

6. Inkor yuklamasi: *na, tugül* gapdan anglashilgan voqea-hodisaning amalga oshmasligini bildiradi. Masalan, *ozarb. bu indi mumkun degil, noʻgʻ. bu ayvon tüvil (bu hayvon emas); tal. iştan koçli narsa tabu momkun tügil; turk. yazajak degil “u yozmaydi”; ben, degil günde, haftada elli lira kazanamiyordum* “men kunda emas, haftada 50 lira topa olmas edim”, oʻzb. *bu yerda na tom, na deraza bor; uning esiga na sevgi, na istirohat keldi va boshqalar.*

7. Gumon yuklamasi. *Erinč erki, la, mat, kergäk, Erinč ol bardı “U bordi, shekilli” yoki “U borgandir”.*

Chuvash tilida ham boshqa agglyutinativ tillardagi kabi predloglar oʻrnida yuklamalar ishlatiladi. Bunda ular qaysi soʻzga tegishli boʻlsa, oʻsha soʻzdan keyin keladi. *şan, şek, sar, ser, şar, valli* yuklamalari doimo boshqaruvchi soʻz bilan birga keladi: *manşan* “men uchun”, *uksasar* “pulsiz”, *yultaşvalli* “oʻrtoq uchun” va shu kabilar.

Savol va topshiriqlar

Quyidagi mavzularni keys-stadi asosida yoriting:

1. Yordamchi soʻzlarning grammatik maʼno ifodalashdagi oʻrni.
2. Koʻmakchilarning grammatik vazifalari.
3. Rogʻlovchilarning grammatik vazifalari.
4. Yuklamalarning grammatik xususiyatlari.
5. Yordamchi soʻzlarda sinonimiya.

14-§. TAQLID SOʻZ (MIMEMA)LAR

Asosiy tashunchalar: *mimologiya, mimema, sinonimema, videomimema.*

Turkiy tillarda taqlid soʻzlar oʻziga xos xususiyatlarga ega. Taqlid soʻzlar lugʻaviy maʼno anglatmasligi, maxsus sintaktik shakllarga ega

munosligiga ko'ra mustaqil so'z turkumlaridan, so'zlar o'rtasidagi munosabotini bildirilmastigiga ko'ra yordamchi so'zlardan, emotsional-ekspressiv xususiyatlarga ega emasligiga ko'ra undovlardan farq qiladi.

Taqlid so'zlarni o'rganuvchi soha *mimologiya* deb ataladi. Turkologiyadagi taqlid so'zlarni o'rganish N.I.Ashmarin faoliyati bilan bog'liq. Ulin 1918- yilda Qozonda "Основы чувашской мимологии" asarini e'lon qildi. Bu asarda taqlid so'z ma'nosidagi "mimema" terminining mohiyati birinchilardan bo'lib izohlab berilgan. N.K.Dmitriyev turkiy tillardagi taqlid so'zlarni o'rganar ekan, N.I.Ashmarin klassifikatsiyasi va terminologiyasidan foydalandi. N.K.Dmitriyev taqlid so'zlar ma'nosida "mimema" terminini ishlatdi va uning mohiyatini yoritib berdi.

N.K.Dmitriyev taqlid so'zlarni to'rt guruhga ajratgan: 1) tovushga taqlidni bildiruvchi so'zlar: *pit-pit* – qadam tovushi, *tiraq* – zarb tovushi, *hap-hap* – yengil jismning tushishidagi tovush, *tingir* – quruq va tartibsiz tovush, *jingir* – qo'ng'iroq tovushi, *tiqir* – sanalayotgan tangalar tovushi; 2) yorug'lik holati va harakatini bildiruvchi taqlid so'zlar: *aput-aput* – tebranib bormoq, *pir-pir* – uchish holati, *efil-efil* – yengil tebranish, *pir-pir* – yonishga nisbatan, *parit-parit* – yorug'lik holatiga nisbatan; 3) tirik organizm holati bilan bog'liq taqlid so'zlar: *hisu* – shamollashda, tomoq bo'g'ulishida eshitiladigan tovush, *ipit-ipit* – quvonchdan qiyqirish, *tirit-tirit* – sovuqdan qaltirash, *zaqirdamaq* – tishlarning takillashi; 4) bolalar nutqiga taqlidni bildiruvchi so'zlar yoki bolalar nutqi shakllari: *buwa* – suv, *nine* – ona, *ninni* – abla.

Turkiy tillardagi taqlid so'zlar, taqlid so'zlarning shakllanishi va taraqqiyoti, janubiy turkiy tillar mimologiyasi, gagauz, qrim-tatar, ozarbayjon, turkman tillaridagi taqlid so'zlarning xususiyatlari misollar asosida yoritilgan. Taqlid so'zlarning izohli lug'ati keltirilgan.⁹⁷

Hozirgi turkiy tillarda taqlid so'zlar ikki turga ajratiladi: 1. Holat (obraz)ga taqlidni bildiruvchi so'zlar (videomimemalar): *yalt, yarq, milt-milt, bilq, dir-dir*.

2. Tovushga taqlidni bildiruvchi so'zlar (sonomimemalar): *tars, turs, çars*.

Turkiy tillardagi taqlid so'zlarning xususiyatlarini quyidagicha umumlashtirish mumkin:

1. Barcha turkiy tillardagi taqlid so'zlarning fonetik tuzilishi, tarkibi

⁹⁷ Дмитриев Н.К. К изучению турецкой мимологии. В книге. -Строй тюркских языков.-М.,1962.-С.59-109.

bir xil: **evc**: qad. **turk. şap**, qirg'. **çip**: **evcc**: boshq. **şarq**, qoz. **şiyk**; **evve**: boshq. **şatir**, tat. **dobir**, **turk. gurul**, o'zb. **lapan**; **evvevc**: tat. **şaldır**, **turk. şaqqır**, **gumbür**, **yıldır**.

2. Taqlid soʻzlar yakka (tat. **gop**, o'zb. **ğın**), juft (tat. **dobir-şatir**), taktil (turk. **ışıl-ışıl**, ozarb. **şarq-şarq**) koʻrinishlarda boʻladi.

3. Taqlid soʻzlar nomlash xususiyatiga ega emas.

Taqlid soʻzlar yasalmaydi, ammo yasalish asosi boʻla oladi. Turkiy tillarda taqlid soʻzlardan feʼl, ot, baʼzi hollarda sifat yasaladi: tuv. **qoppay**, q. **qalp**, **suppay**, ozarb. **qıçgırq**, **turk. oksuruk** "yoʻtal", **yıldırak** "yashil", **yıldırım** "chaqmoq", boshq. **bilbildik**, o'zb. **lovullamoq**, **xurrak**, **qarsak**, **şarşara**, **soʻlqildoq**, **yaltıroq**, **şaqildoq**, **hiqildoq**, **yiltiroq**.

5. Taqlid soʻzlar barcha turkiy tillarda yordamchi feʼllar bilan biriktirib qoʻshma feʼl hosil qilishda ishtirok etadi: ozarb. **ğonağele**, turk. **zannet**, olt. **qult et**, **qalt et**, qoz. **selq et**, o'zb. **milt-milt qilmoq**, **taq etmoq**.

6. Taqlid soʻzlar gapda asosan, aniqlovchi, hol vazifasida keladi. Otlashganda esa quyidagi vazifalarni bajaradi: a) ega: *Qoʻyning "ba-a" si, musichaning gʻuv-gʻuvi eshitildi*; b) toʻldiruvchi: *Oʻz gʻuv-gʻuviga oʻzi shaydo boʻlgan guzarga yaqin qoldi*.

Savol va topshiriqlar

1. Yordamchi soʻzlarning grammatik vazifalarini tushuntiring.
2. Koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklamalarning grammatik maʼnolarini izohlang.
3. Taqlid soʻzlardan yasalgan ot va feʼllarga misol keltiring.
4. Taqlid soʻzlarning eng qadimgi birliklar sifatidagi ahamiyatini misollar asosida izohlang.
5. Turkiy tillardagi soʻz turkumlariga tavsif bering.

Test sinovi

1. Xakas tilidagi *nanmir žaar ālnindū* birikmasining ma'nosini belgilang.

- A) "yomg'irdan so'ng" C) "yomg'ir paytida"
 B) "yomg'irdan keyin" D) "yomg'ir yog'ar oldida"

2. Sharqiy Turkiston hududi tilida ko'p uchraydigan ko'makchini belgilang.

- A) ūzā C) qarsu B) kōrū D) asnu

3. Holat bildiruvchi ko'makchilarni belgilang.

- A) soŋ, soŋra, keyin C) qatın(da), qatın(ga), otrū
 B) kōra, kōrū, birlā D) birlā, otrū, otūrū

4. Bog'lovchilarni belgilang.

- A) hečrend, gerče, eger C) birlā, qatın(ga), otrū
 B) kōra, gerče, birlā D) birlā, otrū, otūrū

5. Qaysi tilda bog'lovchilar nisbatan kam?

- A) chuvash tilida C) turk tilida B) tuva tilida D) yoqut tilida

6. Yuklamalarni belgilang.

- A) hečrend, gerče, eger C) birlā, qatın(ga), otrū
 B) kōra, gerče, birlā D) nāhatki, hattā, hattaki

7. *ište, tam* yuklamalari qaysi tilda uchraydi?

- A) chuvash tilida C) turk tilida B) tuva tilida D) yoqut tilida

O'quv loyihasi

Mavzu:	Turkiy tillarning morfoloqik xususiyatlari
Ishtirokchilar:	3 talabadan iborat guruh
Ta'limning maqsadi:	"Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi" fanining asosiy masalalarini belgilash.
Rejalashtirilayotgan o'quv natijalari:	turkiy tillarning umumiy morfoloqik xususiyatlarini o'zlashtirish, agglyutinatsiyani misollar asosida yoritish; fleksiya ko'rinishlari sababini izohlash.
Loyihalashtirish faoliyati bo'yicha talaba quyidagi amaliy ko'nikmalarga ega bo'ladi:	– turkiy tillar qiyosiy-tarixiy grammatikasining asosiy masalalarini umumlashtirish; – turkiy tillarning morfoloqik xususiyatlarini ajratish; – agglyutinatsiya xususiyatlarini misollar asosida yoritish; – turkiy tillar grammatik xususiyatlarini loyiha taqdimoti asosida yoritish.

Talabalar loyihani muvaffaqiyatli bajarishlari uchun lozim bo'lgan bilim va ko'nikmalar quyidagilardan iborat:	turkiy tillarning agglyutinativ tabiatini; qadimgi morfologik xususiyatlarning hozirgi turkiy tillarda saqlanib qolish darajasini, grammatik ma'no ifod qilish usullarini, elementar va kompleks morfologiya birliklarni tahlil qilish.
Talaba avval o'zlashtirilgan quyidagi bilimlarni mustahkamlaydi:	morfologiya, grammatik ma'no, grammatik ko'rsatkich, agglyutinatsiya, morfologik qayta bo'linish hodisalarini izohlash.

15-§. TURKIY TILLAR SINTAKSISI

Asosiy tushunchalar: *predikatsiya, bosh bo'laklar, kesim, ega, ikkinchi darajali bo'laklar, to'ldiruvchi, hol, aniqlovchi.*

Sintaksis yunoncha *syntaxis* so'zidan olingan bo'lib, "biriktirish", "bog'lash" degan ma'noni bildiradi. **Sintaksis** so'zlarning va gaplarning o'zaro bog'lanish tizimini, tartibini, ularning turlarini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limidir. Mahmud Koshg'ariyning "Kitobi javohir un-nahv fi-l-lug'at it-turk" nomli asarida turkiy tillar sintaksisi haqida bahs yuritiladi.

So'zning muayyan til qonuniyatlari asosida o'zaro birikuvidan so'z birikmasi va gaplar hosil bo'ladi. So'z birikmalari va gaplar shakli xususiyatlari va mazmuniga ko'ra farqlanadi.

So'zlarning o'zaro grammatik birikishi teng va tobelik asosida yuz beradi.

1. Teng bog'lanish – ikki so'zning o'zaro teng munosabatlar asosida birikishi: boshq. *dalala ve qalala* "dalada va shaharda", chuv. *verman ve sur* "o'rmon va hotqoq". Teng bog'lanish o'zaro teng bog'lovchilar yoki sanash ohangi yordamida yuzaga keladi.

2. Tobe bog'lanish – bir so'zning boshqa so'zga tobelik asosida bog'lanishi: no'g', *kelgen adam* "kelgan odam", tat. *ky'ocle kese* "kuchli odam". Tobe bog'lanish ikki qismdan iborat bo'ladi: tobe qism va hokim qism. So'roq bog'lanib kelgan qism hokim, so'roqqa javob bo'lib keluvchi qism tobe qismdir: qoz. *kok* (qanday?) *orman*, xak. *naqmurlig* (qanday?) *kim*; turkm. *otluq* (qanday?) *meydan*.

Soʻzlarning tobelanish asosida bogʻlanishi soʻz birikmalarini hosil qiladi. Soʻz birikmasi ikki va undan ortiq soʻzdan iborat boʻladi, ammo bogʻaygan bir tushunchani ifodalaydi.

Soʻz birikmasi. Tobe qismning hokim qismga kelishik, egalik qoʻshimchalari, koʻmakchilar va tobelantiruvchi ohang yordamida bogʻlanishi soʻz birikmasini tashkil qiladi.

Tobe boʻlak **hokim boʻlakka koʻmakchilar** yordamida bogʻlanganda, koʻp hollarda kelishik bilan birgalikda yoki kelishik bilan almashib qoʻllanishi mumkin. Tobe boʻlak hokim boʻlakka bogʻlanib, hokim boʻlak talab etgan sintaktik vazifada keladi. Ana shu vazifa gap boʻlagi nomi bilan yuritiladi.

Soʻz birikmasi hokim soʻzning qaysi turkumga oid soʻz bilan ifodalanishiga koʻra ikki guruhga boʻlinadi: otli soʻz birikmasi, feʼlli soʻz birikmasi.

Otli soʻz birikmasida hokim soʻz ot va otlashgan soʻzlar (sifat, son, ravish, taqlid soʻz) bilan ifodalanadi: shor. *kanatlig kuş* “qanotli qush”, olt. *suvluu qar* “suvli qor”, ozarb. *sınmış ağaç* “singan daraxt”, *uçan guş* “uchgan qush”, *hogucu bir isti* “boʻgʻuvchi issiq”, *ikinci yer* “ikkinchi yer”, yoq. *oxtubut mas* “yiqilgan daraxt”, *tordos at* “toʻrtinchi ot” (tuv. *karaktıñ karazi* “koʻzning qorasi”, *birge teve* “birinchi tuya”, chuv. *kaşkarsen purneçe* “qashqirlar hayoti”, chuv. *caplı şiv* “buyuk daryo”, *kaymala cin* “ketuvchi kishi”, *ikinci uyix* “ikkinchi oy”, tat. *bez barası yillar* “biz boradigan yoʻllar”.

Feʼlli soʻz birikmasida hokim soʻz feʼl, uning sifat-dosh, ravishdosh shakllari bilan ifodalanadi: boshq. *canıların maylay* “chanalarini moy-lamoqda”, xak. *tas turada cirtapçı* “tosh uyda yashaydi”, *ubden sigari vandı* “uydan yugurib chiqdi”, tat. *boylarca yasau* “boylarcha yashamoq”, *xat belen jitaru* “xat orqali yeikazmoq”, *yaxshılıgı ocen xormatleu* “yaxshiligi uchun hurmatlamoq”, *balta belen kisu* “bolta bilan kesmoq”, *kon saen qaytu* “kun sayin qaytish”, turk. *ruyadan uyanurmuş* “uyqudan uygʻonarmish”.

Turkiy tillarda soʻz birikmalarining tobe soʻzi, asosan, hokim soʻzdan oldin keladi.

Soʻz birikmasida soʻzlarning oʻzaro birikish usullari. Kelishik va koʻmakchilar soʻzlarni bir-biriga tobelab bogʻlashga xizmat qiladi.

Soʻz hirikmalari tarkibidagi tobe va hokim soʻzning grammatik va maʼnolari talarsiz, faqat ohang va tartib asosida bogʻlanishi **bitishuv** deyiladi: ozar. *teravetli yapraqlar* “tarovatli yaproqlar”, turk. *getmiş kişi* “ketgan kishi”, yoq. *biler kuhu* “bilimli kishi”, boshq. *kilehe yil* “kelasi yil”, tat. *zangori osmon* “zangori osmon”.

Tobe soʻzning hokim soʻzga *tushum, joʻnalish, oʻrin-payt va chiqish kelishigi* qoʻshimchalari yoki koʻmakchilar yordamida bogʻlanishi **boshqaruvdir**: ozar. *burada tikirler* “bu yerda tikarlar”, tat. *almu kitmedem* “yurtga ketmadim”, gag. *bakiri buldum* “chelakni topdim”, tur. *ajigdan desken* “mehnatdan qochgan”, *utan korgar* “itdan qoʻrqar”.

Tobe soʻzning hokim soʻzga qaratqich kelishigi qoʻshimchalar yordamida, hokim soʻzning esa tobe soʻzga egalik qoʻshimchalari yordamida bogʻlanishi **moslashuvdir**: chuv. *piren anne* “bizning onamiz”, tat. *beney el* “mening elim”, xak. *tağ pazi* “togʻ boshi”, turkm. *onny dardi* “uning dardi”. Tobe boʻlak hokim boʻlakka qaratqich kelishigi va egalik qoʻshimchasi yordamida bogʻlanganda **ikki tomonlama bogʻlanish** roʻy beradi. Tobe boʻlak qaratqich kelishigi qoʻshimchasini, hokim boʻlak esa egalik qoʻshimchasini oladi. Bunday bogʻlanishda tobe **qism qaratqich**, hokim qism **qaralmish** deb nomlanadi: *uzumning (qaratqich) sharbati (qaralmish)*.

Agar hokim boʻlak sof feʼl bilan ifodalansa va feʼl *kimni? nimani? qayerni?* soʻroqlariga javob boʻhivchi soʻzni talab qilsa, tobe boʻlak **tushum kelishigida** qoʻllanadi, hokim boʻlak egalik qoʻshimchasini olgan ot, baʼzan **harakat nomi** va **sifatdosh** bilan ifodalansa, tobe boʻlak **qaratqich kelishigida** qoʻllanadi.

Bitishuv, moslashuv, boshqaruv usullarini tobe soʻzga qoʻshilgan kelishik shakllariga asoslanib ajratish mumkin:

1. Bosh kelishik: - (bitishuv)
2. Qaratqich kelishigi: **-ning** (moslashuv)
3. Tushum kelishigi: **-ni** (boshqaruv)
4. Joʻnalish kelishigi: **-ga** (boshqaruv)
5. Oʻrin-payt kelishigi: **-da** (boshqaruv)
6. Chiqish kelishigi: **-dan** (boshqaruv).

Soʻz birikmalari **ham** soʻzlar kabi narsa, belgi, **harakatni** atashga xizmat qiladi. Soʻz – leksik hodisa, soʻz birikmasi – sintaktik hodisadir. Soʻz birikmasi narsa, belgi yoki harakatni yakka holda emas, balki ikki va undan ortiq soʻzlarning oʻzaro aloqaga kirishuvi orqali ifodalaydi.

Izofa. Turkiy tillarda **sifatlovchi sifatlanmishiga bitishuv usuli bilan** hosil bo'ladi. Aniqlovchning yana bir turi borki, u tilshunoslikda *turkiy izofa* deb yuritiladi. Turkiy tillarda **gap bo'laklari**, boshqa tillar, masalan, hind-avroqqa tillari oilasidagiga nisbatan o'zining muntazam joylashish tartibiga ega.

Izofa ikki otning aniqlovchilik munosabatiga kirishuvidir. Bunday munosabatda biror shaxs, predmet yoki tushunchaning boshqa bir shaxs, predmet yoki tushunchaga qarashliligi ko'rsatiladi. Ikki ot orasidagi munosabat maxsus affikslar orqali ifodalanadi: tobe so'zda qatnashch kelishigi qo'shimchasi *(-ni)*, hokim so'zda egalik affiksleri *-(i) mi, -(ti), -(si); -(i) miz, -(i) niz, -(lar)i* bo'ladi.

Izofada hokim so'z qaysi shaxsni ko'rsatsa, tobe so'z ham leksik munosiga ko'ra o'sha shaxsga ishora qiladi. Shuning uchun ham izofa birlikmasi moslashuv aloqasining bir ko'rinishi hisoblanadi.

Izofa birikmasi qismlarning shakllanishiga ko'ra uch xil bo'ladi:

I. Izofa birikmasining har ikki qismi belgisiz bo'ladi: *türk bodum*, *uzurb. yer may "kerosin"*, *qum. ruz kiap "tuzning qopi"*, *qirg. suu kir "kirmning suvi"*. Bunday birikuvlar turkiy tillardagi izofalarning eng qadimgi ko'rinishidir. Bu tipdagi izofali birikmalar qumiq tilida ko'p kuzatiladi.

II. Izofa birikmasining biror qismi belgisiz bo'ladi: *türk boduni*, *xak. em çargizi "xalq so'zi"*, *qirg. avgust ortusu "avgust o'rtasi"*, *chuv. arame pisatel "yozuvchi rafiqasi"*, *tat. kayen ormani "qayin o'rmoni"*. Bu tipdagi izofali birikmalar chuvash tilida ko'p kuzatiladi.

III. Izofa birikmasining har ikki qismida qo'shimchalar mavjud bo'ladi: *külteginin altuni*, *qumiq. ulkeni yüregi "o'lkaning yuragi"*, *q.-halq. suuni ayağı "suvning oxiri"*, *olt. ulustun ortozi "xalqning o'rtasi"*, *chuv. kaskarsen purnece "bo'rilar hayoti"*, *xalaxsen tustaxe "xalqarning do'stligi"*, *tuv. karaktın karazi "ko'zning qorasi"*, *qoz. tor jigitiñ bireui "to'rt yigitning biri"*, *xak. pistin gorodın kızileri "shahrimiz qizlari"*.

III tipdagi izofalar nisbatan keyingi davrlarda yuzaga kelgan bo'lib, II tip izofalardagi ma'noning aniqlashuvi natijasida shakllangan.⁵⁶

Qadimgi turkiy tilda va undan keyingi davrga oid yodgorliklarda ham izofa birikmasi uch ko'rinishga ega bo'lib, bu shakllar birgalikda

⁵⁶ Серебрянников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. - Баку, 1979. - Б. 268-269.

qoʻllangan. Shuning uchun ham izofa birikmasining belgisiz shakllari ham belgili shakllari kelib chiqadi, deb hukm chiqarish qiyin (at bosh atniq atniq atniq bosh atniq bosh). Ayrim belgisiz birikmalar belgiliga aylangan boʻlsa, belgili izofa birikmalar belgisiz birikmalarga oʻtgan.⁹⁹

Hozirgi turkiy tillarda izofa birikmalarning ayrimlari qoʻshma soʻzga aylangan: uygʻ, *adabiyat darsi*, qum. *giava flotu* "havo floti", qum. *hayan* "avtobiografiya", olt. *orus poet* "rus shoiri".¹⁰⁰

Savol va topshiriqlar

Quyidagi mavzularni **keys-stadi** asosida yoriting:

1. Soʻz birikmasi tarkibi.
2. Soʻz birikmasi turlari.
3. Soʻz birikmasi va qoʻshma soʻz.
4. Soʻz birikmasi va frazema.
5. Turkiy va forsiy izofalar. Arab izofasi.

Turkiy tillarda gap qurilishi

Turkiy tillarning grammatik tizimi ayrim sohalarda hind-yevrona va boshqa til oilalari bilan parallel ravishda taraqqiy qilgani taʼkid materiallarda namoyon boʻladi. Parallellik gap qurilishidagina emas, balki mazkur tillardagi soʻz yasovchi va soʻz oʻzgartiruvchi shakllar taraqqiyotida ham kuzatiladi.

Turkiy tillardagi gapning asosini, yadrosini predikativ munosabat tashkil etadi. Predikatsiya ega va kesim oʻrtasidagi munosabat boʻlib, ega ifodani namoyon etuvchi, kesim esa ifodaning oʻzi hisoblanadi. Lekin jihatdan kesim harakat-holatni yoki turgʻun belgini ifodalaydi. Har harakat yoki holat bajaruvchi shaxs yoki narsa-buyumni bildiradi.

Turkiy tillarda predikatsiyaning ikki usuli farqlanadi:

1) predikativ munosabatni ifodalashning har ikki asosi - ega va kesim ishtirok etadi: *Men – talaba*. Bu oʻrinda *talaba* soʻzi predikativ vazifani koʻrsatuvchi yoki ega sifatida ajratishga asos boʻluvchi shakl koʻrsatkichiga ega emas. Ega vazifasida keluvchi *men* soʻzi ishtirokisiz predikativ munosabat reallashmaydi va gap tuzilmaydi. Xuddi shuningdek, *talaba* soʻzisiz ham predikativ munosabat reallashmaydi. Gapning bu tartibdagi

⁹⁹ Abdurahmonov Gʻ., Shukurov Sh., Mahmudov Q. Oʻzbek tilining tarixiy grammatikasi. -T.: Oʻzbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. -T., 2008. -B 333-334.

¹⁰⁰ Абдурасулов Ё. Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси. -Т., 2009. -Б 228-229.

predikativ munosabatning reallashuvida ega va kesim teng qiymatga

predikativ munosabatning ikkinchi tipida predikatsiyaning ikki qatlabi qilinmaydi. Bunda kesim tarkibida bir vaqtning o'zida ikki grammatik kategoriya – predikatsiyani va ega shaxsini ifoda etuvchi ko'rsatkich mavjud bo'ladi. Birinchi tipdagi *Men talaba* gapi ikkinchi tipdagi *Talabaman* ko'rinishiga ega bo'ladi. *Talabaman* tipidagi ko'rinishda ega yo'q, faqat bajaruvchi *men// man* shaxs ko'rsatkichi orqali ifodalanadi. Bunda *-men// man* ko'rsatkichida ikki grammatik kategoriya: bajaruvchi (bajaruvchi) va predikat ma'nosi ifodalanadi. *Talabaman* tipidagi gaplarda gapning asosiy mazmuni, yadrosi ifodalanadi. Bu tipdagi gap turkiy tillarda minimal so'z tarkibidagi predikativ ifoda hisoblanadi.

Men talaba va *Talabaman* shakllari hozirgi turkiy tillarda faol qo'llaniladi. *Men talaba* ko'rinishidagi gap tipi aksariyat shevalarda, ayrim turkiy tillarda va qadimgi turkiy tilda ko'proq uchraydi.

Gap hosil qilishda predikativ munosabatning o'rni muhim. Masalan, *aqlli va sabrli* so'zlaridan shunchaki gap hosil qilib bo'lmaydi. Bu sifatlar munosabatida munosabatni shakllantirish uchun ulardan ikkinchisi kesimga aylantiriladi: *aqlli adam sabrli*.

Gapda I va II shaxs faoliyati haqida so'z borganda kesimlik ko'rsatkichi ishtirok etadi. III shaxsda grammatik ko'rsatkich ishtirok etmaydi. III shaxsdagi fe'l shakli ko'pgina turkiy tillarda zamon qo'shimchasi bilan ifodalanadi: *Usmon keldi*¹⁰¹. Bu o'rinda III shaxs ko'rsatkichsiz ifodalangan, deyish to'g'riroq bo'ladi: *keldim, kelding, keldi*. Bunda *-di* zamon ko'rsatkichi, shaxs-son shakli esa ifodalanmagan – nol ko'rsatkichli. *Kelaman, kelasan, keladi* tuslanishida *-di* ko'rsatkichini shaxs-son qo'shimchasi sifatida baholash mumkin. Bu holatda zamon tushunchasi *-a* shakli orqali ifodalangan.

Turkiy tillarda III shaxsdagi predikativlikni ifodalashning ikki usuli qo'llanilgan:

1) nisbatan qadimiy bo'lgan, turkiy tillarda olmoshning turlanishidan shakllangan *-ol// -ul* ko'rsatkichi. Bu shakl qadimgi turkiy tilda kuzatiladi, hozirgi turkiy tillarda ham uchraydi: *ul esche ul*.

2) *-tir// -dir, -di// -ti*. Bu ko'rsatkich hozirgi-kelasi zamoni ifodalovchi

¹⁰¹ Севортян Э.В. О некоторых вопросах структуры предложения в тюркских языках. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. III. Синтаксис.-М., 1961, -С. 5-18

turur//durur sifatdoshidan shakllangan. *-ol//ul* ko'rsatkichi ayrim turkiy tillardagina saqlanib qolgan bo'lsa, *-tur//dur* shakli umumturkiy ko'rsatkich hisoblanadi. Bu grammatik shakllar predikativlik bilan bir qatorda modal munosabatni ham ifoda etadi. *tur//dur* ko'rsatkichining predikativlikni ifodalash xususiyati ozarbayjon, turk, turkman tillarida to'liq namoyon bo'ladi.

Tatar va boshqa bir qator turkiy tillarda modallikni bildiradigan, kesimlik shakli bilan omonim hisoblanuvchi *-tur//dur* ko'rsatkichi ham mavjud. Bu ko'rsatkich ozarbayjon, turk tillarida kuzatiladi. Masalan, turk tilida: *hahan geli yordur* "otang kelayotgan bo'lsa kerak".

Turur sifatdoshi taraqqiyotini qirg'iz tilidagi so'z shakllari orqali kuzatish mumkin: *ala turur/ aladur/ aladi (oladi)/alat*.

Turkiy tillarda birgina kesimning o'zi ham bir tartibli gap hosil qilishi mumkin. Ammo turkiy tillardagi asosiy gap tipi: "ega-kesim" ko'rinishidir.

Gap bo'laklari muayyan tartibga ega. Masalan, tatar tilidagi *Teguče kiem tege* (Tikuvchi kiyim tikmoqda) gapida *teguče* va *kiem* so'zlari bir xil ko'rinishga ega. *Teguče* so'zining ega ekanligini gap boshidagi, *kiem* so'zining esa to'ldiruvchiligini o'rtadagi tartib belgilamoqda. *Kiem* gap boshida kelsa, ega vazifasini bajaradi.

Eganing oldin, kesimning keyin kelishi turkiy tillar gap qurilishidagi asosiy tartib hisoblanadi: tat. boshq. *men kildem* "men keldim"; *koyak batı* "quyosh botdi"; *hin belahen* "sen bilasan"; qirg'. *al kelgen* "u kelgan"; qoz. *sen jazasin* "sen yozasan"; *atıj harma?* "oting bormi?"; boshq. *atayım Ofoge kitken* "otam Ufaga ketgan"; tat. *ul yes tugel* "u yosh emas"; *bez - yazısı* "biz-yozuvchilar" va h.k.

Turkiy tillarda gap tartibi o'zgarishi, grammatik shakllar qo'shilishi bilan birliklarning grammatik vazifasi ham o'zgaradi: *bu adamların oturduqları ev/ bu adamlar oturduqları ev; men alğanım yoq /menın alğanım yoq*.

Gapning bo'laklarga ajratilishi. Gapda so'zlar o'zaro grammatik munosabatga kirishib, gap bo'laklarini hosil qiladi. Gap bo'laklari vazifasida mustaqil so'zlar keladi. Har bir gap bo'lagi boshqa gap bo'laklari bilan bo'lgan grammatik munosabatiga ko'ra belgilanadi, ya'ni har bir gap bo'lagi o'zi munosabatga kirishgan so'z bilan ma'lum sintaktik aloqada bo'ladi. Gap tarkibida tobe bog'lanib ma'lum so'roqqa

gapi bo'luvchi so'z yoki so'zlar birikmasiga *gap bo'lagi* deyiladi. Gapning qaysi bo'lak vazifasida kelayotganligi **hokim bo'lakka nisbatan aniqlanadi**. Gapda kesimgina boshqa bo'laklarga nisbatlanmagan holda saqlanadi, chunki uning **kesim ekanligini kesimlik shakllari ko'rsatib turadi**. Qolgan bo'laklar kesimga nisbatan **aniqlanadi**.

Gap bo'laklari: *kesim, ega, to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol*. Kesim gapning markazini tashkil qiluvchi **markazdir**. Ega kesimga ergashib, kesimda ifodalovchi ish-harakatning **bajaruvchisini ko'rsatadi**. *To'ldiruvchi, aniqlovchi, hol* bo'laklari ega va kesimga ergashib kelib, ularni to'ldiradi, **aniqlaydi** yoki **izohlaydi**. Shuning uchun ular *gapning ikkinchi darajali bo'laklari* deyiladi.

Turkiy tillarning sintaktik tizimi ham eng qadimgi oltoy hoba til xususiyatlarini **namoyon qiladi**. Buni o'zbek va koreys tili gap qurilishidagi bo'laklarning o'ri va munosabatini qiyoslash asosida ham kuzatish mumkin.

Koreys tili ham oltoy tillari oilasiga mansub bo'lib, o'zbek va koreys tili grammatikasidagi o'xshashliklar turkiy tillar va koreys tili orasidagi **eng qadimgi yaqinlik ildizlarini ko'rsatib turadi**. Chunki asosiy xabar kesimda **mujassamlangan bo'ladi**. Gapdagi boshqa barcha bo'lak olib tashlansa ham, mazkur xabar saqlanadi. Lekin kesim olib tashlanib, boshqa bo'lak saqlansa, xabar yo'qoladi. Gap bo'lagi uning kesimini aniqlashdan **boshlanadi**. Gap bo'lagining turi odatda bir-biriga nisbatan olinadi: *hol* va *ega* kesimga nisbatan, **aniqlovchi aniqlanmishga nisbatan**, **to'ldiruvchi to'ldirilmishga nisbatan**. Umuman, qolgan barcha bo'laklar **kesimga bevosita** yoki **bilvosita bog'lanadi**. Shuning uchun kesim gapning grammatik markazi deyiladi. Koreys tilida ham kesim gap bo'laklarini **belgilaydigan** qism bo'lgani uchun gap markazi hisoblanadi. Gap bo'lagini **ajratishda asosiy belgi** — ular orasidagi sintaktik aloqa. O'zbek tilida gap bo'laklari beshta: *ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol*. Koreys tilida gap bo'laklari soni yanita: *[juo], [sosulo], [mo'kjogo], [bo'o], [kuanhyungo], [busao], [dongliho]*.

Koreys tilida gap bo'laklari:

1. **Kesim** *[sosulo]* deyiladi. Kesim **tasdiq-inkor, mayl, zamon, shaxs-son ma'nosi va shakliga ega**, gapning egasi haqidagi xabarni ifodalovchi bo'lakdir. O'zbek tilida **ham**, koreys tilida **ham** kesim fe'l, sifat, ot, son, olmosh bilan ifodalanadi. Ammo farqli jihati shuki, o'zbek tilida bu so'zlar **mustaqil holda kesim bo'lib keladi**. Koreys tilida esa '[ida]'

kesimlik yuklamasi qo'shiladi. Nutqda kesimsiz gap bo'lishi mumkin emas. Gapda kesim bo'lmasa, u to'liqsiz gap hisoblanadi. Kesim qaysi turkum so'zi bilan ifodalansa, shu turkum so'rog'iga javob bo'ladi.

2. [juo] – gapda subyekt bo'lib, ot, olmosh, songa yuklama [i] yoki [ga] qo'shib qo'llanadi. Ba'zan kattalarga nishatan hurmatni ifodalashda ham yuklama [kkeso] ishlatiladi.

Koreys tilidagi ega o'zbek tilidagi ega bilan tengdir. Ega gapdagi xabarning kim yoki nima haqida ekanligini bildirib, kesimga tobe bo'lanadi. Koreys tilida ega kim? nima? qayer? so'rog'iga javob bo'ladi, yuklama bilan ishlatiladi, ammo o'zbek tilida ega bosh kelishikda keladi. Har ikki tilda ham ega ifodalangan yoki yashirin bo'lishi mumkin.

3. [mo'kjogo] – gapda izohlanadigan narsa-predmet. Gapning kesim o'timli fe'l bilan ifodalangan bo'lsa [mo'kjogo] mavjud bo'ladi. Ot, olmosh, sifatga qo'shilgan [il] yoki [ril] yuklamalari o'zbek tilidagi tushum kelishigi -niga xos ma'noni ifodalaydi. Shu bois bu bo'lak to'ldiruvchiga teng keladi.

4. [bo'o] – gapda ba'zi kesimlarni to'ldiradigan so'z [bo'o] "bo'lmoq" ma'nosini anglatadigan [dueda] fe'li yoki "emas" ma'nosini bildiradigan [anida] fe'li keladi. Bu tartib gapda doimo quyidagicha ifodalanadi:

ega + [bo'o] + kesim [i], [ga] yuklamalari qo'shib qo'llanadi.

Sanab o'tilgan to'rta gap bo'lagi koreys tilida bosh bo'lak hisoblanadi.

Koreys tilida ikkinchi darajali bo'lakka [kuanhyungo], [busao], [donglibo] kiradi.

Koreys tilidagi [kuanhyungo] o'zbek tilida aniqlovchi bilan o'xashash. [kuanhyungo] - ot, olmosh, sondan paydo bo'lgan [juo] ega yoki [mo'kjoko] –kesim oldida kelib, ularni aniqlaydigan gap bo'lagi. O'zbek tilidagi sifatdash shaklidagi sifatlovchi-aniqlovchiga teng keladi. Bu bo'lak [iy] yuklamasi bilan qo'shib, qaratqich-aniqlovchi bo'lib kelishi ham mumkin.

[busao] – butun gapni ifodalash uchun kesimning belgisini bildiruvchi bo'lakdir. [busao] umuman gapda zarur gap bo'lak emas, faqat gapning mazmunini to'ldirishga xizmat qiladi.

[donglibo] – gapda boshqa bo'laklar bilan aloqaga kirishmagani uchun *mustaqil bo'lak* deyiladi. O'zbek tilidagi undov va modal so'zlarga o'xshaydi¹⁰².

Ko'rinib turibdiki, har ikki tilning gap bo'laklari ma'lum jihatdan

¹⁰² Li Ci Ren. O'zbek va koreys tillaridagi sifaning intensiv formasi. –Magistrluk dissertatsiyasi. –T., 2011.

driga o'xshash. Bu o'xshashlik mazkur tillarning uzoq o'tmishda bir o' til – asos til negizida shakllanganidan dalolat beradi. Har ikki tilning bo'laklari o'rtasidagi farqli jihatlar bu tillarning davrlar mobaynidagi muqil taraqqiyoti natijasidir.

Savol va topshiriqlar

Quyidagi mavzularni klaster usulida yoriting:

1. Gap bo'laklari.
2. Gapning grammatik asosi.
3. Gapning ikkinchi darajali bo'laklari.
4. Ega ishtirokiga ko'ra sodda gap turlari.
5. Gap bo'laklari bilan grammatik aloqaga kirishmaydigan birliklar.

Gap turlari

So'zlar vositasida anglatilgan fikr *gap* deyiladi. Gap nisbiy tugallangan fikrni bildiradi. Gap quyidagi xususiyatlarga ega:

1. Muomala vositasining eng kichik, asosiy birligidir.
2. Nisbiy tugallangan fikrni ifodalaydi.
3. Grammatik shakllangan (bosh va ikkinchi darajali bo'laklardan iborat) bo'ladi.
4. Tugallangan ohang bilan aytiladi.

Gap quyidagicha tasniflanadi:

- I. Ifoda maqsadiga ko'ra darak gap, so'roq gap, buyruq gaplar mavjud.

So'roq gaplarda so'roq bildiruvchi affiks-so'roq yuklamasi javob talab qilingan bo'lak tarkibida keladi. Ko'p hollarda so'roq yuklamasi kesim tarkibida bo'ladi: tat. *sin bu kitapni aldinni?*; boshq. *hin bil kitapti aldinni?*; *sen bil kitapti aldinni?* "Sen bu kitobni oldingmi?", tat. *sin bu kitapni aldinni?*; boshq. *hin bil kitaptimi aldinni?* "Sen bu kitobni oldingmi?"; tat. *sinme bu kitapni aldinni?*; boshq. *hinme bil kitapti aldinni?* "bu kitobni sen oldingmi?"¹⁰⁹

II. Gap emotsionallikka (his-tuyg'u ifodalanishiga) ko'ra his-hayajon (undov) gap va his-hayajonsiz gaplarga ajratiladi. His-hayajonsiz gaplar darak, so'roq, buyruq ohangi bilan aytiladi. His-hayajon gaplar

¹⁰⁹ Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Синтаксис. - М. Изд-во АН СССР. 1961.-С.9

oxirida undov belgisi qo'yiladi. His-hayajon gaplar *eh, oh, e, uh* va *obbo, ey* kabi undov so'zlari orqali hosil qilinadi. *Eh, tabiat qanday go'zal!*

III. Gap **modallikka yoki voqelikka munosabatiga ko'ra tasdiq va inkor** mazmunida bo'ladi. Tasdiq va inkor tilda turli (leksik, morfologik, sintaktik, intonatsion) vositalar yordamida ifodalanadi. Gapning barcha turlari tasdiq yoki inkor xarakteriga ega bo'ladi: *Bodom gulladi. - Yomruq yog'madi. Qo'shiq aytasizmi? - She'r aytmaysizmi?*

IV. Gaplar **tuzilishiga ko'ra** sodda gaplar va qo'shma gaplarga ajratiladi.

Savol va topshiriqlar

1. Turkiy tillarning grammatik qurilishini klaster usulida yoriting.
2. Turkiy tillarda **predikativ munosabat** va uning ifodalanishi haqida izohlang.
3. Sodda gap va uning ko'rinishlari haqida fikr bildiring.
4. Turkiy tillarda gap bo'laklari va ularning gapdagi o'rnini misollar asosida tushuntiring.
5. Turk tilidagi quyidagi ilmiy matnni tarjima qiling. O'zbek tiliga o'xshash va farqli jihatlarni ajrating.

-suk-suk işlevi belli degildir: *bağır>bağır-suk* işlek olmayan bir ektir.

Sıfat yapan bir ek olup fiilden dil yapma eki olarak da karşınıza çıkar. İşlek degildir: **yaş>yaşıl**

-çıl/-çil tekrarlar ve alışkanlık bildiren sıfatlar yapar: *ig* "hastahk" > *igçil* "hastalıklı", *yağmur>yağmurçil* "yağmurlu"; yüzyıl ve sonrasında yaygın olan bu ek günümüzde işlekliliğini yitirmişdir.

-ğıl/-gil renkle ilgili isimler yapan bir ektir: *baş>başğıl* "kir saçlı", *yal* "yele" > *yalğıl* "beyaz yeleli". İşlek degildir. Aynı zamanda sayılara getirilen bir ektir.

-sıl/-sil işlevi belli degildir: *ar>arsıl*. Her iki kelime de kumral anlamına gelmektedir. İşlek olmayan bu ekin **-çıl** ekiyle alakalı olduğu düşünülebilir.

-ım işlevi belli degildir: *eder* "semer" > *edrim* "küçük yastık", Fiilden isim yapma eki ve iyelik eki olarak hâlâ sık kullanılan bir ektir.

-danı/-dem "Benzer" anlamında sıfatlar türeten bir ektir: *tenri>tenridem* "tanrı gibi". Bununla birlikte isim türeten bir ek olarak da işlev görür: *er>erdem*. Nadir olarak görülen bir ektir.

bu eski bir çoğluk ekidir. Şu örneklerde karşımıza çıkar: *er>eren*, *at>ağlan*, *bod>bodun*, *oz>ozen*. Oy "oyuk">*oyun* örneğinde de bu ek varlığı düşünülebilir; yüzyılda bu ek çoğul yapma işlevini yitirmiştir. *-en/-çin - çil, - çil* ekinen sonraki şekli olduğu söylenebilir:

balık-balıkcın "balıkcıl kuşu". İşlek olmayan bir ektir.

-dun/-dün (-tun/-tün) –dın çıkma hâlinde farklı, eski bir isim çekimi olması muhtemeldir: *ön>öndün öntünde, ön tarafta*".

-nun/-men işlevi belli değildir: *köz "kor">közmen* "közde pişmiş köpek". İşlek olmayan bu ek sonraki dönemlerde Farsçadan gelen ve "kız" anlamı veren *-mand* ekinin ikinci şekli olarak karşımıza çıkar: *türk-türkmən* örneğinde bu sonradan ortaya çıkan ek görülür¹⁰⁴.

16-Ş. SODDA GAP SINTAKSISI

Asosiy tushunchalar: *sodda gap*, *qo'shma gap*, *uyushiq bo'lak*, *gap bo'laklari*, *gap turlari*, *grammatik asos*.

Grammatik asoslarning miqdoriga ko'ra gaplar sodda (bir grammatik asosli) va qo'shma (ikki va undan ortiq grammatik asosli) gaplarga bo'linadi. Sodda gap tarkibida bitta kesim bo'ladi. Sodda gap tarkibidagi barcha bo'laklar shu kesim atrofida birlashadi. Qo'shma gap tarkibida esa ikki va undan ortiq (uyushmagan) kesim bo'ladi.

Sodda gaplar eganing ishtirok etish yoki etmasligiga ko'ra ikki xil bo'ladi: egasi mavjud gaplar (*Biz yangi filmni tomosha qildik*) va egasiz gaplar (*Yangi filmni tomosha qildik*). Sodda gaplar ikkinchi darajali bo'laklar ishtirokiga ko'ra: sodda yig'iq gaplar (*Shamol esdi*), sodda yuyiq gaplar (*Ertal tongdan mayin shamol esa boshladi*)ga bo'linadi.

Turkiy tillarning ilk taraqqiyot davrida sodda gaplar faol qo'llangan. Sodda gapning asosini kesim tashkil qiladi. Gapning asosiy mazmuni kesimda ifodalanadi. Sodda gaplarning eng qisqa ko'rinishi: ega+kesim modelida bo'ladi: *yoq. Kini saxa* "U - yoqut", *Og'o kira* "Bola yosh".

Kesim qaysi turkum bilan ifodalanishiga ko'ra ikki xil bo'ladi: ol-kesim va fe'l-kesim.

Fe'l-kesim fe'l, uning sifat-dosh, ravish-dosh shakllari orqali ifodalanib, zamon, shaxs-son, mayl shakllariga ega bo'ladi. Fe'l-kesim bilan ifodalangan sodda gaplarda predikativ asos *-a.-y+ti//di* (o'zb., no'g'..

¹⁰⁴ *Isim yapim ekleri / Turqçede Sekizinci Yuzildan Önce Kullanilan Ekler / Dil araştırmaları. Uluslararası hakemli dergi.-Ankara, 2007.-S 190*

qoz., qirgʻ., qar., olt. tillarida: *keledi*); *-ar// -ir* (kelasi zamon shakli: *-ol*); *-ar// -ir +to* liqsiz *fe'l+shaxs-son* qoʻshimchalari (*kelir edim*); *-di* *to* feʼlining qadimgi shakli- *t* (*keladi-kelet*) bilan ifodalanadi.

Ot-kesimli sodda gaplar qadimgi turkiy tillarda keng tarqalgan. Hozirgi turkiy tillarda murakkab ot-kesim tarkibida bogʻlamalar ishtirok etadi. Bogʻlamalarning qoʻllanishi turkiy tillarda har xil. Ayrim turkiy tillarda bogʻlamalarning turli koʻrinishlari ishtirok etadi. Baʼzi turkiy tillarda bogʻlama vazifasidagi vositalar uchramaydi. Turkiy tillarning ayrimlarida ot-kesimlar tarkibida shaxsni koʻrsatuvchi shakllar mavjud boʻlmaydi: olt. *sler altay ulus* “siz oltoy xalqi”; boshq. *min yazıusi*: “men yozuvchi”; qirgʻ. *soñ ayırlarki, biz qaraxçılar* “soʻng aytularki, biz qaroqchilar”; turkm. *Har kimniñ öz dardi özüne qıjı* “Har kimning oʻz dardi oʻziga achchiq”; uygʻ. *Atları uraq, yolları uzaq* “Otlari koʻrimsiz, yoʻllari uzoq”; chuv. *Celxepe epir pil to cu, kamal pa par ta cul* “Soʻzimiz - asal va yogʻ, ichimiz – muz va tosh”.

Chuvash tilida kesimlik shakli va egalik affiksi farqlanmaydi: *Bihigi ogolar but kelliler* “Bizning bolalarimiz keldilar”. Bu jumladagi *-but* – shaxs qoʻshimchasi: *Bihigi qırı ogolorbut*. “Biz kichik bolalarimiz”. Bu oʻrindagi *but* – kesimlik shakli hisoblanadi.

Baʼzi turkiy tillarda ot-kesimdagi bogʻlamalar sifatida kishilik olmoshlari qoʻllanadi. Bu xususiyat qadimgi turkiy tilga xos boʻlib, hozirgi ayrim turkiy tillarda saqlanib qolgan. Koʻp hollarda III shaxs kesimlik shakli oʻrnida *ul* kishilik olmoshi qoʻllangan: boshq. *Turgun yazıusı ul* “Turgʻun yozuvchidir”; tat. *Xalıq zur ul* “xalq zoʻrdir”; *dertle ul* “dardlidir”.

Tuva tilida *kiji* oti ham kesimlik koʻrsatkichi sifatida ishlatiladi: olt. *Men altay kiji* “men oltoy kishi”, *ajildaar kiji* “Men ishlayapman”; *certe indig şınıni kiji* “U doim shunday qatʼiy odam”.

Aksariyat turkiy tillarda III shaxs kesimlik affiksi sifatida *-dir* ishlatiladi.

Turkiy tillarda sodda gap tarkibida gap boʻlaklarining uyushib kelishi ham koʻp kuzatiladi. Gap tarkibidagi uyushiq boʻlaklar bir xil soʻroqqa javob boʻladi. oʻzaro teng bogʻlanadi, bu boʻlaklar birgalikda muayyan hokim boʻlakka tobelanadi: turkm. *Jamal, Meret va Durdi tomus praktikasına gitdilar* (Jamol, Marat va Turdi yozgi amaliyotga ketdilar). *Ol auditoriya gelip, seredip, gitdi* (U auditoriyaga kelib, qarab, ketdi).

Uyushiq boʻlaklar oʻzaro sanash ohangi yoki teng bogʻlovchi vositalar

¹⁰⁰ Абдурасулов Ё. Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси - Т. 2009 - Б. 235.

yoritilganida birikadi: *Oraz va Durdi turkmençe xem rusça bilyerler* (Oraz va Turdi turkmancha va ruschani biladilar). *Xem, hilen* biriktiruv bog'lovchilari, *emma* zidlov bog'lovchisi uyushiq bo'laklarni bog'lashda faul qo'llanadi: turkm. *Ay yalkam salyar, emma gızdırmayar* (Oy yoritadi, ammo istimaydi); *Daga çıkmak kandıb, emma gızıklıdı* (Toqqa chiqish uljin, ammo qiziqarli edi).

Turkman tilida "emas" ma'nosidagi *del* bog'lovchi vositasi uyushiq bo'laklarni biriktirishda ishtirok etadi: *Bu ozhekca del, turkmençe* (Bu ozbekcha emas, turkmancha). *Ol dilleri del, tarixi ovranyerdi* (U tillarni emas, tarixni o'rgandi). Bu vosita *deldi* ko'rinishida ham keladi: *Onun ovranyani diller deldi, tarixdi* (Uning o'rganganı tillar emas, tarix edi).

Ne-de vositasi ham shu vazifani bajaradi: *Ol ne yazıjıdı, ne-de saxırdı* (U na yozuvchi, na sho'ir edi); *Ne Axmet, ne-de Esen doktor bolmadılar* (Na Ahmad, na Eson doktor bo'lmadilar).

Savol va topshiriqlar

Quyidagi mavzularni keys-stadi asosida yoriting:

1. Sodda gapda predikativ munosabat.
2. Yig'iq va yoyiq gaplar.
3. To'liqsiz gaplar. Turkiy maqollarda toliqsizlik holati (ellipsiya)ning uslubiy ahamiyati.
4. Turkiy tillarda so'z gaplar.
5. Turkiy tillarda gap bo'laklari tartibi.

17-§. QO'SHMA GAP SINTAKSISI

Asosiy tushunchalar: *qo'shma gap, bog'langan qo'shma gap, ergashgan qo'shma gap, tobe gap, hokim gap, bog'lovchi vositalar.*

Ikki va undan ortiq sodda gaplarning birikuvidan hosil bo'lgan gap qo'shma gap hisoblanadi. Qo'shma gaplar tarkibidagi sodda gaplar o'zaro teng yoki tobe munosabatda bo'ladi.

Turkiy tillarda ergash gaplar hokim va tobe qismning grammatik vositalar hamda tobelik munosabatidagi birikuvidan iborat. Ergash gaplar sifatdosh va ravishdosh ishtirokidagi murakkab qurilmalarga shaklan o'xshaydi.

Turkiy tillar tarixiy taraqqiyotining ilk davrlarida kommunikativ vazifani, asosan, sodda gaplar bajargan. Murakkab fikrlarni ifodalashda sintaktik aloqaning eng qadimgi turi bo'lgan bitishuv yo'li bilan

bog'langan konstruksiyalardan foydalanilgan. Turkiy tillarning bog'langan qurilish usulida taraqqiyot davrlarida sodda gap qo'shilmalarining ikki tipi shakllandi.

1. Turkiy tillar agglyutinativ qurilishiga xos bo'lgan sodda gaplarning birining shaxssiz fe'l shakllari bilan ifodalangan kesimi orqali bog'lanishi. *Zaytuna oyine qaytqanda, qartlar kiske asap uturalar idi* (Zaytuna o'yinga qaytganida, qariyalar kechki ovqatga o'tirishgandi).

2. Bog'lovchi va bog'lovchi vazifasidagi so'zlar orqali: *q. qalp. Adashib ketpesin dep, ot jag'ip edik* (Adashib ketmasin deb, o't yoqqan edik).

Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarning grammatik munosabati deganda, shu sodda gaplarning bir-biri bilan ma'lum grammatik vositalar (bog'lovchilar, yuklamalar, olmoshlar, ohang) yordamida bog'lanishi ta'riflanishidir. Mazmuniy munosabati deganda esa, qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarning mazmuniy muvofiqligi nazarda tutiladi.

Qo'shma gapni tashkil etgan sodda gaplar qo'shma gap qismlari sifatida sanaladi. Bu qismlarni bog'lash uchun xizmat qiladigan vositalar esa bog'lovchi vositalardir. Qo'shma gap qismlari bog'lovchilar, bog'lovchi vazifasidagi vositalar, ohang yordamida bog'lanadi.

Qismlarining qanday bog'lovchi vositalar yordamida bog'lanishiga ko'ra qo'shma gaplar ma'lum guruhlariga bo'linadi. O'zbek tilida: 1. Bog'langan qo'shma gaplar. 2. Ergashgan qo'shma gaplar. 3. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar.

Bulg'or tilida qo'shma gaplar ikkiga ajratiladi: 1) bog'langan — k'ralg'an jiyimdik'; 2) ergashgan qo'shma gaplar — boysung'an jiyimdik'.

Barcha qo'shma gaplar tarkibida ikki yoki undan ortiq sodda gaplarni mujassamlantirishi bilan xarakterlanadi. Bu sodda gaplar o'zaro teng munosabatda bo'lishi yoki qo'shma gapning bir qismi ikkinchisini izohlab kelishi mumkin.

Bog'langan qo'shma gaplar grammatik manbalarda parataksis usulidagi birikuv ham deyiladi: *byoryu uludu, itda anga jawab etdi* (Bo'ri ulidi, it ham unga javob berdi). Bu qo'shma gap tarkibidagi har ikki sodda gapning o'z ega-kesimi bor. Ammo bu gaplar ham shaklan, ham mazmunan o'zaro bog'liq: tashqi jihatdan *-da* bog'lovchi vazifasidagi yuklama yordamida birikkan bo'lsa, mantiqan voqea-hodisaning bir vaqtda, ketma-ket bajarilgani bilan aloqadordir.

Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarning hokim-tobelik asosida birikuv gipotaksis usuli bilan izohlanadi: *Hasan yigildi, ne yuc'yun desay*

qo'shma (Hasan yiqildi, nega desang, ot hurkdi). Mazkur qo'shma gapda bog'lovchi sodda gap birinchi sodda gapga ham shaklan, ham mazmunan bog'lanadi.

Ergash gapli qo'shma gaplarda bog'lovchi vositalar. Turkiy tillarda bog'lovchi gapli qo'shma gaplar ma'lum miqdordagi bog'lovchi vositalariga bog'lanadi.

Ajisi//ayilari//andak kim, antağının için. Bu affikslar, asosan, eski turk tili davrida ishlatilgan, hozirgi gagauz tilida uchraydi, aniqlovchi, sabab va natija ergash gaplarni bosh gapga bog'laydi: *ceçak yapraqlari qizga tüşüptür unindäg kim, aqıqlar qan icinda.*

Ani bog'lovchisi faqat gagauz tilida mavjud bo'lib, aniqlovchi, ta'kidlovchi, kesim va sabab ergash gapli qo'shma gaplarda ergash gapni bosh gapga bog'laydi: *Qız ola gözalmis, anı onun gibi hiç butun dunneda gölmüs* (Qiz shunday go'zal ediki, uning kabi butun dunyoda yoq emish).

Hozirgi turkiy tillarda *anın için, küya (guyo), yeger/eger//eker//ker//ker//gür,ki// kim, ne, neki, çünkü, to, toki, ne geder* bog'lovchilari, *qayda, qanda, qanday, qanča, qacan, qaydan, qayda kim, qaysi, sunchy, süil, sol* nisbiy so'zlari, bog'lovchi vazifasidagi *deye//diye//teyu, dep//deyib//teb* vositalari ergash gapli qo'shma gaplarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Çunki bog'lovchisi tuva tilida *çuge* shaklida ishlatiladi: *Kelbes men çuge deerge çayim çok* (Kelmasman, chunki vaqtim yo'q).

Yoqut tilida *erzere yordamchisi* bog'lovchi vazifasida keladi: *Oçeo ağolor doxx erzeregin saappakun dagani!* (Sen shuncha bolalaring bo'la turib, hatto uyalmaysan ham!)

Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni biriktirishda ayrim fe'l shakllari ham faol ishtirok etadi. Bulardan eng ko'p uchraydigani *-sa* shart maylidagi fe'l shakli bo'lib, ergashgan qo'shma gaplarning, deyarli, barcha turlarini bog'lab keladi: q.-qalp. *Egerde sen aqilli bolsan, mene senin tilegenin di orinlayman* (Agar sen aqlli bo'lsang, men sening fikringni ma'qullayman); turkm. *Eger atlı vagtında gelen bolsadı, men işimä gije galmazdım* (Agar poyezd vaqtida kelganida edi, men ishga kech qolmagan bo'lar edim). *Eger xorjunı tapılmadı bolsa, sen neme ederdiñ?* (Agar xurjuning topilmaganda, nima qilar eding?).

-gac ravishdosh shakli ham qo'shma gap qismlarini bog'laydi: tat. *Enise ulgeş botanley yetim qalğan Sultan kuz kurmegen yaqlarga kitep, hexet ezlep yorde* (Onasi o'lgach, butunlay yetim qolgan Sulton ko'z ko'rmagan yerlarga baxt izlab ketdi).

Kelishik qo'shimchasini olgan sifatdosh shakllari shart va payt munosabatini ifodalashga xizmat qiladi: *Sesler kesilende ise hamu fikre kemmide* (Gap tugaganda, hamma xayolga cho'mgan edi).

Turkiy tillardagi bog'lovchi vositalar o'z va o'zlashgan qatlamlarga oid. Fors-tojik tilidan o'zlashgan bog'lovchilar, ayniqsa, faol qo'llaniladi. **Ayrim turkiy tillarda rus tilidan o'zlashgan bog'lovchilar ham ishlatiladi.**

Tak umi: tat. *Alarnu har qayst unaltini uzgan inde. tak čto mytu huyenča, kizlardan minimum ties.*

Ergash gapli qo'shma gap turkiy tillarning ayrimlarida hozirga qadim muammoli jihatlarini namoyon etib keladi. Ergash gapli qo'shma gap masalasi turkologiyada birinchilardan bo'lib A.Kazembek tomonidan o'rtaga tashlandi. Keyinchalik, V.Gordlevskiy, A.K. Borovkov, J.Validi ishlarida davom ettirildi.

Ergashgan qo'shma gaplar quyidagi mazmuni ifodalaydi:

1. Obyekt munosabatini bildiradi: tat. *Uzun belesen, at kebek ešledem min* (O'zing bilasan, ot kabi ishladim men).

2. Aniqlovchi munosabatli ergashgan qo'shma gap. ozarb. *Arvad var, yev tikar, arvad var, yev yixar* (Ayol bor, uy qurar. ayol bor, uy buzar).

3. Payt munosabati ifodalanadi: tat. *Kuyas urman artna yešerenda, min civlğa kildem* (Quyosh o'rmon ortiga yashiringanda, men qishloqqa keldim).

4. Sabab-natija munosabati: qoz. *Qonanbay hul jerene daulasqan joq, tüşendi* (Qo'nanboy bu masala bo'yicha bahslashmadi, tushundi).

5. Shart munosabati: no'g'. *Aytarman – mennen keter* (Aytisan, mendan ketadi).

Uch va undan ortiq sodda gaplardan tuzilgan qo'shma gaplar murakkab qo'shma gaplarni tashkil qiladi.

Turkiy tillarda bog'lovchisiz qo'shma gaplar ham kuzatiladi: turkm. *Az aşım –gavgasiz basım* (Oz oshim – g'avg'osiz boshim). *Suv akar, daş galar* (Suv oqar, tosh qolar). *Gar yagdimi, tovšan čakyar* (Qor yog'dimi, quyon chiqar). *Daşda yagiş yagyardi, yıldırım čakyardı, gok gurlemest ešidilyerdi* (Dashtda yomg'ir yog'ardi, chaqmoq chaqardi, momaqaldiroqning gurillashi eshitilardi).

Turkiy tillarning boshqa tillardan farq qiladigan tomoni shundaki, bu tillarda qo'shma gapning ergashgan qo'shma gap tipidan tashqari funksional va struktur jihatdan boshqa til oilalaridagi ergash gapga teng keluvchi ravishdosh, sifatdosh qurilmalari keng tarqalgan.

Turkiy tillarda shunday gaplar bor ki, ular shaklan qo'shma gaplarga o'xshaydi. Bular uyushiq bo'lakli va sifatdosh, ravishdosh qurilmali gaplardir.

Sifatdosh va ravishdosh qurilmali gaplarni transformalarni bilan ifodalash hollari ham mavjud. Bu transformalar tarkibidagi birikmalar manjini turg'un holda bo'lgani uchun ham bog'li transformalar deb yuritiladi.

Turkiy tillardagi bog'li transformalarning quyidagi ko'rinishlari bor.

-gan sifatdosh shakli orqali shakllangan konstruksiyalar:

1. Aniqlovchi xarakteridagi qurilmalar: *Alisher yesegen yida tantanali ruh hukm suardi* (Alisher yashagan uyda tantanali ruh hukm suardi); *tat. bez soylesken keşe* "biz gaplashgan kishi".

2. To'ldiruvchi ko'rinishidagi birikmalar: *olt. Budaqta koruk oturğanın kordim* (Rutoqda burundug o'tirganini ko'rdim).

-dik sifatdoshi orqali shakllangan konstruksiyalar. O'g'uz guruhi tillarida **-diq** shaklli sifatdosh qurilmalari keng tarqalgan: *Oğuz ili koçin çekib yuramezdik yol barmu oym tutub olturmadiq yurt barmu?* (O'g'uz eli ko'chin orqalab yurmagan yo'l bormi, chodir tikib o'tirmagan yurt bormi?)

-dik shaklli sifatdosh qurilmasi payt mazmunini ham ifodalaydi: *turk. Tren geldikte biz onu gördük* (Poezd kelganida biz uni ko'rdik).

-miş sifatdoshi orqali shakllangan konstruksiyalar. O'g'uz guruhi tillarida **-gan, -diq** shakllari bilan bir xil grammatik ma'no ifodalovchi **-miş** shaklli sifatdosh qurilmalari ham uchraydi: *ozarb. Bayram ilan vurmus adamlar kimi yerinden sıcradı* (Bayram ilon chaqqan odam kabi joyidan sakradi). Bu shakl yoqut tilida o'ziga xos tarzda ifodalanadi: *Soduocçuyus olhutturin kepse,te* (Soduochchuyus hayvon ularniki ekanligini aytdi).

-miş affiksi orqali hosil qilingan sifatdoshlar qadimgi turkiy tillarda ham mavjud bo'lgan: *tatar va o'zbek tillaridagi turmiş*, boshqird tilidagi *yazmış* so'zlari *miş* affiksi yordamida hosil qilingan.

-ačaq sifatdoshi orqali shakllangan konstruksiyalar, **-ačaq** murakkab affiksi turkiy tillarda keyingi davrlarda shakllangan. Turkiy tillarning dastlabki taraqqiyoti davrida uchramaydi. **-ačaq** shaklli sifatdosh qurilmalari ham aniqlovchi vazifasida keladi: *tat. bezney kaharmannar baraşuq sehyer yuraq tügel ide inde* (Bizning qahramonlar borajak shahar uzoq emas); *turkm. Onsoñ ol oz yetčegini ozi biler* (So'ng u o'zi nima qilajagini

biladi). Ozarbayjon tilida bu shaklga sinonim tarzda *-ma* qo'shilib ishlatiladi: *Onlar Solmazın yox olmasını teleh yedirler* (Ular Solmazning yo'q bo'lishini talab etmoqdalar).

Savol va topshiriqlar

1. Quyidagi matnlarni o'qing. Turkiy tillar morfologiyasiga doir xususiyatlarni tahlil qiling.
2. Quyida keltirilgan matnlarda aks etgan turkiy tillar morfologiyasiga doir xususiyatlarni tahlil qiling.
3. Turkiy tillardan namuna sifatida keltirilgan matnlardagi grammatik shakllarni tasniflang.
4. Quyida berilgan matnlarni leksik-semantik jihatdan tahlil qiling.
5. Quyida keltirilgan matnlar asosida turkiy tillarga xos umumiy va farqli jihatlarni izohlang.

Turkman tilida

Yamana sabır eyle,
Yahşıya şükür eyle,
Yüreginde olmayan şeyi dile getirme.
Yahşi söz bulamazsan susara kotur.

Nuh Peygamber, nazar eyle bir nefes,
Omrünü beyhude geçirdim-abes,
Zekeriya Peygamber, ya Hızır, İlyas,
Kovus, Kıyas, Musa, İmran, şifaber!

Evvel Ademindi dünya,
Bu dünyayie kipgeçti...
Oz devrinde Nuh peygamber,
Neccarişin tutup geçti.

...Cennet içre dirigiren,
İdris köynek dikip geçti.
...Yunus balığın karnında,
"Ente subhan" okup geçti. (Mahtumkulu)

Үсүт тилида

Үсүт тауларының орманды алкактары мен сай-салаларыда аңшы-бүтү өсіріп өмір сүретін Эвенкі елінде Седюк деген атақты аңшы болды. Ол көз жазбайтын ізшіл, құралайды көзін ен ататын мерген, аюмен алысудан тайынбайтын жаужүрек адам еді.

Амур мен жақұттың көптеген көпестері мен алып сатарлары Седюк картты жақсы білетін. Өйткені одан қыруар ақтын қыруарын сутеген алып, оған өздерінің темекі, шай, шыт, бөз сияқты құпияларын қымбатқа сататын.

Седюк ақсақал соңғы үш жылдан бері анды жеке ауламай, жанына аялданса бір адамының Уйбанча деген баласын серік қып алғанды. Бұл жігіт күткен үмітін ақтап, елгезек, сенімді серігі боп алды. Емекке шыдамды, тайга ішіндегі ұзақ сапарға төзімді, әрі мерген болған соң карт оны туған баласындай жақсы көріп, аялтайтын еді.

(И. Якутский “Алтын жылға”)

Gagauz tilida

Bir adamin kumisi çingenaymiş. Komuşu yaşarmışlar. Bir uvşan kumî duyêr, ani sadizlarda kurmalari firindan zikarmışlar. Deer karısına:

- Bân seni şindi koolaycam. Sãn da dooru saadîcların sobasınin ardına kaçasin. Bir gырылты bir patırdı: çingenä ardına. Çingenayka vullanêr dooru saadîcların içerinâ.

- Tutatsam öldırecem! —baaramış çingenä.

- Dur ba, yapma! Olmaz!- durgudêr saadîci. - Te buyur sofraya, otur, uslan!

Sofranin ortasında bir tepsî kırma varmış. Çingenä oturêr sofraya, karşısına da saadîci oturêr. Çingenä hızlı iyer kendi tarafında kurmaları da, karısına bakarak deer: - Seni tutaydım kafanı te bôla kıvradacêydım! —bu laflarla tepsinin dolu tarafını kendisine çevirer.

- Brak kıvratma! —deer saadîci. tepsii geeri çeviteräk.

Qirg'iz tilida

Шұбырып барады... Шұбырып барады... Бәрі де қалаға қарай кетіп барады... Жаяуы да... Көліктісі де... Топ-топ бодып жол үстінде отырған ащ қарғалар карқылдап, дүркіреп ұшып кетеді... Олардың ұшқан жерінен көтерілген, күл секілді сұрғылт шаң баяу гана қалықтап келіп қайта қонады. Айнала төнірек құлаққа ұрған

танадай тагы да жым-жырт бола калды. Шанытып мұнарлап аңырап келе жатып, ыстык аспаннан жалын лебі теуіп тұр. Қаншық аркалаган шаруалар жаңа сары жөке тиеген арбамен ақатарласа жүріп келе жатып. Жөкенің үстіндесында басында ақ киіз қалпағы бір арбакен отыр. Оның көйлегінің омырауы ағытулы, тамыры білеуленген мөңгілері тер солғалап ағып келеді.

-Кай ауылдікісіңдер?- деп, жөн сұрады ол жаяулардан.

-Жогаргы Ашты ауылдікіміз,- деп жауап берді жаяуларидан біреу. Ал өзіңіз кай ауылдікісіз?

-Ушелдікіміз... Әңгіме сонымен тоқтап қалды. Арбакеннің арт жағында төрт-бес жасар бір бала отыр. Ол ыстықтан әбден калжыраған. Маужыратып калғыға бастаған ұйқыдан серініп келгендей, ол көзіп бакырайтып аша түседі, бірақ ауырлаған кабагы ырыкка көнбей, көзі жаймен ғана жұмылып, еріні ашып, кішкентай ақ тістері көрінеді. (Әхмет Фәйзи. „Тоғуу” romanidan)

Ozərbaycan dilində

Mən kələnda sənədləri kətirərəm, sen kələnda sənədləri kətirmişdin, o kələnda sənədləri kətirəcəkdir.

Faridun şanаны hələ döyülməmiş taxıl dərzlərinə sөйkəlib, sufrəyə yaxın kəldi. Qulnaz da kəlib, anasının yanında əyləşdi. Onlar çərəyi tikə-tikə kəsərək, mis kəsədəki pendirdən onun aрасына gөyör və iş gəhə ilə eйirdilər.

Namının үрайи дәррдән, гəзəbdən партламаг дәрчəсинə кəлирди. Мүбашир Мəммəd мəһсулун бөлунмəsi haггында эрбабын ени шəртини кəндə кəтирдийи саатдан көзлəриндəки үмид сөнмуш, үзлəриндəки шадлығы бир гүссə və əзəблы бир фикир əвəз əмишди... Бүтүн күнү һər тərəфə од əлэйən күнəш тəзəчə батмышды... Ики ай бундан габаг кəндə снчə кəлдийи заман о гəдэр дə аһəмиййət verməдийи, лакин һарада исə даһилиндə кизлəниб гəлən бир һадисə хəялында чанланды... Бəйүүб екə киши олуб... Бу сəзлəri эшидən ушаг даһа чиддиййэтлə ишлəйир və атасынын ону бəйүк еринə гоймасындан севинирди... Мусə киши һейрэтлə чамаата бахды... Фиридуну тəэччүблə бахдығыны корэрək, о аилатмаға башлады... Иочсуллуг, эһтијач və зулм онун нəсиби

...оғур. Шәһәрдә биринчи козуна дәйән әһтияч вә касыблыг ла
...әһтияч нә зинәт сәһналаринин һәр аддымда гаршылашмасы, үз-
...әһтияч иди...Лакин бу үрәйә чүрүк тасәввурләр, әгидәләр вә
...әһтияч тәрбийә элә дамга басмышдиыр ки, онлары сиймәк үчүн бир
...әһтиячдыр...Сәһв әтмирамса, мән сизинла бу барәдә бир дә сәһбәт
...әһтияч...Азәрбайчана калан вә чолләрдән, чохлу кәндләрдән кечәл
...әһтияч болун ғырағындакы чайханада гейри-ади бир чанлылыг вардыр.
(Ибраһимов)

Türk tilida

Hay İbrahim'in oğlu Bamsı Beyrek hikâyesinde yer alan bir diğer tutsaklık
Beyrekhen üztutsak dışmeden önce yaşamır. Bu tutsaklığı sas urelidir;
Bamsı tutsak alınan kişi bezirganlardan birinin kardeşidir. On altı yıldır
döner daolan bezirgânlar, Oğuz yurduna dönerken kâfirlerin saldırısına
uğramış, izlerinden biri tutsak dışmıştır. Bütün mallarını kaybeden
bezirgânlar, yardım istey ecekleri birini ararken Beyrekle karşılaşmış ve
onlardan yardım istemişlerdir. Beyrek, kâfirlerle savaşmış ve bezirganların
kurtarılmasını sağlamıştır. Metinde tutsak olan kişinin kurtarıldığına dair bir
bilgi olmasa da olaylarına kışından tutsağın Beyrek tarafından kurtarılmış
olduğunu dışınmemiz mümkündür. Gerçi bura daki tutsaklık, hikâyenin
ana örgüsünü oluşturmaz; ancak burada Beyrek'in kahramanlığının
gözetildiği bir durum söz konusu olduğu izindikka tedeğerdür. Yukarı
dağ aldığımız metinlerde "tutsaklıktan kurtarmamotifi" bey ogullarının
kahramanlıklarının anlatımıçin birara zolarak kullanılmıştır. Anlatılarda
oğulun babasını, kardeşiniya da kendisini tutsaklıktan kurtarmasının
metinlerinan açatısını oluşturması, bukana atimizi destekler.

Salur Kazan'ın Evinin yağmalandığı ve Kazan Beyoğlu Uruzbeyin
tutsak olduğu boylardai sebahanın oğul ututsaklıktan kurtardığı görulur.
Ancak, bu hikâyeler dedik katizek enönemli bir husus, oğulların tutsaklık
hallerinde bile yigitlik göstermeleridir. ("Dede Korkut" hikâyeleri)

Qoznq tilida

Ха, менің әміршілерім, сонымен әңгімемді ақырындап бастай
берейін. Бул әмірде байлардың палаудан жүрегi айнығанда, кедай
сорлылардың сусын да тауып іше аямайтын кездері болады ғой.
Сіздерге не туралы айтсам екен?

Бірде, өлген адамдардың бата оқырында болып, тегін неге жемекші болған молла, Жарраинан шығып Тюрханға келе жатқанда, Сол сапарында оның мінген есегі сазға батып қалғанда, мен жарты жасырынып тұрған едім.

Әзірге ол сол жерде қала тұрсын, мен сіздерге басқа бір мисал айтайын.

Өткен заманда Махмуд деген бір саудагер болыпты.

Өзінің ұлы болмапты деседі. Бірақ көзінің жанариндай, жаны сүйген жаағыз қызы бар екен.

Әр сұлудың өзінің бір кемшілігі болмай ма? Бірақ Махмудтың Нигар-ханым деген қызының сұлулығы сондай, бір көрген адам есінен танағын болса керек. (Асқар Лекеров, Местан)

*** **

Осы жұрт Ескендірді біле ме екен?

Македония шаһары оған мекен.

Филипп патша баласы, ер көңілді.

Мақтан сүйгіш, қызғаншак адам екен.

Филипп өлді. Ескендір патша болды.

Жасы әрен жиырма бірге толды.

Өз жұрты аз көрініп, көршілерге

Көз алартып қарады оңды-солды.

Сұмдықпен әскер жиып қаруланды,

Жақын жерге жау алып тура аттанды.

Көп елді күтінбеген қырды, жойды.

Ханды өлтіріп, қаласын тартып алды.

Жазасыз жақын елдің бәрін шапты.

Дарияның суындай қандар акты.

Шапқан жердің бәрін де бодан кылып.

Өкіметпен қолына тартып апты.

Ескендір елде алмаған хан қоймады,

Алған сайын көңілі бір тоймады.

Араны барған сайын қатты ашылып,

Жердің жүзін алуға ой ойлады. (Абай, “Ескендір”)

Qrim-tatar tilida

Гаделлек. Гүзэл холыкларның ин гүзәле – гаделлектер. Дөнъяви мәрхүмәткә байле эшләрдә гаделлек белән булу – һәркем өчен тиеш булган да, тәрбия белән мәшгуль булганлыктан, гакылларны нә дүхәрнә тәрбияләүдә олы бер катнашы булганлыктан, мөгаллимнәр өчен татын да артыграк тиеш булса кирәк! Гаделлек ияләре һәр мәкәтәпнән юлынча барырлар нә һичкемгә таш атмаган халда тәкәллүфләренә дә иркен нә тугры барып ирешерләр...»

Мәшһүр мәғрифәтчебез бала тәрбияләүне бишектән башларга фирман дип саный һәм шуна күрә ана булган хатын-кызны тәрбияләү мәктәпләренә бик күп игътибар бира. Ул «бала тәрбияләү – өннән гаиләдәге генә түгел, ә бөтен җәмгыять алдындагы изге һәм ашшапы бурычы булып тора», дип саный. Мәктәпкәчә яшәгә һәм чактан яшендәге балаларны тәрбияләү буенча биргән киңәшләрендә ул балаларга фәкать дәресең сөйләргә, аларны һәртөрле женнәр, нәриеләр, өрәкләр һәм башка шундый нәрсәләр турындагы үннәрмәләр белән күркәтмаска кирәк дип әйтә. Аныңча, ана кеше үтенең баялары белән тыныч, тигез тавыш белән сөйләшергә, аларны кызыксындырган сорауларга сабыр гына жавап бирергә тиеш. Тән җәзалары һәм башка төрле җәзалар кулланылырга тиеш түгелләр. Ана кеше үтенең баяларын кечкенә чактан ук үзләренен кыяган гәмәлләре өчен жавап бирергә өйрәтергә тиеш. *(Риззәддин бине Фәхрәддин әсәрләре)*

Boshqird tilida

Борон-борон заманда, Урал тауы ла. Агизел дә әле юк сакта, шыр урман әсендә йашәгән. ти, бер бабай менән бер әбей. Озак гүмер иткәс, әбей үлеп киткән, ә бабай берече Шүлгән, икенсече Урал исемле ике үсмер улы менән тороп калган. ти. Бабай һунарға йөрөгән, ә Шүлгән менән Урал өйзә казыр булган. Айыу тиһән – айыузы, бүре тиһән – бүрене, арыслан тиһән – арысланды тере көйө тотон алып кайтыузы бабай уйынға ла күрмәгән, ти. – ул шулай көслә булган. Ни өсөн тиһән, бабай һунарға тел генә бер калак йырткыс йәнлек каны әсеп китә икән. Шула канды әсеп алдымы – уга ана шула йырткыстың көсө өстәләр булган. Йола буйынса, йырткыс кейекте үзкулы менән үлтергән кешегә генә уның канын татып карарға

яраган, Шунун өсөн бабай үзенең урдарына: «Балакыйһегез әле, кейек ауларға йәшегез етмәгән, минән күрмәксе турһыктағы кани ауызығыззы тейзерәһе булмағыз тағы – һәләк булырһығыз», – тип гел генә киçәтә торған булған. (“Урал батыр”)

Qaraqalpoq tilida

Qi's ku'nlerinin' biri yedi. Jerdi qali'n' qar qaplag'an. Gu'ljamal menen Aysa'nem qardi' g'ashi'rlati'p, woqi'wdan qayti'p kiyati'r. Wolari jol boyi' mektepte bolg'an qi'ziqli' waqi'yalardi' ayti'si'p kiyati'r. Birwaqi'tta wolardi'n' aldi'nan qon'si'si' Murat ag'a shi'qti'. Iyninde u'lken mi'lti'g'i'. qoli'nda kishkeneg'ana go'jek bar.Yeki qi'z woni'n' menen sa'lemlesti. Aysa'nemn'n' go'jekke ko'zi tu'sti de:

-Murat ag'a, an' awlap kiyati'rsi'zha? Bu'gin bizler ta'biyat pa'ninen tiri jani'zatlarga' zi'yan bermew kerekligi haqqi'nda wo'ttik. Sizler balawaqti'n'i'zda bunday tema wo'tpedin'iz he? Bizlerge mug'allim haywanat larg'a jamanli'q yetken adamni'n' wo'zine qayti'p baradi' dep aytti',-dedi.

-Siz go'jekti qalay atti'n'i'z? Wog'an jani'n'i'z ashi'madi'ma?,-dep Gu'ljamalda so'zge qosildi'. Wolardi'n' ga'plerine Murat ag'a ku'lip:

-Yey qi'zlari'm-ay. sada si'zlar-aw. Yele balasi'z-da'.Tu'sin bey siz hesh na'rseni.-dedi de joli'n dawam yetti.

Gu'ljamal menen Aysa'nem qon'si'si'ni'n' izinen uzaq waqi't qarap turdi'.Go'jekke rehim keldi.

Yerten'ine Murat ag'a woljasi'nan wonshakewli toli'n'qi'ramay u'yine keldi.

Hayali'da woni' qapali' pishin deku' tipaldi. Kishkene qi'zi'ni'n' mazasi' joq yekenligin aytti'.(“Da'murat ag'a ka'rin nege tasladi'?” . Gu'rrin')

O'quv loyihasi

Mavzu:	Turkiy tillar sintaksisi
Ishtirokchilar:	3 talabadan iborat guruh
Ta'limning maqsadi:	turkiy tillar sintaksisi, birikma va gap turlari, turkiy izofa, predikatsiya, sodda gap, qo'shma gap, gaplarni tasniflash mezonlari mohiyatini o'zlashtirish.

Rejalashtirilayotgan o'quv natijalari:	hozirgi turkiy tillarning sintaktik xususiyatlarini umumlashtirish, so'z birikmasi, gap tasnifidagi muhim jihatlarni belgilash, predikativlikning gapni tuzilishiga ko'ra tasniflashdagi o'rnini yoritish.
Loyihalashtirish faoliyati bo'yicha talaba quyidagi amaliy ko'nikmalarga ega bo'ladi	– turkiy tillar sintaksisining asosiy masalalarini umumlashtirish; – turkiy tillarning o'ziga xos sintaktik xususiyatlarini ajratish; – <i>hosh bo'laklar, ikkinchi darajasi bo'laklar, gapning markazi tushunchalarini</i> misollar asosida yoritish; – turkiy tillar sintaktik tizimini loyiha taqdimoti asosida yoritish.
Talabalar loyihani muvaffaqiyatli bajarishlari uchun lozim bo'lgan bilim va ko'nikmalar quyidagilardan iborat:	turkiy tillarning sintaktik tizimi; so'z birikmasi, gap, gap bo'laklari, uyushiq, ajratilgan bo'laklar, qadimgi turkiy tilga xos sintaktik munosabat shakllarining hozirgi turkiy tillarda saqlanib qolish darajasini tahlil qilish.
Talaba avval o'zlashtirilgan quyidagi bilimlarni mustahkamlashi kerak:	teng bog'lanish, tobe bog'lanish, so'z birikmasi, hoshqaruv, moslashuv, bitishuv usullari, izofa, gap, sodda gap, qo'shma gapni izohlash.

Turkiy xalqlar yozuvi tarixi

Piktografik, ideografik, ieroglifik yozuvlardan keyin yozuvning yangi bosqichi – fonografik (yun. «phane» – tovush, «graphie» – yozaman) yozuvga – avvalo, ayrim bo'g'inlarni, keyinroq ayrim tovushlarni biror belgi bilan ifodalash usuliga o'tildi. Fonetik yozuvning kelib chiqishi qadimgi Finikiya yozuvi bilan bog'liq.

Xalqlar fonetik yozuvning turli – lotin, arman, gruzin, slavyan, arab yozuvlarini yaratganlar. Qadimgi yozuvlar tosh, suyak, yog'och, qamish kabi qattiq jismlarga, keyinchalik pergament va qog'ozga yozilgan. Yozuvlar o'ngdan chapga, chapdan o'ngga yoki yuqoridan pastga qarab o'qilishi mumkin bo'lgan.

O'rta Osiyoda eng qadimgi davrlarda yashagan qabilalar, ularning madaniy hayoti, tili, yozuvi haqidagi ma'lumotlar grek, eron, xitoy tarixchilari asarlari, toshlarda bitilgan matolar orqali yetib kelgan.

Turk xoqonligining **Buyuk ipak yo'li** ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni markazida joylashgani bir tomondan, turkiy xalqlarni ilg'or madaniyat an'analar bilan tanishtirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, turli xalqlar bilan madaniy jihatdan yaqinlashuvida asosiy vosita sifatida xizmat qildi. Ana shu madaniyat an'analari muhim qirrasini Markaziy Osiyo xalqlarining yozuv madaniyatidir. Markaziy Osiyo hududlari qadimdan jahon yozuv madaniyati tarixida o'ziga xos ma'rifiy markaz sifatida o'rin tutib kelgan. Markaziy Osiyo xalqlari Uzoq Sharqning hieroglif yozuvlaridan bormay, yozuvning yuksak bosqichiga xos alifboli, ya'ni har bir shartli harf belgisi inson nutqining ayrim olingan tovush birligini ifodalaydigan fonetik yozuv usulini tanladilar. Fonetik yozuv har qanday yozuvning ibtidoiy turlaridan taraqqiyot mahsuli sifatida ajralib turadi. Fonetik yozuv yo'lini tanlash ajdodlarimizning inson nutqini ilmiy va amaliy jihatdan chuqur tushunganliklaridan, yuksak darajadagi filologik bilimlaridan dalolat beradi.

Klinopis, misr va semmit yozuvlari qadimgi Yaqin Sharqning dastlabki, asosiy yozuvlari sifatida qaralgan. Eramizdan avvalgi VI-IV asrlarda O'rta Osiyoning Eronga yaqin hududlarida rasmiy yozuv sifatida klinopis, ya'ni mix yozuvi ishlatilgan.

Semmit yozuvi nafaqat hind yozuviga, Markaziy Osiyoda keng yoyilgan oromiy yozuviga ham asos bo'ldi. Oromiy yozuvidan, asosan, forslarning idora hujjatlarini yozishda foydalanilgan. Ayrim joylarda xalqaro diplomatik munosabatlarda oromiy yozuvi qo'llangan. Oromiy yozuvi klinopisdan sodda va qulayroq edi.

Turli yodgorliklarda qayd etilishicha, eramizdan oldingi III-I asrlarda oromiy yozuvi bilan bir qatorda yunon va karoshta yozuvlari ham ishlatilgan.

XVII asr oxirlari va XVIII asr boshlarida Sharqiy Turkiston qazilmalari orqali bir qator turli (diniy-mistik) yo'nalishdagi yozuv namunalari topilgan. Ayrim ro'zg'or buyumlarida to'xtar yozuvi, bu yozuv asosida shakllangan pahlaviy yozuviga oid namunalar ma'lum bo'ldi.

1956- yilda mo'g'ul arxeologi Dorj Suren Mo'g'ulistondagi Arxangay aymog'iga qarashli Bug'ut qishlog'i yaqinida katta toshlavhaga bitilgan qabr bitigini topdi. Mo'g'ul olimi B.Rinchen bu lavhadagi yozuvni uyg'urcha, deb taxmin qildi. Lekin Dorj Suren yuborgan fotonusxalar, keyinchalik S.Klyashtorniy tomonidan ko'chirilgan nusxalar asosida V.A.Ivshis bug'ut yozuvining sug'dcha ekanligini asosladi.

Sug'dlar va turklar o'rtasidagi aloqalar VI asrdan boshlangan, deyiladi. Lekin Bug'ut bitigtoshi turk-sug'd munosabatlari yanada qadimdan boshlanganidan dalolatdir. Sug'd yozuvi namunalari, asosan, hujjatlar matnida saqlanib qolgan.

Iramizning II asridan boshlab sug'd yozuvi qo'llangan. Bu yozuv taxminan VI asrgacha davom etdi.

II asr oxiri III asr boshlarida Xorazm shohi xorazm yozuvida pullar chiqargan. Xorazm shohi tang'asida xorazm yozuvidagi bitiglar aks etgan. Xorazm yozuvi O'rta Osiyoda ancha keng tarqalgan bo'lib, oromiy yozuviga yaqin edi.

Hozirgi fan qadimgi turkiy dunyoda yozuv tarixini Issiq qo'rg'onidan topilgan kumush idish sirtiga o'yib tushirilgan bitigdan boshlamoqda. Bu noyob buyum 1974- yilda Almati yaqinida qazib olingan qadimgi ank zodagoni qabridan topilgan edi. "Issiq yozuv" nomini olgan bu xit turining sopol parchalarida qolgan namunalari O'zbekiston janubi (Surxondaryo viloyati)dagi bir qator arxeologik yodgorliklardan ham topildi. 1950- yillarda Afg'onistonda ish olib borgan fransuz-afg'on arxeologik ekspeditsiyasi ham qoyalar sirtidagi grafik shakllari "Issiq yozuv" bilan bir xil belgilarga duch kelgan. Bu shuni ko'rsatadiki, "Issiq yozuv" nomli qadimgi turkiy alifbo miloddan avvalgi IV - III asrlardan boshlab milodiy II - III asrlarga qadar ulkan hududlarda tarqalgan. "Issiq yozuv" milodiy VI - VII asarlarda yuzaga kelgan qadimgi turkiy (o'rxun-enasoy) alifbosiga asos bo'lgan, deyish mumkin.

"Issiq yozuv" va unga o'xshash O'zbekistonning janubidan va Afg'onistonning Dashti Novur degan joyidan topilgan yozuvlar ilmiy jihatdan yetarlicha talqin qilingan emas.

V - VIII asrlar davomida turkiy xalqlar o'rxun-enasoy yozuvidan keng foydalanganlar.

Eng qadimgi yozuvlarni, shu yozuvlarda bitilgan eski obidalarni o'rganish, asosan, 1982- yilda O'zFA Qo'lyozmalar instituti xodimlari tomonidan boshlangan edi. Birinchi navbatda o'tmishda keng yoyilgan sug'd, ko'k turk (o'rxun-enasoy- run), eski uyg'ur yozuvlari va ularda bitilgan yodgorliklar manbashunoslik va filologik aspektda o'rganila boshladi.

Yozuv o'zgarishi turkiy tillar taraqqiyoti davomida ham kuzatilgan jarayon hisoblanadi. Turkiy tillar tarixida yozuvning o'zgarishi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bilan belgilanadi.

Har bir tilning bir necha asrlar davomida shakllangan fonetik tizim qator til xususiyatlarini o'zida namoyon etadi. Alfavit, grafik belgilar tizimi, yozuv an'anasi esa ekstralingvistik faktorlar ta'sirida sezilarli darajada o'zgaradi. Turkiy tillar alfaviti keyingi 75–80 yilning o'zidayoo uch marta o'zgarishga uchradi.

XX yillar boshlarida turkiy tillarda yozuv masalasiga alohida e'tibor qaratildi. 1926-yilda Bokuda chaqirilgan turkologlarning I-qurultoyida turkiy xalqlar yozuvini arab grafikasidan yangi alifboga o'tkazish masalasi ko'riladi. Yangi yozuvdagi imlo qoidalari ishlab chiqildi.

Turkiy tillarda yozuv o'zgarishi, ta'kidlanganidek, ijtimoiy-siyosiy jarayon bilan bog'liq holda amalga oshirildi. Bir qator turkiy tillarda qadimgi yozuv ko'rinishidan arab yozuviga o'tildi. Jumladan, o'zbeklar kabi tatarlar ham arab alifbosidan foydalanganlar.

XX asrning 20-yillarida arab alifbosi isloh qilinib, tatar tili uchun xon bo'lmagan harflar chiqarib tashlandi, kerakli harflar qo'shildi: unliklar uchun maxsus harflardan foydalanildi. 20-yillar oxirida lotin alifbosiga o'tildi, 1938- yilda rus (kirill) alifbosi asosidagi tatar yozuvi joriy etildi. Hozirgi tatar tili alifbosida 39 ta harf mavjud. Qrim-tatar yozuvi bir necha bor isloh qilindi: dastlab, yozuv arab alifbosida bo'ldi, so'ng lotin, rus (kirill) grafikasiga o'tkazildi.

O'rta Osiyo xalqlari, jumladan, o'zbek xalqi qadimda turli yozuv tizimidan foydalanib kelgan. O'zbek yozuvlari tarixida amalda ishlatib kelingan asosiy yozuv tizimini fonografik, ya'ni tovush yozuvi, harfiy yozuv yoki alfavit tashkil etgan. O'zbek xalqi O'rta Osiyoning boshqa xalqlari singari oromiy, yunon, karoshta, sug'd, xorazm, kushan, eftalit, pahlaviy, suriya, hind, o'rxun (runik), uyg'ur, arab yozuvlaridan foydalangan.

O'rta Osiyodagi eng qadimgi yodgorliklar runik, uyg'ur, sug'd, moniy va braxma yozuvlarida bitilgan. Ular toshlarga (masalan, o'rxun-enasoy bitig'lari), teriga yoki maxsus qog'ozga (Turfonda topilgan yodgorliklar) yozib qoldirilgan. Barcha yodgorliklar turk va Uyg'ur xoqonligi davrida yaratilgan.

Eski Turkiston xalqlari, jumladan, o'zbek xalqi, qadimdan yuksak madaniyatli xalq sifatida dunyoga tanilgan. Mevarounnahrda run, uyg'ur, sug'd, moniy, braxma (braxman) yozuvlari qo'llangan. Diniy mazmundagi asarlar braxma yoki moniy yozuvda, rasmiy hujjatlar uyg'ur yoki sug'd yozuvda bitilgan.

Qadimgi turkiy tillarda yaratilgan yodgorliklardan o'rxun-enasoy va uyg'ur yozuvidagi yodgorliklar saqlanib qolgan.

Runiy yozuvida – o'rxun-enasoy tosh bitiklari, *uyg'ur yozuvida* (uni Mahmud Koshg'ariy «turkcha yozuv» deb nomlaydi) – qadimgi turkiy yodnomalar (VIII–X asrlar); “Oltin yorug'”, “Maytri simit”, budda va xristian diniga oid yodnomalar, yuridik hujjatlar esa *sug'd yozuvida* bitilgan. *Moniy yozuvida* «Xuastuanift» yodgorligi yozilgan.

Uyg'ur yozuvi arab yozuvi bilan barobar, XV asrgacha qo'llangan. «Qutadg'u hilig»ning Vena (Hirot) nusxasi (XI asr), «Hibatul haqoyiq» (XII asr) nusxasi, «O'g'uznoma»ning qadimiy nusxasi (XIII asr oxiri), Xorazmiy qalamiga mansub «Muhabbatnoma» (1353- yil) asarining qadimgi nusxasi, «Latofatnoma», «Dahnoma», «Mahzan ul-asror» (XIV–XV asrlar) kabi asarlarning ayrim nusxasi yoki parchalari uyg'ur yozuvida bitilgan. Uyg'ur yozuvi sug'd yozuvi asosida kelib chiqqan. *Runiy yozuvi* qadimgi oromiy yozuvi asosida kelib chiqqan, deb qaraladi.¹⁰⁶

Turk run yozuvi o'ngdan chapga qarab yozilgan. Bu yozuvning kelib chiqishi borasida turli fikrlar uchraydi. Ayrim olimlar turk run yozuvi sug'd yozuvidan kelib chiqqan desalar, ayrimlar uning pahlaviy yozuvi asosida shakllanganligini qayd etadilar.

O'rxun-enasoy alifbosi (qadimgi davr)

Qo'llanishi	Belgi- lar	Transliteratsiya va transkripsiya
Unfililar	𐰽	A /a/, /e/
	𐰾	ɛ /u/, /i/, /j/
	𐰿	O /u/, /o/, /w/
	𐱀	U /u/, /v/, /w/

¹⁰⁶ Nurmonov A. va boshqalar. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. -Toshkent, 2011.

undoshiar	birikishi	(1) — orqa qator (2) — old qator unlilari bilan	Ў X	B ¹	/b/	B ²	/b/
			З X	D ¹	/d/	D ²	/d/
			Г Г	G ¹	/g/	G ²	/g/
			Л Y	L ¹	/l/	L ²	/l/
			Н H	N ¹	/n/	N ²	/n/
			Р Y	R ¹	/r/	R ²	/r/
			С I	S ¹	/s/	S ²	/s/
			Т H	T ¹	/t/	T ²	/t/
			Д Y	Y ¹	/j/	Y ²	/j/
			Ҳ Y	Q	/q/	K	/k/
	birikishi	+ unli	Istalgan unli bilan	А	-Ç		/tʃ/
				Ә	-M		/m/
				1	-P		/p/
				Ү	-Ş		/ʃ/
				Ҳ	-Z		/z/
				Ү	-NG		/ŋ/
				Ү	IQ, ÇI, C		/itʃ/, /tʃ/, /tʃ/
				Δ	IQ, QI, Q		/wa/, /aw/, /a/
				↓ H	OQ, UQ, /oa/, /ua/	ÖK, ÜK	/wk/, /vk/
Q				QO, QU, /oa/, /ou/	KÖ, KÜ	/kw/, /kv/	
+ undosh			Q		K	/k/	
			З	-NÇ		/ntʃ/	
			Э	-NY		/n/	
			М	-LT		/lt/, /ld/	
			У	-NT		/nt/, /nd/	
so'zlarni ajratuvchi belgi		:	yo'q				
(-) faqat so'z oxirida uchraydi							

Masalan, **ᠮᠠᠨᠨᠠ** - (yozuv yoʻnalisi: oʻngdan chapga)– transliteratsiya: **TʻNGRʻI** Turk run grafikasida 8 ta unli fonema boʻlib, 4ta belgi bilan ifodalanadi. Turk run grafikasidagi 29ta harfning qattiq va yumshoq variantlari bor. Turk run grafikasida **v, j, x, h, f** tovushlari boʻlmagan.

Oʻrxun-enasoy matnlarida soʻz va soʻz birikmalarini ajratib koʻrsatish uchun ikki nuqta (:) ishlatilgan. (Enasoy yodnomalarida esa **ᠨ** belgisi ham ishlatilgan). Undosh tovushlarning koʻp variantlilikligi yozuvning inkomillashgani va singarmonizm qonuniyatining kuchlilikidan dalolat beradi.

Uygʻur yozuvi. Oʻrxun-enasoy yozuvidan keyinroq vujudga kelgan uygʻur yozuvida turli hujjatlar bilan birga manixeylik (moniylik) dini kitoblari saqlanib qolgan.

VI–VII asrlardan boshlab turkiy xalqlar va moʻgʻullar uygʻur tilidanosidan foydalana boshlaganlar. Chingizxon hukmronligi davrida davlat boshqaruvi idoralarida uygʻur tili va yozuvida ish yuritilgan.

XIV–XV asrlarda yaratilgan “Baxtiyornoma”, “Meʼrojnomasi”, “Tazkirayi avliyo” kabi asarlar uygʻur yozuvida koʻchirilgan. 1469- yilda tuzilgan Umarshayx yorligʻi ham uygʻur yozuvida bitilgan.

Qadimgi uygʻur yozuvining amalda boʻlishi ayrim yozma adabiy tillarga ham oʻz taʼsirini oʻtkazdi. Masalan, qadimgi uygʻur tiliga xos boʻlgan bir qator morfologik, leksik, fonetik xususiyatlar Navoiy davrigacha boʻlgan, deyarli, barcha yodgorliklarda kuzatiladi.

Uygʻur yozuvi XVI asrgacha arab yozuvi bilan parallel ravishda qoʻllangan.

Uygʻur grafikasida 19ta belgi boʻlib, bular unli va undosh fonemani ifodalagan. Baʼzilari ham unli, ham undosh tovushni bildirgan. Uygʻur yozuvi oʻrxun-enasoy yozuvi kabi oʻngdan chapga qarab oʻqilgan.¹⁰⁷

Uygʻur yozuvi turkiy tillarning fonetik xususiyatini toʻliq aks ettira olmagan. Jumladan, **i, u** va **y** unli fonemalarini ifodalovchi harflar boʻlmagan. Shuningdek, til oldi, lablanmagan oʻrta keng (**e**) unlisi uchun ham maxsus belgi olinmagan. Bu fonemalar ifodasida **a, e, u, o, va o** unlilari uchun olingan harflar ishlatilgan.

¹⁰⁷ Рахмонов И. Қадимги туркий тили.-Т.:Ўқитувчи, 1989.

Arab grafikasi asosidagi eski o'zbek yozuvi (VIII asrdan – 1929-yilgacha).

VIII asr boshlarida O'rta Osiyo moddiy va madaniy hayotida o'zgarishlar yuz berdi. Istilochilar mahalliy aholining asrlar davomida erishgan ma'naviy boyliklariga rahna soldilar. Mahalliy yozuvlarni yo'q qilishga harakat qildilar. Davlat ishlarida arab tili va yozuvini qo'llay boshladilar. Aburayhon Beruniy arab lashkarboshisi Qutayba haqida: "Qutayba xorazm yozuvini bilgan. Xorazm afsonalarini saqlagan kishilarni, ularning orasida bo'lgan olimlarning hammasini turli yo'llar bilan ta'qib ostiga oldi va yo'q qilib yubordi", deb yozgan edi.¹⁶⁸

Xalifalikka qaram bo'lgan mamlakatlarda arab tili birmuncha vaqt davlat tili bo'lib, madaniy hayotda muhim o'rin tutdi. Mahalliy ziyolilar arab tilini mukammal egallab, boshqa tilda yozilgan asarlarni shu tilga tarjima qila boshlashdi. Bularning barchasi turli mamlakat olimlarining o'zaro aloqasi va hamkorligi uchun arab tilining xalqaro til darajasiga ko'tarilishini ta'minladi. Bir vaqtlar Yevropa mamlakatlarida lotin tili ilm-fan sohasida xalqaro til bo'lgani kabi, arab tili ham Sharq mamlakatlarida ilm-fan sohasidagi xalqaro tilga aylandi. Arab yozuvining keng yoyilishiga zamin yaratildi.

Arab yozuvi keng tarqalishiga, qadimgi yozuvlar ta'qib qilinishiga qaramay, temuriylar davrida qadimgi yozuvlarda bitilgan matnlarni o'qiy oladigan mutaxassislar tarbiyalashga ham e'tibor berilgan. Tarixiy manbalarda temuriylar va zamondoshlarining qadimiy bitiglarini o'qib, sharhlab berishganiga doir ma'lumotilar shundan dalolat beradi. Bu davr hujjatlarida uyg'ur yozuvida bitilgan manbalar ham uchraydi.

Arab yozuvi VIII asrlarda kirib kelib, ommalashdi. Arab yozuvi bilan birga "alifbo" so'zi ham ommalashdi.

Lotin alifbosiga o'tishdan avval butun musulmon xalqlari va elatlari arab yozuvini qo'llaganlar.

Arab yozuvi turkiy xalqlar tarixiy taraqqiyoti va madaniy hayotida muhim o'rin tutadi. Turkiy tillar olamiga kirib kelgan arab yozuvi 1000 yildan ortiqroq vaqt mobaynida ijtimoiy hayotning sotsial-madaniy ehtiyoji uchun xizmat qildi.

Unlilar tizimiga ega bo'lmagan arab grafikasidagi matnni har bir

¹⁶⁸ Миллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. -Т.: Ўқитувчи, 1976.

turkiy til (o'zbek, turk, tatar tillari va h.k.)ning xususiyatiga xos ravishda o'qish mumkin bo'lgan. Negaki, turkiy tillar fonetika sohasida, ayniqsa, uulilar tizimi borasida o'zaro farqlanadi.

Arab yozuvi asosidagi alifbo bir necha asrlar davomida turkiy xalqlar birligini ta'minlashga xizmat qildi hamda hu yozuvda bitilgan ulkan hajmdagi adabiyot turk madaniy dunyosining istalgan hududida xuddi o'zinikidek qabul qilindi. Turkiy – o'zbek yozma yodgorliklarining butun bir kompleksi, ma'naviy madaniyatning nodir namunalari aynan arab yozuvi ko'rinishida hozirga qadar yetib keldi.

Arab xatlarining bir necha turi bor: *ma'qaliy, tavqe', nasx, ta'liq, nasta'liq, ko'fiy, riqo', shikasta, suls*. Bu yozuvlarning har biri o'ziga xos xattotlik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bular orasida yozilishi jihatidan murakkabi *ko'fiy* va *suls* xatlaridir. Bu xatlar me'moriy yodgorliklar peshtoqiga, qabrtoshlarga matnlar bitishda ishlatilgan.

Arab yozuv turlaridan *nasta'liq* chiroyli yozilishi va oson o'qilishi bilan ajralib turadi. Shu bois hu yozuv O'rta Osiyo va Kavkazda rasmiy yozuv sifatida qabul qilingan. O'rta Osiyo va Kavkaz xalqlari yozma yodgorliklarning aksariyati shu yozuvda bitilgan.

Arab alifbosi jami 28 harfdan iborat. Arab alifbosiga asoslangan eski o'zbek yozuvida 32 harf mavjud bo'lgan. Ma'lumki, bir tildagi tovushlarni ifodalovchi hamma harflar ham boshqa tildagi tovushlarni to'liq ifodalay olmaydi. Bunday hollarda alifboga o'zgartirish kiritish kerak bo'ladi, ya'ni muayyan tilning tovush tizimini aks ettiradigan harflarni qo'shish zarurati tug'iladi.

VIII asrdan boshlab arab alifbosidan forsiylar ham foydalanganlar. Forsiy xalqlar arab alifbosiga o'z tillaridagi tovushlarni ifodalovchi to'rtta harfni kiritganlar: : پ (*pe*), چ (*chim*), ج (*je*), گ (*gof*). Shu bois arab alifbosidagi harflar soni 32taga yetgan. Eski o'zbek yozuvida ham ana shu 32ta harf istifoda etib kelindi.

Arab yozuvi asosidagi eski o'zbek alifbosi

Harf ifoda eigan tovushlar	So'z oxiridagi shakli	So'z o'rtasidagi shakli	So'z boshidagi shakli	Alohida shakli	Harfning nuqtasi
a,o	ا	ا	ا	ا	alif
b	ب	ب	ب	ب	be
p	پ	پ	پ	پ	pe
t	ت	ت	ت	ت	te
s	س	س	س	س	se
j	چ	چ	چ	چ	jim
ch	چ	چ	چ	چ	chim
h	ه	ه	ه	ه	he, hoyi hultly
x	خ	خ	خ	خ	xe
d	د	د	د	د	dol
z	ذ	ذ	ذ	ذ	zol
r	ر	ر	ر	ر	re
z	ز	ز	ز	ز	ze
j	ج	ج	ج	ج	je
s	س	س	س	س	sin
sh	ش	ش	ش	ش	shin
s	ص	ص	ص	ص	sod
z	ظ	ظ	ظ	ظ	zod
t	ط	ط	ط	ط	to(itqi)
z	ظ	ظ	ظ	ظ	zo(izg'i)
'(a,i,u)	ع	ع	ع	ع	ayn
g'	غ	غ	غ	غ	g'ayn
f	ف	ف	ف	ف	fe
q	ق	ق	ق	ق	qof
k	ك	ك	ك	ك	kof
g	گ	گ	گ	گ	gof
l	ل	ل	ل	ل	lom
m	م	م	م	م	mim
n	ن	ن	ن	ن	Nun
v,u,o'	و	و	و	و	Vov
h(a)	ه	ه	ه	ه	hoyi havvaz, he
i.e,y,ye	ي	ي	ي	ي	Yo

Arab yozuvining o'ziga xos xususiyatlari quyidagicha:

- 1) matn o'ngdan chapga qarab yoziladi;
- 2) bosh va kichik harflar farqlanmaydi;
- 3) harflar o'zidan oldingi yoki keyingi harfga birika olish xususiyatiga ega bo'lib guruhlanadi;

4) qo'sh undosh va qo'sh unlilardan faqat bittasi yozuvda ifodalanadi.

Qo'sh undoshlarni ifodalash uchun *tashdid* (و) belgisidan foydalaniladi.

5) arab yozuvida bir so'z bir satrda yoziladi. Ayrim hollarda bo'g'in ko'chirish zarurati tug'ilsa, ko'chiriladigan so'zning so'nggi harfi yuqoriga chiqarilib, qayirib qo'yiladi. Qo'lyozma manbalarda, odatda, bo'g'in ko'chirilmaydi. Agar biron so'zni keyingi satrga ko'chirish kerim bo'lsa, o'sha so'zdan oldingi so'zning harflari satrdagi bo'shliqni to'ldirish maqsadida cho'zib yoziladi.

6) arab yozuvida ayrim harflar yozuvda ifodalansa ham, nutqda talaffuz qilinmaydi: *خ* (xorazm) – xorazm; *خ* (xo'ja) – xo'ja.

Arab imlosining o'ziga xos murakkab xususiyatlaridan biri unli tovushlarning ifodalanmasligi bo'lsa, ikkinchisi yozuvda tinish belgilarining qo'yilmasligidir. Gapning xabar, so'roq, undov mazmuni matn orqali anglashilgan. Keyingi davrlarda arab yozuvida so'roq, vergul kabi tinish belgilari qo'llana boshlagan.

Arab alifbosidagi harflar, asosan, o'n yetti belgidan iborat: ا (*alif*), ب (*be*), ح (*he*), د (*dol*), ر (*re*), س (*sin*), ص (*sod*), ط (*tiqi*), ع (*ayn*), ف (*fe*), ك (*kof*), ل (*lox*), م (*mim*), ن (*nun*), و (*vov*), ه (*hoyi havvaz*), ي (*yoy*).

Bulardan ح (*he*), د (*dol*), ر (*re*), س (*sin*), ص (*sod*), ط (*to*), ع (*ayn*), ك (*kof*) shakllarining ma'lum o'rniga nuqta qo'yish orqali yangi harflar hosil qilinadi.

Shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur arab yozuvining murakkabliklarini qayd etgan holda, 20 yoshida (bu 1503–1504- yillarga to'g'ri keladi) "*Bobiriy xati*" ni yaratdi. "*Bobiriy xati*"ning muhim tomoni shundaki, unda unililar "zer-zabar" kabi diakritik belgilar bilan emas, maxsus harflar bilan ifodalangan. Turkiy til fonetik tizimiga moslab yaratilgan bu yozuv to'liq joriy etilmagan bo'lsa-da, ko'pchilikka ma'lum bo'lgan. Buni "*Boburnoma*"dan olingan matn ham tasdiqlaydi: *Mirzobek tag'oyidin ham Kamrong'a tarjima va Hindqa kelgali aytqon ash'or* va "*Bobiriy xati*" bila bitilgan sarxatlar yiborildi (429). Sarxat "yangi husnixat mashq qiluvchi uchun ko'rsatma sifatida muallim tomonidan yozib beriladigan

xat namunasi”.¹⁰⁹ *Sarxat* namunaviy shakldagi husnixat bo‘lib, ma’rifiy maqsadga xizmat qilgan. Sarxat milliy kalligrafiya taraqqiyoti haqida muayyan tasavvur beradi. *Sarxatning* “Boburiy xati”da bitilganligi mazkur alifboning muayyan vaqtda amalda bo‘lganidan dalolat beradi.

“Boburnoma”ning 2002-yildagi nashrida “Boburiy xati”ning topilganligi bu yozuvda Qur’on ko‘chirilganligi haqida ma’lumot beriladiki, mazkur yangilik ma’naviyat ravnaqi uchun muhim ahamiyatga molikdir.¹¹⁰

XX asrning 20- yillari arab alifbosi ma’lum darajada isloh qilindi. Chunki arab alifbosida unli tovushlarni ko‘rsatadigan alohida belgilar yo‘q edi. Zer-u zabar (harfning osti va ustida qo‘yiladigan belgilar) faqat «Qur’on» va arab tilida yozilgan diniy asarlardagina qo‘llanar edi.

1921- yil 1–5- yanvarda Toshkentda chaqirilgan til-imlo qurultoyi boshqa masalalar bilan birga, arab harflarining so‘z boshi, o‘rtasi va oxirida qo‘llanish shakllarini soddalashtirdi. O‘zbek tiliga xos bo‘lmagan ص (sod), ض (zod), ط (itqi), ظ (izg‘i) harflari alifbodan chiqarildi.

U, o‘, i, a unli tovushlari uchun alohida harflar belgilandi.

1922- yil aprel oyida bo‘lgan maorif va madaniyat xodimlarining ikkinchi qurultoyi ham birinchi qurultoy qarorini ma’qulladi.

Isloh talabiga muvofiq arab tiliga xos bo‘lgan ayrim harflar (ص، ذ، ث) yozuv tizimidan chiqarib tashlandi. Ular taiaffuzi jihatidan o‘zbek tili tovushlariga yaqin bo‘lgan harflarga almashtirildi. Eski yozuvdagi ص، ذ، ث harflari o‘rniga isloh qilingan alifboda س harfi; ض، ظ harflari o‘rniga ز harfi; ط harfi o‘rniga ت harfi olindi.

Isloh qilingan eski o‘zbek yozuvida	Eski o‘zbek yozuvida	Hozirgi ko‘rinishi
سابت	ثابت	Sabit
سابر	صابر	Sohir
زاكبر	ذاكبر	Zokir
زهره	ضهره	Zarba
زاليم	ظلم	Zolim
توقت	طقت	Toqat

Eski o‘zbek yozuvida unlilar ifodalanmas edi. Isloh qilingan arab alifbosida unlilar yozuvda ifodalandi.

¹⁰⁹ *Навоий асарлари лугати. Порсо Шамсиев таҳрири остида. -Т., 1972.-552-б.*

¹¹⁰ *Заҳириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. -Т.: “Шарқ” ИМАК. 2002*

Islah qilingan eski o'zbek yozuvida	Eski o'zbek yozuvida	Hozirgi ko'rinishi
ۋەندە	اندا	anda
ۋەباد	اناد	odod
ۋە چوۋن	اچون	uchun
ۋەتەر	اوتار	o'tar
ۋەين	اين	in
ۋەنيك	ايتيك	elik

Umuman, arab yozuvi turkiy tillar, jumladan o'zbek tili taraqqiyotida ratta ahamiyat kasb etdi.

1926-yilda Bokuda chaqirilgan turkologlarning 1-qurultoyi turkologiya taraqqiyotida muhim o'rin tutadi. Ushbu yig'inda turkiy xalqlar yozuvini arab grafikasidan yangi alifboga o'tkazish masalasi ko'riladi. Yangi yozuvdagi imlo qoidalari ishlab chiqildi. XX asr boshlarida amalga oshirilgan eng ahamiyatli o'zgarishlardan biri til, yozuv va imlo islohotlaridir. Jumladan, o'zbeklar, turkmanlar hamda qoraqalpoqlar bu davrda o'z yozuvlarini uch marta (1929, 1940, 1993), boshqa xalqlar - qozoqlar, qirg'izlar va tojiklar ikki marta (1929, 1940) almashtirdilar. Yozuvga doir islohotlar bir qator omillar ta'sirida amalga oshirilgan:

- 1) lingvistik omillar;
- 2) iqtisodiy omillar;
- 3) ijtimoiy-siyosiy omillar;
- 4) psixologik omillar.

Turkiy xalqlar, xususan, o'zbeklardagi yozuv almashuvi asosida ijtimoiy-siyosiy omillar turganini ko'rish mumkin.¹¹¹

1966-yil 12-15- dekabrda birinchi turkologlar qurultoyining 40 yilligiga bag'ishlab o'tkazilgan konferensiya ham alohida ahamiyatga ega. Konferensiyada turkologiyada erishilgan yutuqlar, tadqiq qilinishi lozim bo'lgan masalalarga alohida e'tibor qaratildi. Turkiy xalqlar yozuvi, orfografiyasi va terminologiyasining taraqqiyot holati, takomillashtirish yo'llari muhokama qilindi.

Ilk lotin alifbosi (1930–1939). O'zbekiston Markaziy ijroiya komitetining 1928- yil mart oyidagidagi III sessiyasida lotin alifbosini davlat alifbosi, deb qaror qabul qilindi. Sobiq Ittifoq Markaziy Ijroiya komiteti Prezidiumi va Xalq Komissarlari Soveti bu qarorni 1929- yil 7- avgustdagi maxsus qarori bilan tasdiqladi.

¹¹¹ Eltazarov J.D. O'zbekistonda XX asrda amalga oshirilgan yozuv va imlo islohotlari ta'rixidan (sotsiologik tahlil). - T., 2006.

Ikkinchi lotin alifbosi:

Unlilar:

Ə, ɔ	til oldi (yumshoq), keng, lablanmagan a unlisi
A, a	til orqa (qattiq), keng, lablanmagan ɑ unlisi
O, o	lablangan, o'rtta keng, til orqa (qattiq) o' unlisi
Ɔ, ɵ	lablangan, o'rtta keng, til oldi (yumshoq) o' unlisi
I, i	lablangan, tor, til orqa va til oldi u unlisi
b, ɓ	lablanmagan, til orqa (qattiq), tor i unlisi
ɪ, ɨ	lablanmagan, tor, til oldi (yumshoq) i unlisi
E, e	lablanmagan, til oldi, o'rtta keng e unlisi

Undoshlar:

V, v	jarangli, portlovchi, lab-lab, sof b tovushi
V, v	jarangli, sirg'aluvchi, lab-lab va lab-tish sof v tovushi
G, g	jarangli, til orqa, portlovchi sof g tovushi
D, d	jarangli, til oldi, portlovchi sof d tovushi
ʒ, ʒ	jarangli, portlovchi, qorishiq, til oldi sof j tovushi
Z, z	jarangli, til oldi, sirg'aluvchi, qorishiq j tovushi
J, j	jarangli, til o'rtta, sirg'aluvchi sof y tovushi
Z, z	jarangli, til oldi, sirg'aluvchi sof z tovushi
K, k	jarangsiz, til orqa, portlovchi sof k tovushi
L, l	jarangli, yon, sirg'aluvchi, sonor sof l tovushi
M, m	jarangli, lab-lab, burun, sonor sof m tovushi
N, n	jarangli, til oldi, burun, sonor sof n tovushi
P, p	jarangsiz, lab-lab, portlovchi sof p tovushi
R, r	jarangli, til oldi, fitroq, sonor sof r tovushi
S, s	jarangsiz, til oldi, sirg'aluvchi sof s tovushi
T, t	jarangsiz, til oldi, portlovchi sof t tovushi
F, f	jarangsiz, lab-tish, sirg'aluvchi sof f tovushi
X, x	jarangsiz, chuqur til orqa, sirg'aluvchi sof x tovushi
C, c	jarangsiz, til oldi, portlovchi, qorishiq ch tovushi
Č, č	jarangsiz, til oldi, sirg'aluvchi sof sh tovushi
Q, q	jarangsiz, chuqur til orqa, portlovchi sof q tovushi
Č, č	jarangli, chuqur til orqa, sirg'aluvchi sof g' tovushi
H, h	jarangsiz, bo'g'iz, sirg'aluvchi sof h tovushi

1934- yildagi imlo islohotidan keyin unli harflar soni 6taga tushirildi (yozma nutqda ishlatiladigan uchta unli: [ö], [ü] u [i] tovushlarini ifodalovchi harflar alifbodan olib tashlandi). 1937-yilda kuchli broniytlashgan toshkent shevasi qat'iy tarzda o'zbek adabiy tilining talaffuz me'yori sifatida belgilandi.¹¹²

Kirill yozuvi asosida o'zbek alifbosi (1940- yildan – 1993-yilga qadar).

1940- yil 8-may kuni qabul qilingan farmonga ko'ra arman, guzin, Boki qob'yi aholisidan tashqari bir qator xalqlar rus (kirill) yozuvi asosidagi alifboga o'tdilar. 1940- yildan boshlab amaldagi rus grafikasiga o'zbek tiliga xos **Ғ, Ң, Ҷ, Ҳ** harflari kiritilgan. Rus grafikasi asosidagi o'zbek alifbosida 33ta harf va ikkita maxsus belgi bor. O'zbek yozuviga rus tiliga xos **и, й** harflaridan tashqari hamma harflar qabul qilingan. **И** tovushi o'zlashgan so'zlar imlosida **иы** bilan, **и** tovushi **и** bilan ifodalanadi.

ь (ayirish), **Ь** (yumshatish) belgilari tovush ifodalamaydi, rus-haynalmilal so'zlari imlosida qo'llanadi.

Turkiy tillarning asosiy qismi uchun xos bo'lgan uyg'unlashuv qonuniyati (singarmonizm) so'zda faqat old qator unililari yoki orqa qator unililarining kelishi bilan xarakterlanadi. Hozirgi o'zbek tilida umumturkiy [o] va [ö] unli tovushlari bir [o] harfi bilan ifodalanadi. [u] va [ü] unililari - [u] bilan, [i] va [i] unililari - [i] harfi bilan beriladi.

Unlilar singarmonizmi elementlari qipchoq shevalaridagina saqlanib qolgan. Bu, asosan, ko'pgina hollarda umumturkiy [a] ning [o]ga o'tishi bilan belgilanadi.

Lotin yozuviga asoslangan yangi o'zbek alifbosi. Ma'lumki, yozuv masalasi xalqning, millatning ma'naviy madaniyati hisoblanadi. Yozuv almashuvi ham davr taqozosi tufayli yuz beradi.

Lotin alifbosiga qaytish tilni, uning tabiiy holatini saqlash va rivojlantirish maqsadiga yo'naltirilgan. Bu harakat millatning o'zligini saqlash va rivojlantirish demakdir, zeroki **til millat mavjudligining birinchi shartidir.**

Hozirgi o'zbek alifbosi lotin yozuviga asoslanganligi tufayli *lotin yozuvi asosidagi yangi o'zbek alifbosi* deyiladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o'n uchinchi sessiyasi

¹¹² Шайбонур Раҳмонов III. *Ҳозирги ўзбек адаби тили*. -Т.: Ўқитувчи, 1980.

(1993-yil 2- sentabr) "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi joriy qilish to'g'risida" Qonun qabul qildi. Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosiga o'tish dunyo fani va texnikasiga yaqinlashish, o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlarini to'laroq va aniqroq ifodalash maqsadida amalga oshirildi.

1995-yilning 6-mayida "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi joriy etish to'g'risida"gi Qonunga o'zgartirishlar kiritish haqida qutur qabul qilindi.

Lotin yozuviga o'tish o'zbek tilining tarixiy yozuvlarini o'rganishga monelik qilmaydi.

Ayrim turkiy tillar haqida ma'lumot

Qozoq tili

Qozoq tili o'z tarixiy taraqqiyoti davrida, birinchidan, g'arbiy turkiy qabilalar ittifoqi bo'lgan bulg'orlar, pecheneglar hamda Oltin O'rda, Katta No'g'ay o'rdasi kabi davlatlar, ikkinchidan, O'rta Osiyo va Qozog'iston hududidagi G'arbiy Turk xoqonliklari - qoraxoniylar va boshqa qabila ittifoqlari bilan yaqin aloqada bo'lgan. Qozoq milliy tili XV–XVI asrlarda to'liq shakllangan.

Qirg'iz tili

Qirg'iz tili (qadimdan *hurut*, *yovvoyi tosh qirg'iz*, *qora qirg'iz* nomlari bilan atab kelingan). Bu tilda 2 mln. kishi so'zlashadi. Qirg'iziston Respublikasining milliy va davlat tilidir. Bundan tashqari, qirg'izlar Xitoy (150 ming kishi) va Afg'onistonda (50 ming kishi) ham yashashadi. Bu til Sharqiy xunn tarmog'ining qirg'iz-qipchoq guruhiga kiradi.

Qirg'iz tili adabiy tildan tashqari shimoliy va janubiy lahjalarga ega. Bu lahjalar o'zbek tili bilan aloqadorlik natijasida yuzaga kelgan, ular orasidagi tafovutlar quyidagilar:

- a) so'z boshida shimoliy lahjada *æ*, janubiy lahjada *æ/y* qo'llanishi;
- b) shimoliy lahjada cho'ziq unilarning, janubiy lahjada diftonglarning borligi;
- d) *ä* unlisining shimoliy lahjada mavjud emasligi.

Hozirgi qirg'iz tiliga eramiz boshida Enasoy bo'ylarida yashagan qirg'iz qabilalari asos solgan bo'lsa-da, uning hozirgi holati ancha kech shakllandi; keyingi davrlarda esa qipchoq tili unga o'z ta'sirini o'tkazdi.

Qirg'iz tili boshqa qipchoq tillaridan unilarda ikkinchi cho'ziqlikning mavjudligi, lahjalarida so'z oxiridagi undoshlarning jarangllashuvi, unilar orasidagi undoshlarning jarangllashuvi bilan farqlanadi va bu xususiyatlari bilan oltoy tillariga yaqin turadi. Oltoy tili qirg'iz, xakas, shor, tuva, yoqut tillari bilan hamkorlikda hamda mo'g'ul, tungus-manchjur tillari bilan aloqadorlikda rivoj topdi. Shuning uchun ham bu turkiy tillar boshqa guruh turkiy tillaridan farq qiladi va o'ziga xos xususiyatlari bilan turkiy tillarning Sharqiy Xun tarmog'iga kiradi. Qirg'iz va oltoy tillarining jug'rofiy jihatdan sharqda joylashganligi, mo'g'ul, tungus-manchjur tillari bilan bevosita aloqadorligi alohida guruh – qirg'iz-qipchoq guruhini tashkil qiladi.

Turkiy tillarning Sharqiy xun tarmog'i G'arbiy xun tarmog'idan quyidagi xususiyatlari bilan farqlanadi: unilarning ikkinchi cho'ziqlikka ega ekanligi; jarangli va jarangsiz undoshlar orasidagi farqning kamligi; unilar orasida jarangsiz undoshlarning jarangllashuvi va hokazo. Qirg'iz va qipchoq guruhi Sharqiy xun tarmog'i tillari orasida quyidagi xususiyatlari bilan farqlanadi:

- a) o'z qatlam so'zlarida x va v' fonemalarining yo'qligi;
- b) ikkinchi bo'g'indagi a va a unilarining lab uyg'unligiga moslashuvi;
- d) to'liq qo'shimchalarning qisqargan shaklga aylanish qonuniyati, shakldosh qo'shimchalar mavjudligi.

Qirg'iz tili oltoy tilidan quyidagicha farqlanadi:

1. Qirg'iz tilida olti, oltoy tilida sakkiz cho'ziq (ikkinchi cho'ziq) unli (olti unli+cho'ziq unilar *ii, u)* lar mavjud.

2. Qirg'iz tilida *ж* undoshi mavjud, bu undosh oltoy tilida *t'~d'* undoshlariga o'tadi.

3. Qirg'iz tilida qaratqich kelishigi shakllari *-nin /-nen, -din/den, -tin/ten*; chiqish kelishigi shakllari *-dan/-dän, -tan/-tan, -nan/nän*; oltoy tilida esa qaratqich kelishigi shakllari *-niŋ-nen, -diŋ/-den, -tiŋ/-teŋ*; chiqish kelishigi shakllari *-dan/-dan, -tan/-tan, -nan/nan*.

Qirg'iz tili leksikasi sharqiy tarmoq tillarida bo'lganidek, mo'g'ulcha so'zlarning ko'pligi, aksincha, arabcha, forsha-tojikcha so'zlarning kamligi bilan xarakterlanadi. Oltoy tilida bu xususiyat yanada kuchliroq namoyon bo'ladi.

Oltoy tili

Oltoy tili – Oltoy o‘lkasidagi Tog‘li Oltoy o‘lkasi aholisining adabiy tili. Oltoylarning soni hozir 100 000 kishi bo‘lib, o‘zida bir qancha urug‘ va qabilalarni birlashtiradi. O‘z navbatida, oltoy tili etnik jihatdan shimoliy va janubiy lahjalarga bo‘linadi.

Oltoy tili turkiy tillarning sharqiy tarmog‘i, shuningdek, qirg‘iz tili bilan birgalikda, bir kichik guruhga kiradi. Shunisi xarakterliki, shimoliy lahja hozirgi oltoy adabiy tili uchun asos qilib olingan; janubiy lahjalarda keskin farq qiladi. Oltoy tilining shimoliy lahjasi ayrim belgilari bilan turkiy tillarning Sharqiy tarmog‘iga kiruvchi uyg‘ur-o‘g‘uz guruhi tillariga o‘xshaydi. Demak, bu til boshqa tillar kabi bir butunlikdan iborat emas, balki shimoliy va janubiy guruhlarni tashkil qiluvchi dialektlardan iborat bo‘lib, ular fonetik, leksik va grammatik belgilariga ko‘ra farqlanadi.

Xakas tili

Bu til xakas xalqining (umumiy soni 70 ming kishi) tili (*abakun, yenisey turklari* deb atalgan). Xakas tili uyg‘ur-o‘g‘uz kichik guruhiga kiradi, o‘zining alohida xususiyatlari bilan qamasin, kyuerik, shor, sarli uyg‘ur, oltoy tilining shimoliy dialektlaridan farqlanadi.

Hozirgi xakas tilining barcha dialektlari quyidagi umumiy xususiyatlarga ega:

- 1) uch tor, lablanmagan unliga ega: *u, i, y*;
- 2) tub xakas so‘zlarida *š~j* almashuvi mavjud emas
- 3) *y~z/s~g/t~r* fonetik o‘zgarishiga asoslangan turkiy tillar orasida bu xususiyati bilan farq qiladi: *azax* “oyoq”.

Xakas tili genetik jihatdan qadimgi qirg‘iz tiliga, undan qadimiyroq bo‘lgan qadimgi uyg‘ur tillariga bog‘lanadi. Hozir ham bu qadimgi tillarning helgilari xakas tilida saqlanib qolgan.

Hozirgi xakas tili uchun sag‘ay va qovchin shevalari asos bo‘lgan. Shuning uchun ham xakas tilining rivoji ikki guruh shevalariga bog‘lanadi: 1) sag‘ay-baltir guruhi shevalari. Bu shevalar “s” lovchi sheva hisoblanadi; 2) “s” lovchi qovchin-qaybal-qizil guruhi bo‘lib, unga qovchin, qaybal, qizil, shor lahjalari kiradi.

Birinchi guruhga kiruvchi sag‘ay va baltir shevalari bir-biridan ko‘p farq qilmaydi. Sag‘ay lahjasida Askiz tumani va Tashtip tumani aholisi gaplashadi. Baltir shevasida Askiz tumanidagi Monoq qishlog‘i aholisi va Tashtip tumanidagi Arbati qishlog‘i aholisi so‘zlashadi.

Shor tili

Shor tili Kondoma, Mirassa, Toma daryolari bo'ylarida joylashgan Shimoliy Oltoy, Kuznetsk Oltoy hududlarida istiqomat qiluvchi (umumiy nomi 25 ming kishi) shorlar tilidir. Shorlar Xakas va Tog'li Oltoy muxtor viloyatlari bilan chegaradosh hududlarda yashaydilar. Shorlarning nomi atlabki etnografik adabiyotlarda shorlar, qoraygan tatarlar, mas va kondom tatarlari, kondomliklar, kuznetsk tatarlari, abenliklar tarzida qayd etilgan. Shor tili turkiy tillarning uyg'ur-o'g'uz guruhidagi xakas kichik guruhiga mansub.

Yoqut tili

Yoqut tili N.B. Baskakov tasnifiga ko'ra uyg'ur-o'g'uz tarmog'ining shimoli-sharqiy guruhiga oid.

Yoqutlar qadim madaniyat shakliga ega bo'lgan turkiy xalqlardan biridir. Ular o'zlarini "saxalar" deb atashadi. Hozir Yoqutiston Respublikasi nomi o'zgartirilib, Saxa Respublikasi deb yuritilmoqda. Yoqut tili, asosan, Saxa Respublikasining milliy tili hisoblanadi. Saxa Respublikasi Konstitutsiyasi ham yoqut tilida yozilgan.

Chuvash tili va yoqut tili boshqa turkiy tillardan ajralib turadi. Bu tillar fonetikasida cho'ziq unli va ko'plab tovushlar yo'qolib ketgan. Yoqut tilida I-II shaxs o'zgarmaydi. Yoqut tili maneglay, even, rus tillariga yaqin turadi. Yoqut tilidagi ikki ming besh yuzga yaqin so'z mo'g'ul tilida ham uchraydi. Demak, yoqut tili turkiy tillarning qadimgi xususiyatlarini saqlash bilan bir qatorda, yaqin aloqada bo'lgan boshqa xalqlar tillari, chunonchi, mo'g'ul tilining asosiy jihatlarini ham o'zida mujassam etgan.

Yoqut tilida rus tiliga oid so'zlar ham ishlatiladi. Ko'pgina ruscha so'zlar yoqut tili talaffuz va grammatik me'yorlariga moslashtirilgan: *araspannyu* – familiya; *solkuohay* – rubl.

Yoqut tilidagi ilk kitob 1812- yilda yozilgan. Yoqut tilining birinchi alifbosi 1922- yilda S.R. Novgorodov tomonidan yaratilgan. 1930–1939- yillarda lotin yozuvi amalda bo'lgan. 1940- yildan boshlab amaldagi rus grafikasiga qo'shuncha harflar kiritilgan.

Yoqut tili noturkiy tillar – tungus tillari bilan bog'langan. Ular boshqa turkiy xalqlardan qabilalarning nomlanishi jihatidan (mas. *saxa* yoqut, *xakas* qabilalari nomi, *sag'ay* t u v a qabilasining nomi, *uryanxay* yoqut

afsonalariga ko'ra mo'g'ul qabilalari nomi) ham farqlanadi, lekin ularning tili turkiy tillar bilan ba'zi bir umumiyliklarga ham ega (*š* undoshlari mavjud emasligi bilan xakas tilining baltir va sag'ay lahjasiga o'xshaydi).

Shuningdek, yoqut tili ba'zi xususiyatlari bilan chuvash va boshqir tillariga ham yaqin turadi, (yoqut. *suol*, chuv. *sol*, "yo'l"; *s>h* xususiyati bilan boshqird tiliga o'xshaydi, *q>x* xususiyati bilan xakas tiliga, *š>ç* o'zgarishi bilan boshqird yoki xakas tillariga o'xshaydi). Bu dalillar yoqut tilining boshqa tillar bilan qadimdan aloqadorligini bildiradi.

Hozirgi yoqut tili uyg'ur tili bilan ham umumiylikka ega, biroq quyidagicha farqlanadi:

a) so'z o'rtasida almashadigan *y-d-z* o'rnida *t* qo'llanadi: *atax* (*atlay* "ayax / azaq" o'rnida);

b) *y-j-ç-q-ç-ç* o'rnida so'z boshida *s* qo'llanadi: *soul* "yo'l";

d) so'z o'rtasida *s-š/ç* o'rnida *h* ishlatiladi: *bihax* / *hisax* < *bisax* (*pinax* o'rnida);

e) *ia*, *ie*, *uo*, *ue* diftonglariga ega, boshqa turkiy tillarda bu xususiyat yo'q.

Tuva tili

Tuva Respublikasi xalqining milliy tilidir. Tuvalarning (*toba* ham deyiladi) umumiy soni 200 000 ming kishini tashkil etadi, shundan 40 000 tasi Mo'g'ulistonda yashaydi. Tuva xalqi tarkibiga uryanxay-manchak yoki kukchilit urug'lari (ularning umumiy soni 4 000 kishi) ham kiradi. Tuvalar qadimdan soyontlar, soyonlar, soyonlilar, uryanxaylar, tonni-tuvalilar nomlari bilan atab kelingan. Tuva tili qadimgi o'g'uz, qadimgi uyg'ur tillarining xususiyatlarini o'zida saqlagan, shu bilan birga hozirgi tofalar (*karagas*) va yoqut tillariga yaqin turadi. Shu jihatdan tuva tili yuqoridagi tillar bilan birga uyg'ur kichik guruhini tashkil qiladi.

Tuva tilining asosiy xususiyatlari quyidagilar:

1. Fonetik tizimda:

a) *n^x*, *t^x* kabi bo'g'izda talaffuz qilinuvchi tovush juftliklariga ega;

b) ikkinchi cho'ziqlik mavjud: *xaar* "yopmoq" (*xar* "qor"), *chul* "yig'ilmoq"

chil "yil";

d) so'z boshida *q* o'rnida *x* qo'llanadi;

e) *y* burun tovushi mavjud.

2. Grammatika sohasida:

a) **shart mayli qo'shimchalari o'ziga xos: barzumza** "borsam"; shevalarda **qadimgi shakllar qo'llanadi: hardim erza** "borsam";

b) ravishdosh shakllarining variantlari ko'p.

3. Leksika sohasida:

a) mo'g'**ulcha** so'zlar ko'p uchraydi;

b) fin-ugor, **samodiy, tungus-manchjur** tillaridan ko'p so'zlar o'zlashgan.

Tuva tili og'zaki til sifatida rivojlanib keldi. Tuva yozma adabiy tili 1939–1941- yillarda lotin alifbosida ish olib bordi, undan keyin bu til rus alifbosiga o'tkazildi.

Tofalar (karagas) tili

Tofalar tili tofa (karagas) kichik etnik **guruhi tili bo'lib, bu tilda o'zlashuvchi** aholi Krasnoyarsk o'lkasida yashaydi, jami 1000 kishini tashkil etadi. Ular kelib chiqishiga ko'ra tuba qabila birlashmasiga kiruvchi nenets (samodiy)larga borib taqaladi. Tuba **urug' nomi** karagaslardan tashqari tuva, shor, xakas, oltoylar tarkibida ham saqlanib qolgan. Tofalar (karagas) tili turkiy tillarning uyg'ur-o'g'uz guruhiga mansub va tuva tili (qadimgi uyg'ur, qadimgi o'g'uz tillari) bilan birgalikda uyg'ur-tukyu kichik guruhiga kiradi. Tofalar tili fonetik, leksik, grammatik xususiyatlariga ko'ra tuva tiliga yaqin turadi. Tofalar o'z yozuviga ega emas, rus alifbosida ish olib boradi.

Yangi uyg'ur tili

Yangi uyg'ur tili O'rta Osiyo va Qozog'iston (200 ming kishi) hamda Sinszyan-Uyg'ur avtonom viloyati (Xitoy) uyg'urlari (6 mln. kishi) ning tili hisoblanadi. Uyg'urlar sariq uyg'urlar yoki yuyg'ular (10 ming kishi) va salarlar (50 ming kishi) kabi etnik guruhlariga ham bo'linadi. Uyg'ur tili eski o'zbek tili bilan birgalikda O'rta Osiyoda, qoraxoniylar davrida shakllangan. Ahmad Yassaviy hikmatlari eski o'zbek tilida bitilgan nusxalari g'arbiy va sharqiy turkiy tillar oralig'ida turadi. Bu tillar qoraxoniylar davrida (X–XI) yuzaga kelgan bo'lsa ham, unga tojik va eroniy tillarning ta'siri kuchli bo'lgan.

Hozirgi uyg'ur tilining ikki adabiy til shakli mavjud: 1) MDH davlatida yashovchi uyg'urlar adabiy tili (rus grafikasiga asoslangan); 2)

Sinszyanda yashovchi uyg'urlar adabiy tili (arab grafikasiga asoslangan). Bu til ko'p lahjaligi va me'yorlashmaganligi bilan ajralib turadi. Yangi uyg'urlari 4 lahjada so'zlashadi.

1. Qashqar – Yorkent lahjasi (Yangi Hisor shevasi).

2. Xo'tan-koreys lahjasi (cherchen shevasi). Ikkinchi guruh shimoliy dialektga quyidagilar kiradi: a) ko'cha turfon lahjasi (Qashqar, Kechik, Turfon, Komul, Hamiy hududlari); b) iliy yoki kuljin lahjasi va MFOU mamlakatlarida yashovchi uyg'urlar shevalari. Bu guruh lahjalarning asosiy xususiyatlari:

- a) *i* va *ɪ* fonemalarining borligi;
- b) unililar orasida *k* va *q* undoshlarining jaranglilashuvi;
- d) ba'zi shevalarda, xususan, turfon shevasida *v* > *g* o'tishi; masalan, *aggel* (*evvel* o'rnida);
- e) ili shevasida *r* tovushining o'ziga xos tarzda talaffuz qilinishi.

3. Oqsuy lahjasi. Uchinchi guruhga faqat lobonor dialekti kirib, u genetik jihatdan qadimgi qirg'iz tiliga bog'lanadi, biroq yangi uyg'ur tili bilan qorishib ketganligi bilan xarakterlanadi. Asosiy belgilari:

- a) *yon* undoshning ta'sirida *l* / *d* / *t* / *z* undoshlarining o'zak va qo'shimchalarda almashinib qo'llanishi: *qizzar* / *qizlar*, *taštar* / *tašlar*;
- b) *m* / *b* / *p* / almashuvi; *baspadı-baspadı*;
- d) *ts/ss* regressiv assimilyatsiyasining mavjudligi: *unussa/unutsa*.

4. G'ansuy lahjasi. To'rtinchi guruhni salar va sariq uyg'ur shevalaridan iborat bo'lgan g'ansuy lahjasi tashkil qiladi. Salar lahjasi o'g'uz-qarluq tillari asosida yuzaga kelgan bo'lib, yangi uyg'ur tiliga qorishgan. Sariq uyg'ur lahjasi bo'yicha turkiy tillarning uyg'ur-o'g'uz guruhiga kiradi. Sari uyg'ur dialektining asosiy xususiyatlari:

- a) so'z boshida jarangli undoshning kelmasligi: masalan, *pas* (*baš* o'rnida, "bosh");
- b) *š* > *s* almashuvining mavjudligi: *tas* (*taš* o'rnida "tosh");
- d) *e* > *š* almashuvining mavjudligi: *aš* (*ae* o'rnida "och");
- e) *y* > *z* almashuvining so'z o'rtasida mavjudligi: *azaq-ayaq*;
- f) *y* > *j* almashuvi mavjudligi: *jil* (*yil* o'rnida).

Yuqoridagi to'rt lahjaning asosiy xususiyatlari:

- 1. Unililar orasida *i* va *ɪ* farqlanishi kuzatilmaydi.
- 2. *ir* > *ij*; *iyt* > *išt* kabi undoshlar almashuvi mavjud.
- 3. *t* ning yumshashi va *e* ga o'tishi kuzatiladi *t* > *e*: *tuš* - *ēuš* "tush";

4. *ç* > *ç* "tish".

4. Tor unlilardan oldin *s* > *ç* ga o'tishi: *sızıq* < *çızıq*;

5. *q/k* undoshlari unlilar o'rtasida o'zgarmaydi.

Uyg'ur lahjalariga xo'tanliklar (400 kishi) tilini ham kiritish mumkin. Ularning tillarini turli olimlar turli xalq tillariga: B.V. Vladimirsov uyg'ur tiliga, H. Vamberi o'zbeklar tiliga, G.N. Potanin qirg'izlar tiliga tegishli deb bilishgan. Xo'tanliklar tilida turli tillarning, xususan, yangi uyg'ur tilining (so'z oxirida *ğ* qo'llanishi: *ocağ* "o'choq") belgilari saqlangan.

Ozarbayjon tili

Ozarbayjon tili – Ozarbayjon Respublikasining milliy va davlat tilidir. Ozarbayjonlarning umumiy soni 10 mln. kishidan ko'proq, shundan 5 milliondan ko'proq qismi Eronda yashaydi. Ozarbayjonlar ko'p urug'li xalq hisoblanadi, ya'ni ular Eronda yashovchi shahsuvanlar (250 ming), kojarlar (35 ming), qashqaylar (500 ming), bahorlu, inonlu, teymurtash, qaral, xurosoni, pichoqchi, garagozli (turkman va ozarbayjon qabilalari qarishmasidan kelib chiqqan - 350 ming kishi); avsharlar Eron va Afg'onistonda (500 ming kishi) istiqomat qilishadi; qorapapaxlar yoki terekemlar Turkiya va Eronda yashashadi (100 ming kishi). Ozarbayjon tili o'g'uz tillari guruhining o'g'uz-saljuq kichik guruhiga kiradi.

Turk tili

Turk tili Turkiya Respublikasidagi turk xalqining (50 mln.k.) milliy va davlat tilidir. Turk millati Bolgariya, Sloveniya, Kipr, Gretsiya, Eron, Suriya kabi Osiyo va Yevropa mamlakatlarida (200 ming), Amerikada (40ming kishi), Afrika va Avstraliyada (2 ming kishi atrofida) yashaydi. Turk tili o'g'uz guruhining o'g'uz-saljuq kichik guruhiga mansub. Onado'li turklari usmoniylik yoki usmonli turklar nomi bilan mashhur. Adabiyatlarda ularning qabila nomlari "ottoman turklari" yoki "ottomonliklar" ekanligi, G'arbga Osiyodan kelib qolishgani ta'kidlanadi. Saljuqiylar va boshqa o'g'uz qabilalari X–XI asrlarda ko'chib kelishgan bo'lsa ham, turklar xalq sifatida XIII asr oxirlarida shakllangan.

Hozirgi turk tili XIX asr o'rtalarida adabiy til sifatida yuzaga keldi. Turk jonli tili ikki sheva guruhidan iborat: a) dunay-turk – adrianopol, makedoniya, adakal, bosniya shevalari guruhi; b) sharqiy onado'li – kastamun, oydin, konya, karaman, sivas, anqara, smirin shevalari guruhi.

Turk adabiy tili arab va fors tillarining kuchli ta'siri ostida rivojlandi. Shuning uchun eski turkiy yozma adabiy tili va xalq jonli till ushbu jihatidan uchga bo'linadi. Birinchi uslub – so'zlashuv tili bo'lib, o'z xususiyatlarini saqlagan. Turk sultonlari fikricha, u *kaba turkcha*, ya'ni “qo'pol turk tili deb ataladi. Ikkinchi uslub – tabaqaga xoslangan til, bunga savdogarlar, hunarmandlar va shaharliklar tili kiradi (u *orta turkcha* “orta turk tili” deb ataladi) va bu til arabcha-forscha lug'aviy birliklar bilan boyigan.

Hozirgi turkiy adabiy tilining asosini Istanbul va Anqara shevalari tashkil qiladi. Adabiy til rivoji uchun boshqa shahar shevalari ham o'z hissasini qo'shmoqda, biroq qishloq shevalari eski xususiyatlarini saqlab qolmoqda.

Tatar tili

Tatar tili Tatariston Respublikasining milliy adabiy tilidir. Shuningdek, tatar xalqi boshqa qo'shni viloyatlar va Sibir (Tomsk, Babarin, Tyumen, Tobolsk)da yashaydilar, ularning umumiy soni 7.5 mln. Bundan tashqari, Ruminiya va Bolgariyada 50 ming, Turkiya va Xitoyda 30 ming tatar millati vakillari istiqomat qiladi.

Tatar yozma tili ham Oltin O'rda davrida yuzaga keldi, uning taraqqiyoti, dastlab, uyg'ur tili va yozuvi hamda qoraxoniylar davri bilan bog'liq holda kechdi; bu paytda yozuv ishlari kotiblar – uyg'urlar qo'lida edi. Jo'ji ulusining g'arbida Qutb tomonidan bitilib (XIV asr), bizgacha yetib kelgan “Xusrav va Shirin” dostoni, To'xtamishxon, Temur Qutlug' va boshqa xon yorliqlarida uyg'ur tilining ba'zi elementlari saqlanib qolgan.

Qadimgi uyg'ur yozuvidan foydalangan xalqlar tilida qadimgi turkiy til xususiyatlari saqlanib qolgan. Bu ta'sir eski o'zbek adabiy tilida bo'lganidek, tatar tilida ham o'z ifodasini topgan.

Hozirgi tatar tilining asosini markaziy va shimoliy lahja tashkil qiladi. Tatarlar ham arab alifbosidan foydalanganlar. XX asrning 20-yillarida arab alifbosi isloh qilinib, tatar tili uchun xos bo'lmagan harflar chiqarib tashlandi, kerakli harflar qo'shildi; unilar uchun maxsus harflardan foydalanildi. 20-yillar oxirida lotin alifbosiga o'tildi, 1938-yilda rus (kirill) alifbosi asosidagi tatar yozuvi joriy etildi. Hozirgi tatar tili alifbosida 39 ta harf mavjud.

Qrim-tatar tili

Qrim-tatar tili Oltin O'rda adabiy tilida bitilgan ko'p sonli yozma yodgorliklar, Qrim xoni (Saodat Girey) yorliqlari hamda boshqa hujjatlarda ham o'z aksini topgan. Qrim-tatar yozuvi bir necha bor isloh qilindi: dastlab, yozuv arab alifbosida bo'ldi, so'ng lotin, rus (kirill) grafikasiga o'tkazildi. Qrim-tatar tili genetik jihatdan belorus va litva tatarlari bilan ham aloqador; qrim yahudiylari ham qrim-tatar tilida gapirishgan.

Qamasin tili

Qamasin tili unchalik katta bo'lmagan qamasinliklar (400 kishi) tili, ular (qamasi, qanmaji) Krasnoyarsk o'lkasidagi Mana, Kana daryolarining yuqori oqimlarida istiqomat qilishadi. Qamasin mustaqil til emas, so'z o'rtasida va oxirida *r~t/g~z/s~y* fonetik o'zgarishi va *z/s* belgisi ekanligi bilan xakas tiliga o'xshaydi.

Qamasinlar o'z yozuviga ega emas, ular rus alifbosida ish olib borishadi.

Boshqird tili

Boshqird tili Boshqirdiston Respublikasining milliy va davlat tilidir (boshqirdlar soni 2 mln. kishi). Boshqird jonli tili ko'p shevali bo'lib, ularni ikki lahjaga ajratish mumkin: *quvaqan* yoki *tog'llar* lahjasi. Birinchi lahja Boshqirdistonning shimoli-sharqi va janubi-sharqidagi tatarlar tili hisoblanadi; ikkinchi lahja respublika janubi-g'arbiy hamda markaziy tumanlari aholisining tilidir.

Boshqird tilining ayrim dialektlari ha'zi belgilari bilan boshqird adabiy tilidan, boshqird tilining o'zi esa boshqa turkiy tillardan umumiy xususiyatlari bilan ajralib turadi (bu holat boshqird tilining G'arbiy xun tarmog'i qipchoq-bulg'or guruhiga kirishi bilan ham izohlanadi). Ushbu xususiyat, ayniqsa, boshqird tilining undoshlar tizimida ko'rinadi; unlilar silsilasi tatar tili bilan bir xil.

Undoshlar tizimining asosiy xususiyatlari:

a) *z* fonemasining faqat o'zlashma so'zlarda uchrashi, o'z qatlam so'zlarida *z'* qo'llanishi: *qiz* (*qiz* o'rnida);

b) *ɟ* faqat o'zlashma so'zlarda, o'z qatlam so'zlarida *s* fonemasining qo'llanishi: *bisug* (*bicag* o'rnida) "pichoq";

d) ayrim o'zlashma so'zlar oxiridagi *s* (masalan, tatar tilidan o'zlashgan) boshqird tilidagi *ʃ* bilan almashadi: *baʃ* - (*bas*- o'rnida "besmoq");

e) soʻz va qoʻshimchalar boshida keladigan *s* undoshining (tatar tilidan yoki boshqa turkiy tillardan oʻzlashgan) boshqird tilidagi *h* bilan almashuvi: (*hiyir* oʻrnida) “sigir”;

f) soʻz boshida keladigan *b* undoshining (ayrim shevalardan tashqari) *p* bilan almashuvi: *bisag* (*pisag* oʻrnida) “pichoq”;

g) soʻz boshida tatar tilidagi *y/j/яç* oʻrnida *y* undoshining qoʻllanishi: *yir* (*яçir* oʻrnida) “yer”.

Boshqird xalqi va tili koʻplab xalq va tillarning oʻzaro aloqadorligidan shakllangan, bu aloqadorlikni boshqird tilida uchrovichi tatarchu, qipchoqcha, bulgʻorcha unsurlarning mavjudligi tasdiqlaydi.

Boshqird jonli tili Oltin Oʻrda xonligining qulashidan soʻng shakllangan boʻlsa, boshqird adabiy tili XX asr boshlarida yuzaga keldi. Bungacha boshqirdlar, dastlab, eski tatar tilidan, soʻngra yangi tatar tilidan foydalanishgan. Boshqirdiston Muxtor Respublikasi tashkil etilgach, boshqird milliy tili *quvaqan* va *yurmatik* dialektlari asosida shakllangan. Boshqird yozuvi, barcha gʻarbiy turkiy xalqlaridagidek, dastlab, arab, keyin lotin va eng soʻngida, rus alifbosi asosida ish olib bordi. Hozirgi boshqird tili har tomonlama rivoj topgan, unda koʻp sonli gazeta va jurnallar nashr qilinadi, taʼlim tizimi ish olib boradi.

Qaraim tili

Qaraim tili (qaray), Litvaning Vilayus shahrida, Troki va Ponevejis, Ukrainaning Lutsk va Galich shaharlarida, shuningdek, Qrim yaqinidagi Yevpatoriya shahrida yashovchi qaraim xalqining tilidir. Bu tilda soʻzlashuvchilarning umumiy soni 10 ming kishini tashkil qiladi.

Hozirgi qaraim jonli tili uch lahjaga boʻlinadi: 1) shimoliy lahja, bu lahjada Litva qaraimlari, xususan, Vilnyus va Troki qaraimlari soʻzlashadi; 2) janubiy lahja, bu lahjada Lutsk va Galich qaraimlari gaplashadi; 3) qrim lahjasi.

Shimoliy qaraim lahjasining asosiy xususiyatlari:

a) birinchi old qator unlining orqa qator unlilariga aylanishi; keyingi undoshlarning yumshoq talaffuz qilinishi:

e>ʼa, masalan, *sʼandʼan* (janubiy lahjada *sʼendʼen* “sendan”);

o>ʼo, masalan, *kʼolʼagʼa* (janubiy lahjada *kolege*<*kolienke* “soya”);

b) *ŋ*>*n* undoshlarining *y* ga oʻtishi: *maya* (janubiy lahjada *mana*>*mana* “menga”); janubiy lahjada *ataŋ*>*atan* “otang”.

Janubiy lahjaning shimoliy lahjadan farqlari:

a) lah undoshlarining lablanmagan undoshlarga o'tishi, masalan: *elġen* (shimoliy lahjada *olġan* "o'lgan");

i>u o'tishining mavjudligi, masalan: *its* (janubiy lahjada *uo*: "uch"; s ning s ga o'tishi: *ilis* (janubiy lahjada *ulus*) "ulush".

b) *š*>*s*: sirg'aluvchi *š* undoshning *s* ga o'tishi, bu holat balqar tili hamda tatar tilining barabin shevasida ham uchraydi: *yasırın* (shimoliy lahjada *yasırım*);

c>*s* (ts): *halsıq* shimoliy lahjada *halčix* "balchiq");

j>*z* almashuvi: *atsı zanlı* (shimoliy lahjada *aci janlı* "g'amgin");

d) *t*'i - ġi>k'i<gi almashuvi: *k'is* "tish"; *k'iyermen* (*t'iyirmen* o'rnida "tegirmon").

Qaraim lahjasi qrim-tatar tiliga yaqinligi bilan xarakterlanadi.

Qaraim tili turkiy tillarning mo'g'ullar bosqiniga qadar mavjud bo'lgan xususiyatlarini saqlagan. V.V.Radlov va T.Kovalyovlarning likricha, qaraim tili polovets tiliga yaqin, qaraimlar esa polovets (kuman) larning avlodlaridir. Hozirgi qaraimlarning tillari eng qadimgi turkiy tildan hisoblanadi. Qaraimlar dastlab, bulg'or, hazar, o'g'uz yoki o'z, pecheneglar qabila ittifoqiga, keyinchalik, qipchoq-polovetslar ittifoqiga kirishgan. Qipchoq-polovetslar ittifoqi mo'g'ul-tatarlar ta'siri turkiy xalqlar tiliga singib borayotgan bir davrda shakllandi va shundan keyin polovetslar qaraimlar tarkibiga o'tdi. Sharqiy Yevropada qaraimlar hazarlar va boshqa turkiy xalqlari bilan ham diniy, ham etnik umumiylikka ega edi. Bu tildagi ko'plab lahjalar, shevalar qaraim xalqining ko'p urug'li bo'lganligini ko'rsatadi. T.Kovalyovning ta'limiga ko'ra, polovets tilining xususiyatlari qaraim tiliga mo'g'ullar bosqinidan so'ng o'tgan. Shuning uchun ham bu o'zlashmalar o'zida polovetslik xususiyatini hozirgacha saqlab qolgan.

Qaraim jonli tili qator belgilariga ko'ra mustaqil til, biroq, u bir tomondan, qadimgi qipchoq (polovets) tillari guruhiga kirsam, ikkinchi tomondan, shu guruhga xos bo'lgan hozirgi tillarning xususiyatlarini o'zida mujassam etgan.

Qaraim yozuvi dastlab iudaistlar yozuvida shakllangan bo'lib, tor doirada - faqat diniy tizimda ishlatilgan, ya'ni, cherkov kitoblarini yozishdagina qo'llangan. Faqat XX asr boshlarida qadimgi yahudiy alifbosi asosidagi qaraim yozuvida vaqtli matbuot - gazeta va jurnallar nashr qilina boshladi, bu madaniyat yo'nalishlari faqat tarjima xarakteriga ega edi: qaraim tilida nashr qilingan she'riyat, folklor namunalari va

boshqa yozuvlar faqat tarjimachilik xarakteriga ega, tarqalish doirasi ham juda tor edi. Hozirgi qaraimlar esa Litva tarkibiga kirgan, ular rus tilidan hamda kirill yozuvidagi qaraim adabiy tilidan to'liq foydalanishmoqda.

Qumiq tili

Qumiq tili Dog'istonda yashovchi qumiqlar (umumiy soni 200 ming kishi) tili bo'lib, qipchoq tili guruhining qipchoq-polovets kichik guruhiga kiradi. Bu til mo'g'ullar bosqiniga qadar qipchoq va o'g'uz qabilalarining birlashuvidan yuzaga kelgan. Qumiq tili boshqa qipchoq va qipchoq-polovets tillaridan (leksik xususiyatlaridan tashqari) quyidagi belgilari bilan farqlanadi:

a) so'z boshida jarangsiz k o'rnida g jaranglisining qo'llanishi: *gisi* (kisi o'rnida);

b) portlovchi-cho'ziq x, h undoshlarining mavjudligi;

d) qumiq tili uchun quyidagi grammatik shakllar xarakterli: ravishdosh shakllari *-agan/-egen*, qaratqich kelishigining qisqa shakllari *-ni/-ni* sifatdosh qo'shimchasi *-ar/er* va *-ir/ir* ning qo'llanishi.

Qumiq adabiy tilining asosini xasavyurt va bo'ynoq lahjalari tashkil etadi. Bu til 1917- yildan keyin tashkil topdi. Qumiq tili dastlab, arab yozuvida, keyin lotin yozuvida, 1939 -yildan so'ng rus alifbosi asosida ish olib boradi. Hozir qumiq tilida gazetalar, jurnallar, siyosiy hamda hadiy adabiyotlar, shuningdek, boshlang'ich va o'rta maktab darsliklari, qo'llanmalari nashr qilinadi.

Gagauz tili

Gagauzlar Ukraina va Moldaviyaning Bendera hamda Izmail tumanlarida (200 ming kishi), Shimoliy Bolgariya va Ruminyada (5 ming kishi) yashashadi. Gagauzlar Bessarabiya gagauzlari, Dunayorti gagauzlariga, bular, o'z navbatida, shimoliy yoki bulg'or hamda g'arbiy va Yunoniston gagauzlariga bo'linadi.

Gagauzlarning turli-tuman hududlarda joylashuvi turli sheva va dialektlarni keltirib chiqargan. Gagauz tilida o'g'uz tili belgilari ustun. Lahjalar, asosan, leksik xususiyatlari bilan farqlanadi.

Gagauz tiliga bolqon turklari, gajal, tozluq, gerlovliklar, qizilboshlar, yuruq, qaramanli, surg'uch qabilalarining tillari yaqin. Gagauzlar va bolqon turklari bulg'or, o'g'uz, qipchoq urug'larining avlodlari hisoblanadi. Shuningdek, gagauz tili o'g'uz tili guruhiga kirishi bilan birga, bulg'or tili bilan aloqador, xususan, qipchoq-polovets va qaraim tillari bilan hamkorlikda bo'lib kelgan.

Bundan tashqari, gagauz tilining shakllanishida roman (rumin va moldaviya), ayniqsa, slavyan (rus va bolgar) tillarining ham ta'siri sezilarli. Bu ta'sir nafaqat leksika sathida, balki sintaksisda ham mavjud. Gagauz tilida gap qurilishi, gapda so'zlar tartibi rus tilidagi kabidir.

Truxman tili

Truxman tili Stavropol turkmanlarining tilidir: truxmanlar Turkmanistondan ko'chib kelishgan va Stavropol o'lkasining turli joylarida o'rnashishgan. Bu Shimoliy Kavkaz turkmanlari chavdur, sonchxoji va ikdir kabi kichik urug'lar bilan bog'liq xalqlardir.

Truxman tili turkman tilining asosiy belgilarini saqlab qolgan, biroq unga qo'shni no'g'ay tili sezilarli darajada ta'sir ko'rsatgan. No'g'ay tilining truxman tilidagi ta'sirini, quyidagicha guruhlash mumkin:

Fonetika sohasida:

a) cho'ziq unlilar sifatining o'zgarganligi, masalan, *ac* (*aac* o'rnida), *yol* (*yool* o'rnida), *tasla* (*duasla* o'rnida);

b) *a* va *e* unlilari ishtirokidagi lab uyg'unligining yo'qolganligi: oturon *il oturan* "o'tirgan" *kopak // kopek* "it".

d) so'z boshida va unlilar orasida kelgan jaranglining jarangsizlashuvi (*m > g*). Masalan: *tas* (*daš* o'rnida), *etih // edip* "etib".

e) *p* va *q* portlovchi undoshlarining unlilar orasida sirg'aluvchi undoshlarga o'tishi: *teva* (*depa* o'rnida) "tepa", *çixar* - (*çiqar* - o'rnida).

Grammatika sohasida:

a) ko'plik shaklining *n, ŋ, m* sonor undoshlaridan keyin *-nar // -ner* ko'rinishlari borligi;

b) sifatdoshning bo'lishsiz shakli *-mas/-mes* ning qo'llanishi;

d) *baradurin/ baryaturin* fe'l shaklining ishlatilishi (turkman tilida *borar* va *barodiran*) "boradigan".

Turkman va truxman tillarining leksik sathdagi farqlanishi ham kuzatiladi. Truxman tilining bir qancha shevalari bor, bu shevalar no'g'ay va boshqa tillar bilan aloqadorlikda yuzaga keladi.

"Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi" fanidan referat mavzulari

1. Turkiy tillar haqida umumiy ma'lumot.
2. "Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi" kursida o'rganiladigan asosiy masalalar.

3. Turkiy tillar tasnifi.
4. Turkiy tillarning fonetik xususiyatlari.
5. Turkiy tillarda unli lar tizimi. Singarmonizm hodisasi. Ikkilamchi cho'ziqlik.
6. Turkiy tillarda undoshlar tizimi.
7. Hozirgi turkiy tillar leksikasining qiyosiy tahlili.
8. Turkiy tillar taraqqiyotidagi leksik-semantik o'zgarishlar.
9. Turkiy tillar leksikasining iste'mol doirasiga ko'ra tasnifi.
10. Iste'mol doirasi chegaralangan so'zlar.
11. Turkiy tillarda terminologiya masalalari.
12. Turkiy tillarning umumiy grammatik xususiyatlari.
13. Turkiy tillarning morfologik xususiyatlari.
14. Turkiy tillarning umumtaraqqiyot bosqichiga xos morfologik xususiyatlar.
15. Turkiy tillarning agglyutinativ tabiati.
16. Turkiy tillarda affiks al morfemalar taraqqiyoti.
17. Affikslar tarkibidagi o'zgarishlar. Sodda va murakkab affikslar. Affikslarning monofunksional xarakteri.
18. Grammatik ko'plik tushunchasining ifodalanishi.
19. Turkiy tillarda kelishiklar tizimi.
20. So'zlarni turkumlarga ajratish mezonlari.
21. Ot turkumiga xos grammatik kategoriyalar.
22. Sifatning morfologik xususiyatlari.
23. Turkiy tillarda son va uning xususiyatlari.
24. Turkiy tillarda olmoshlar.
25. Fe'lning grammatik kategoriyalari.
26. Grammatik ma'noning ifodalanishi.
27. Turkiy tillarda turkum sinkretizmi. Ot-fe'l sinkretizmi.
28. Turkiy tillar grammatik qurilishining tarixiy-tipologik xususiyatlari.
29. O'rxun - enasoy yozuv yodgorliklarining fonetik, grammatik xususiyatlari.
30. Turkiy tillarning hozirgi taraqqiyot darajasi.
31. Qozoq, qoraqalpoq, qirg'iz tillarining sintaktik xususiyatlari.
32. Tuva, buryat, boshqird tillarining o'ziga xos sintaktik tabiati.
33. Turkman, ozarbayjon, turk tilining grammatik xususiyatlari.

34. Turkiy tillar leksikasi.

32. Yordamchi soʻzlar va ularning vazifalari.

33. Sonomimema va videomimemalar.

Ayrim terminlar izohi

Agglutinativ tillar – oʻzak va qoʻshimchalar chegarasi aniq boʻlgan tillar

Arxaizm (yun.) – maʼlum davr uchun eskirgan, isteʼmoldan chiqib boshlagan til birligi (soʻz, frazeologizm va b.).

Affiks (lot.) – qoʻshimcha.

Assimilyatsiya – qator kelgan nutq tovushlarining bir-biriga taʼsir qilib oʻziga moslashtirishidir.

Bogʻlama – feʼl boʻlmagan soʻzni feʼlga xos maʼno va vazifaga moslovchi yordamchi feʼl.

Dialekt (yun.) – umumxalq tilining maʼlum bir hududda qoʻllanadigan koʻrinishi.

Fonetik transkripsiya – talaffuzni aniq ifodalashga xizmat qiladi va xorijiy tillar lugʻatida keng qoʻllaniladi. Har bir talaffuz qilingan tovushni aks ettirish fonetik transkripsiyaning asosiy vazifasidir. Transkripsiya har qanday alfavitga asoslangan boʻlishi mumkin. Baʼzi maxsus tovushlarni belgilash uchun esa diakritik belgilardan, boshqa alifbelardan qoʻshimcha belgilar olishdan, mavjud belgilarni teskari yozish yoʻlidan foydalaniladi. Fonetik transkripsiya chet tilini oʻrganishda muhim ahamiyatga ega.

Fonematik transkripsiya – Grammatika kitoblarida misollarning morfologik strukturasi koʻrsatish uchun koʻproq ishlatiladi, chunki bunday hollarda soʻz talaffuzidan koʻra soʻz tarkibi ahamiyatlidir; mazkur transkripsiya asosan fonemalarni qanday oʻrinda ishlatilgan boʻlishidan qatʼi nazar, doim bir xil belgi bilan koʻrsatishdir.

Flektiv tillar – oʻzak morfema va affiksial morfema chegarasini ajratish qiyin boʻlgan tillar.

Unga xos belgilar:

- bir affiks bir necha maʼnoni beradi
- affiks bir vaqtda ham shaxs, zamon va sonni koʻrsatishi mumkin.
- affiks bir necha variantga ega boʻlishi mumkin
- oʻzak va negizga affikslar qoʻshilganda tovushlar almashinuvi kuzatilishi mumkin.

- o'zak va negiz, negiz va grammatik affikslar o'rtasidagi chegarani belgilash qiyinchilik tug'diradi.

Fonetika – tilshunoslikning nutq tovushlari, ularning hosil bo'lishi, tiplari, tovushlar o'zgarishi, bo'g'inlar, ularning tuzilishi tiplari, strukturasi; urg'u, urg'u tiplari va intonatsiya haqidagi tarmog'idir.

Grammatika– (yun.)-tilshunoslikning so'z shakllari (shakl yasalishi), so'z birikmalarining turlari, gap turlari (tilning grammatik qurilishi) haqidagi bo'limi.

Grammatik ma'no – so'zning shakliy qismi grammatik shakli ifodalaydigan ma'no.

Grafika (yun.) –nutq tovushlarini yozib ifodalash vositalarining muayyan tuzilishi.

Leksema (yun.) – tilning lug'at tarkibiga xos birlik; til qurilishining lug'aviy ma'no anglatuvchi birligi.

Numerativ–hisob so'zlari.

Olinma so'z - o'zlashma so'z.

Qiyosiy fonetika – qardosh tillar uchun umumiy hodisa va qonuniyatlarining holati, qo'llanish miqdorlari, o'ziga xosligi qiyos qilinadi.

Singarmonizm – unli tovushlarning moslashuvi, ohangdoshligi, uyg'unligi demakdir. Bu hodisa faqat turkiy tillarda uchraydi.

Tavsifiy fonetika – nutq tovushlari, ularning xususiyati va xarakteri qayd etiladi. Fonetikaning sillabika, akustika, intonasiya, tovush o'zlgarishi va uning qonuniyatlari haqida ma'lumot beriladigan sohasi.

Tarixiy fonetika – nutq tovushlari taraqqiyoti o'zgarishi bilan bog'langan hodisalar, qonuniyatlar beriladi. Tilga xos fonetik jarayonlar tarixiy yodgorliklar orqali yoritiladi.

Transkripsiya – tovush va harf orasida nomutanosiblik bor bo'lgan tillarda ushbu yozuv muhim ahamiyat kasb etadi, undan o'qish-o'qitish ishlarida keng foydalaniladi.

Shartli qisqartmalar:

BN– Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома.-Тошкент: “Шарк” НМАК -2002.

ДТС – Древнетюркский словарь.-Л.:Наука,1969.-676 с.

ДЛТ – Девону луготит турк. I– III.-Тошкент, 1960–1963. I.500 б.; II.428 б.; III.463 б.

ЭСТЯ – Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков.-М.: Наука, 1974–1989.

О‘ТЕЛ–Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). -Тошкент, 2000. -600 б.

QR–Носириддин Бурхониддин ўғли Рабғузий. Қисаси Рабғузий.- Тошкент, 1992.

boshq.	- boshqird tili	gag.	- gagauz tili
no‘g‘.	- no‘g‘ay tili	olt.	- oltoy tili
ozarb.	- ozarbayjon tili	qad.t.	- qadimgi turkiy til
qar.	- qaraim tili	q-qalp.	- qoraqalpoq tili
q.-balq.	- qorachoy-balqar tili	qirg‘.	- qirg‘iz tili
qum.	- qumiq tili	qoz.	- qozoq tili
tat.	- tatar tili	turk.	- turk tili
turkm.	- turkman tili	tuv.	- tuva tili
uyg‘.	- uyg‘ur tili	xak.	- xakas tili
chuv.	- chuvash tili	yoq.	- yoqut tili
o‘zb.	- o‘zbek tili		

Adabiyotlar

1. Abdurahmonov G., Shukurov Sh. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. -Toshkent, 2009.
2. Абдурасулов Ё. Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси.-Тошкент: Фан,2009. -259 б.
3. Абдурахмонов А., Рустамов А. Қадимги туркий тил.-Тошкент: Ўқитувчи, 1984.
4. Абсалямов Э.Э. Наречие в современном башкирском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол.наук. -М., 1974.
5. Агламова М.Т. Способы выражения повелительности и желательности в тюркских языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. -Ташкент, 1966.
6. Азербайжан дилинин грамматикасы. I. II. -Бақы, 1960.
7. Азербайжан дилинин диалектоложии лугәти.- Бақы. 1974.
8. Айдаров Г. Язык орхонского памятника Бильге - Кагана. - Алма -Ата, 1966.
9. Аманжолов А.С. Материалы и исследования по истории древнетюркской письменности. Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. - Алма-ата, 1975. -49 с.
10. Амансарыев Ж. Туркмен диалектологиясы. - Ашгабат,1970.
11. Андреев И.А. Чувашский язык. - М., АН СССР, 1966.
12. Arıkoğlu, Ekrem. Örneklı hakasça – türkçe Sözlük.- Ankara, 2005.-558 s.
13. Аспекти компаративистики.- М., РГГУ, 2007.-380 с.
14. Атаныязов С. Туркменистанын топонимиясы. - Ашгабад: Ылым, 1981.-176 б.

15. Әхәтов Г. Х. Хәзерге татар теленең лексикасы. - Уфа: Ун-т. 1975.-131 б.
16. Аширалиев К. Древнетюркские элементы в современных тюркских языках. На материале орхон-енисейских памятников. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - Фрунзе, 1969. -21 с.
17. Аъламова М. Туркий тилларда буйрук-истак майли // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент, 1966.-№4.-Б.30-34.
18. Базарова Д.Х., Шарипова К.А. Развитие лексики тюркских языков Средней Азии и Казахстана. - Ташкент: Фан, 1990.
19. Баскаков Н.А. Тюркские языки. - М., 1960.
20. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. - М., 1969.
21. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. - М., Наука, 1979.
22. Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и её изучение. - М.: Наука, 1981.
23. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. - М., Наука, 1988.
24. Благова Г.Ф. Тюркское склонение в ареально-историческом освещении. - М.: Наука, 1982.
25. Бурлак С.А., Старостин С.А. Сравнительно-историческое языкознание. - М., 2004.
26. Boz Erdoğan. Yaman Ertuğrul. Üniversiteler için türk dili (yazılı ve sözlü anlatım). - Savaş yayınevi, 2011.
27. Дадабаев Х.А. Сословная терминология в старотюркских письменных памятниках XIV–XV вв. // Адабий мерос. - Тошкент, 1989.- №2 (48).-Б. 17-27.

28. Дадабаев Х., Юнусов А. Наименование единиц административно-территориального деления в старотюркских письменных памятниках XI–XIV вв. // Адабий мерос. - Ташкент, 1990. - №53. - Б.36-41.
29. Дадабаев Х.А. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI–XIV вв. - Ташкент: Фан, 1991. - 168с.
30. Дадабаев Х. Историко-лингвистический анализ лексики старописьменных памятников. - Ташкент: Фан, 1994. - 156 с.
31. Данилова Н.И. О соотношении личных и указательных местоимений в якутском языке // Исследования по якутской грамматике и диалектологии. - Якутск, 1979.
32. Dil arařtırmaları. Uluslararası hakemli dergi. - Ankara, 2007.
33. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. - М.: Наука, 1962.
34. Дыренкова Н.П. Тофаларский язык // Тюркологические исследования. - М., 1963.
35. Дьячковский Н.Д. Звуковой строй якутского языка. Ч. I: Вокализм. - Якутск, 1976.
36. Егоров В.П. Этимологический словарь чувашского языка. - Чебоксари. 1964.
37. Гаджиева Н.З. Синтаксический строй тюркских языков. - Казань, 1963.
38. Caferoglu A, Türk dili tarihi, I. II. 3-baskı. - Istanbul: Enderun Kitabevi, 1969. - S.247.
39. Gokdag, dt. Bilgehan A. Salmas Agzi. Güney Azerbaycan Türkçesi Uzerine Bir Inceleme. Karam yayınlari | 16. - Çorum, 2006. - 261 s.
40. Иванов С.Н. Родословные древнетюрк. Абу-л-Гази-хана: Грамматический очерк. - Ташкент. 1969.

41. Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков. - М., 1971.
42. Исследования по якутской грамматике и диалектологии. - Якутск, 1979.
43. Исследование по лексике и грамматике тюркских языков. - Ташкент: Фан, 1980. - 148 с.
44. Исмоилов И., Мелиев К., Сапаров М. Ўрта Осиё ва Қозоғистон туркий тиллари лексикасидан тадқиқот. - Тошкент: Фан, 1990. - 257 б.
45. Исхаков Ф.Г. Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка: Фонетика и морфология. - М., 1961.
46. Исхаков А. Қазақ тілі морфологиясы. - Алма-Ата, 1964. - 279 с.
47. Исхоков М., Содиков Қ., Омонов К. Мангу битиглар. - Тошкент: ТДШИ, 2009.
48. Закиев М.З. О периодизации истории тюркских письменных литературных языков // Советская тюркология, 1975. - №5. - С.3-11.
49. Зиннатуллина К.З. Залог глагола в современном татарском литературном языке. - Казань, 1969.
50. Золхоев В.И. Фонология и морфология агглютинативных языков (особенности функционирования систем фонем). - Новосибирск, 1980.
51. Kasapoğlu Çengel. Hülya. Kırgız Türkçesi Grameri. Ses ve şekil bilgisi, Akçağ /700. - Ankara, 2005. - 424 s.
52. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. - М., 1964. - 215 с.
53. Кононов А.Н. О фузии в тюркских языках // Структура и история тюркских языков. - М., 1971.

54. Кононов А.Н. Грамматика тюркских рунических памятников VII-IX вв. - Л., 1980.
55. Коркина Е.И. Наклонения глагола в якутском языке. - М., 1970.
56. Кормушин И.В. Явление фузии в истории алтайских языков и его значение для решения проблемы общности алтайских языков // Проблемы общности алтайских языков. - Л., 1971.
57. Кормушин И.В. Древние тюркские языки. Учебное пособие. - Абакан: Изд. Хакасского ГУ им. Н.Ф.Катанова. 2004.
58. Котвич В. Исследования по алтайским языкам. -М., 1962.
59. Котвич В. Местоимения в алтайских языках // Исследования по монгольской филологии. - М., 1978.
60. Левитская Л.С. Историческая морфология чувашского языка. - М., 1976
61. Лингвистический энциклопедический словарь. - М.: Сов. Энци-я, 1990. -685с.
62. Лексика тюркских языков. Историческое развитие лексики тюркских языков. - М., 1961. - 467 с.
63. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. - М.-Л.:АН СССР, 1951. -451.
64. Махмуд Кошгарий. Девону дуготит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. - Тошкент, 1960-1963. Т. I-III; Индекс-лугат, 1967.
65. Махматкулов М. Аналитический способ словообразования в языке древнетюркских памятников. Автореф. дисс. ...канд филол. наук.-Ташкент, 1973.-21 с.
66. Миртожиев М. Ўзбек тили фонетикаси. - Тошкент: Фан, 2013.

67. Мусабаев Ғ. Қазіргі казак тіліндегі сын есім категорияси. - Алма-Ата, 1961
68. Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. - М., 1964.
69. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (Западно-кыпчакская группа). - М.: Наука, 1975. - 359 с.
70. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. - М.: Наука, 1984. -228 с.
71. Мусаев К.М. Синтаксис караимского языка. - Москва, 2003.
72. Муталлибов С.М. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. - Тошкент, 1959.
73. Мухторова А. Ўзбек адабий тили тарихи. - Тошкент: Ўқитувчи, 1995. - 160 б.
74. Наджиб Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI–XIV вв. - М., 1989.- 281 с.
75. Насилов В.М. Язык орхоно-енисейских памятников. - М.: МГУ, 1960.-101 с.
76. Насилов В.М. Древнеуйгурский язык. - М., 1963.
77. Насилов В.М.Язык тюркских памятников уйгурского письма XI–XV в.в.-М., 1974.
78. Натачкова Д.Ф. Материалы к изучению истории лексики хакасского языка. В. кн: Вопросы хакасской филологии. - Абакан. 1962.- С.18-20:
79. Necatî Şen, Arş. Çör. Ülker. Sivas İli ve Yöresi Ağızları. Etnik Yapı–Dil İncelemesi. Metinler. Sözlük. - Ankara: Gazi Kitabevi, 2006. XXXIX -724 s.

80. Нейматов Х. Историческая морфология узбекского языка XIV-XV веков. - Ташкент: Фан, 1988.
81. Orhon bildirileri kitabı. Afyonkarahisar. 2010.
82. Очерки сравнительной морфологии алтайских языков. - Л.: Наука, 1978.
83. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка: фонетика и морфология. - М., 1964.
84. Поцелуевский А.П. К вопросу о происхождении форм настоящего времени в тюркских языках юго-западной группы. - Ашхабад, 1975.
85. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. - СПб.: Типография Императ. Академии наук, 1893-1905. I.-1052с.; II.-181-1 с.
86. Раджабов А.А. Язык орхоно-енисейских памятников древнетюркской письменности. Автореф. дисс. - канд. филол. наук. - Баку, 1967.-19 с.
87. Рассадин В.И. Фонетика и лексика тофаларского языка. - Улан-Удэ, 1971.
88. Рассадин В.И. Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. - М., 1978.
89. Рассадин В.И. Монголо-бурятские заимствования в сибирских тюркских языках. - М: Наука, 1980.-116 с.
90. Рафиев А. Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси. - Тошкент, 2004.
91. Рахмонов Н. Қадимги туркий тил. - Тошкент, Ўқитувчи, 1989.

92. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг туркий катлами. - Тошкент: Университет, 2001. -350 б.

93. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. - Тошкент: Mumtoz so'z, 2011.

94. Рустамова С. Махмуд Кошғарий лугатининг лексикографик хусусиятлари. Филол. фан. номзоди. ...дисс. - Тошкент, 1998. -24 б

95. Сагиндиқов Б. Сравнительный анализ лексики тюркоязычных памятников XIV века: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. - Алма-Ата, 1977. -32 с.

96. Санжеев Г.Д Сравнительная грамматика монгольских языков. - М., 1963.

97. Сафаров М. Наблюдения по лексике тюркских языков // Исследования по лексике и грамматике тюркских языков. - Ташкент: Фан, 1980.-С.126-130.

98. Севортян Э.В. О некоторых вопросах структуры предложения в тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. III. Синтаксис. - М., 1961.-С. 5-18.

99. Севортян Э.В Аффиксы глагольного словообразования в азербайджанском языке. - М., 1962.

100. Севортян Э.В Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. - М., 1966.

101. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные. - М.:Наука, 1974.-767с.

102. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву "Б". - М. Наука, 1978.-349 с.

103. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву "В", "Г", "Д". - М.: Наука, 1980. - 395 с.

104. Севортян Э.В., Левитская Л.С. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы "Ж", "И". - М.: Наука, 1989. - 292 с.

105. Серебренников Б.А. О причинах устойчивости агглютинативного строя // Вопросы языкознания. - 1963. - № 1.

106. Серебренников Б.А. О некоторых проблемах исторической морфологии тюркских языков // Структура и история тюркских языков. - М., 1971.

107. Серебренников Б.А. Методы лингвогеографических исследований // Общее языкознание: Методы лингвистических исследований. - М., 1973.

108. Серебренников Б.А., Н.З.Гаджиева. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. - М., Наука, 1986.

109. Современный казахский язык. - Алма-Ата, 1962.

110. Содиков Қ. XI-XV аср уйғур ёзувли туркий ёдгорликларнинг график-фонетик хусусиятлари. Филол. фан. д-ри... дисс. - Тошкент, 1992. - 167 б.

111. Sodiqov Q. Turkiy yozma yodgorliklar tili: adabiy tilning yuzaga kelishi va tiklanishi. - T., 2006. - B. 208.

112. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Фонетика. - М., 1984.

113. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. - М.-Л.: Наука, 1988.

114. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Лексика / Э.Р.Тенишев, Г.Ф.Благова и др.; Отв. ред. Э.Р.Тенишев. - М.: Наука, 1997. - 800 с.

115. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Лексика. - М., 2001.
116. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. - М.-Л., Наука, 1988.
117. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Коллектив авторов. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка. - М.: Наука, 2006.
118. Сыдыков С. Монгольско-тюркские языковые параллели. - Фрунзе: Илим, 1983. -163 с.
119. Татаринцев Б.И. Монгольские языковые влияние на гувинскую лексику. - Кызыл. 1976.
120. Текин Т. Проблема классификации тюркских языков // Проблемы современной тюркологии. - Алма-Ата, 1980.
121. Тенишев Э.Р. Строй садарского языка. - М., 1976.
122. Тенишев Э.Р. Строй-сарыг-ягурского языка. - М., 1976.
123. Тенишев Э.Р. О наддиалектном характере языка тюркских рунических памятников // Turcologica. -Л., 1976.
124. Тюркские языки.-М.: Наука, 1985.
125. Тюркская и смежная лексикология и лексикография (Сборник к 70-летию Кенесбая Мусаева). М., 2004.
126. Убрятова Е.И. Опыт сравнительного изучения фонетических особенностей языка населения некоторых районов Якутской АССР. - М., 1960.
127. Умаров Э.А. "Бадаи-ал-лугат" и "Санглах" как лексикографические памятники и источники изучения староузбекского языка XVI-XVI вв. Дисс....д-ра филол. наук. - Ташкент. 1989. -296 с.

128. Усмоинова Ш. Олтой тилларида маиший лексика. Фил. фан. д.-ри... дисс.-я. - Тошкент, 2011.

129. Фазылов Э. Материалы по истории узбекского языка // Вопросы тюркологии. - Ташкент, 1965.

130. Федотов М.Р. История чувашского языка. Звуки. - Чебоксари, 1971. - С. 8-20.

131. Хабишев М.А. Карачаево-балкарское именное словообразование. - Черкесск, 1971.

132. Хэзирки заман туркмен дили. - Ашхабад, 1960. - С.277-279.

133. Хамитова А. Туркий тилларда сифатнинг интенсия формасига доир (ўзбек, уйгур, қозок тиллари материаллари асосида) // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент, 1966. - №5. - Б.41-44.

134. Харитонов Л.Н. Залоговые формы глагола в якутском языке. - М., 1963.

135. Xudoyberdiyev J. Mahmud Koshg'ariy hayoti va "Devonu lug'otit turk" bo'yicha yaratilgan asarlar ko'rsatkichi. - Тошкент: Akadempnashr, 2011. - 160.

136. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву "к". Выпуск второй. Отв. ред. Благова Г.Ф. - М.: Индрик, 2000. - 154 с.

137. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. - М.: Сов. Энцикл., 1965. - 973 с.

138. Цинциус В.И. К этимологии алтайских терминов родства // Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. - Л., 1972.

139. Чарыяров М.П. Времена глагола в тюркских языках юго-западной группы: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. - Ашхабад, 1970.

-140. Черкасский М.А. Тюркских вокализм и сингармонизм. - М., 1965.

141. Шайгулов А.Г. Введение в изучение алтайский языков. - Уфа, 1984.

142. Шайкевич А.Я., Абдуазизов А.А., Гурджиева Е.А. Введение в языкознание. - Ташкент: Ўқитувчи, 1989. - 228 с.

143. Шалекенова М.К. Местоимения в современном каракалпакском языке: Автореф. дисс. канд. филол. наук. - Алма-Ата, 1970.

144. Ширэлијев М. Азәрбајчан диалектолокијасынын эсаслары. - Баку, 1962.

145. Щербак А.М. Названия домашних и диких животных / Историческое развитие лексики тюркских языков. - М.: Акад. наук, 1961.-С.84.

146. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. - Л., 1970.

147. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: (Имя). - Л., 1977.

148. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: (Глагол). - Л., 1981.

149. Щербак А.М. Введение в сравнительное изучение тюркских языков. Институт лингвистических исследований РАН. - Спб.1994. -192 с.

150. Eltazarov J.D. O'zbekistonda XX asrda amalga oshirilgan yozuv va imlo islohotlari tarixidan (sotsiologik tahlil). - T., 2006.

151. Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. - М., 1965.

152. Юлдашев А.А. Принципы составления тюрко-русских словарей. - М., 1972.

153. Ўзбек халк шевалари лугати. - Тошент: Фан, 1971. - 407 б.

154. Уринбоев Б. Туркий филологияга кириш. - Самарканд, 1989.

155. Кучкортюев И., Исабеков Б. Туркий филологияга кириш. - Тошкент: Укитувчи, 1984.

156. www.google.tr

157. www.google.uz

158. www.ref.uz

TARQATMA MATERIALLAR
O'zbek tilidagi unli tovushlar tasnifi

Lab ishtirokiga ko'ra	Lablanmagan	Lablangan
Til ishtirokiga ko'ra	Til oldi	Til orqa
Tor	i	u
O'rta keng	e	o
Keng	ä	a

Turk tilidagi unli tovushlar tasnifi:

Lab ishtirokiga ko'ra	Lablanmagan		Lablangan	
Til ishtirokiga ko'ra	Keng	Tor	Keng	Tor
Old	e	i	o	ü
Orqa	a	ı	o	u
Cho'ziq	ä	ı		ü
Qisqa	a,e	ı, i	o, ö	u, ü

Chuvash tilidagi unli lar tasnifi:

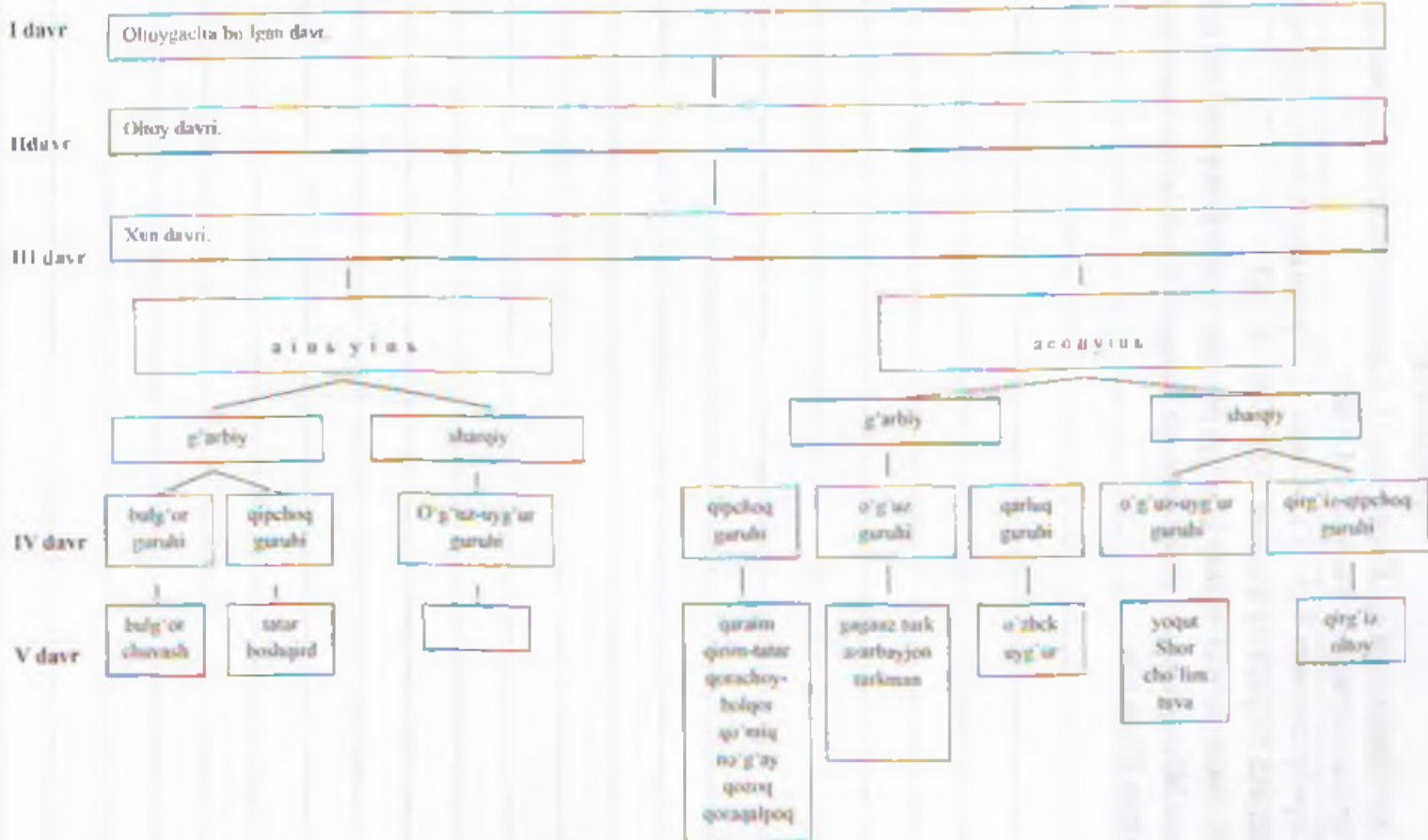
Til ishtirokiga ko'ra	Old		Orqa	
Yutilishiga ko'ra	Yutilmagan	Yutilgan	Yutilmagan	Yutilgan
Baland	i	y	ı	y
Past	e	e	a	a

Turkiy tilli xalqlar tarqalgan hududlar



- | | | | |
|-------------------------|-------------------|---------------------------|---------------------|
| 1. Chuvashlar | 9. Qozoqlar | 10. Tuvlar | 23. Qamalar |
| 2. Tatarlar | 10. Qirg'izlar | 17. To'falar (karaganlar) | 24. Trusmanlar |
| 3. Boshqirdlar | 11. Qoraqalpoqlar | 18. Yoqutlar va dalqanlar | 25. Goguzlar |
| 4. No'g'aylar | 12. O'zbeklar | 19. Xekalar | 26. Bolqon turklari |
| 5. Qo'miqlar | 13. Turkmenlar | 20. Kyuoriklar | 27. Ozarbayjonlar |
| 6. Qo'ng'ir-boshqirdlar | 14. Oltoyliklar | 21. Ketsiklar | 28. Turkiklar |
| 7. Qaraimlar | 15. Shorlar | 22. Cholim tatarlari | 29. Uyg'urliklar |
| 8. Qrimtatarlar | | | |

Turkiy tildarni davrlashtirish



(Footnotes)

1 Серебренников Б., Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М. 1986.

2 Серебренников Б.А., Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М, 1986. -С. 94.

3 III shaxs ko'plik uchun keyingi paytda *-sinlar* bilan parallel holda *-(i) shsin* bilan yasalgan shakl ham qo'llangan. Bu holat ko'proq jonli so'zlashuv tiliga xos.

Qaydlar uchun

Mundarija

Soʻz boshi.....	3
Kirish.....	4
1-§.Turkiy tillar taraqqiyotining umumiy tavsifi.....	9
2-§.Turkiy tillar fonetikasi.....	23
3-§.Turkiy tillar leksikasi.....	40
4-§.Turkiy tillar morfologiyasi.....	51
5-§.Turkiy tillarda grammatik maʼnoni ifodalash usullari.....	59
6-§.Turkiy tillarda soʻz turkumlari.....	60
7-§.Turkiy tillarda ot soʻz turkumi.....	62
Turkiy tillarda kelishiklar tizimi.....	67
Turkiy tillarda egalik tushunchasi.....	77
8-§.Turkiy tillarda sifat.....	90
Turkiy tillarda sifatning intensiv shakli.....	93
9-§.Turkiy tillarda son soʻz turkumi.....	100
10-§.Turkiy tillarda olmosh.....	103
11-§.Turkiy tillarda feʼl soʻz turkumi.....	108
Zamon tushunchasi.....	109
Mayl kategoriyasi.....	113
12-§.Turkiy tillarda ravish.....	122
13-§.Yordamchi soʻzlar.....	131
14-§.Taqlid soʻz (mimema)lar.....	142
15-§.Turkiy tillar sintaksisi.....	146

Turkiy tillarda gap qurilishi.....	150
Gap turlari.....	155
16-§. Sodda gap sintaksisi.....	157
17-§. Qo'shma gap sintaksisi.....	159
Turkiy xalqlar yozuvi tarixi.....	171
Ayrim turkiy tillar haqida ma'lumot.....	186

H.A. Dadaboyev, Z.T. Xolmanova

TURKIY TILLARNING QIYOSIY-TARIXIY GRAMMATIKASI

**«Tafakkur Bo'stoni»
Toshkent – 2015**

Muharrir *Z.T. Taxirov*
Musahhih *A. Xo'jahokov*
Sahifalovchi *U. Vaxidov*
Dizayner *D. O'rinova*

Litsenziya AI № 190, 10.05.2011y

Bosishga 2015 yil 5 oktabrda ruxsat etildi. Bichimi 60x84^{1/16}. Ofset qog'oz. Times New Roman garniturasida. Shartli bosma tabog'i. 14.0. Nashr tabog'i 14.2. Shartnoma № 31/13. Adadi 500 nusxa. Buyurtma № 35/13.

«Tafakkur Bo'stoni» nashriyoti. Toshkent sh., Yunusobod, 9-mavze, 13-uy
Telefon: (+99893) 589-05-78. E-mail: tafakkur0880@mail.ru

«Tafakkur Bo'stoni» nashriyoti bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent sh., Chilonzor ko'chasi, 1 uy.